

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
«Διαχείριση και Ανάδειξη Πολιτισμικών Αγαθών και Περιβάλλοντος»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΙ ΤΣΙΡΙΓΩΤΕΣ ΜΙΛΟΥΝ ΓΙΑ ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΟΥΣ

Προβολή και διαχείριση της ιστορίας των Κυθήρων
μέσα από τη σύζευξη Πολιτισμικών Διαδρομών
και Προφορικών Μαρτυριών

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

A.M. 1012201601015

Πτυχιούχος του Τμήματος Τοπικής Αυτοδιοίκησης – Τ.Ε.Ι. Πελοποννήσου

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ:

ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΕΡΡΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΕΣ:

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

Καλαμάτα, Ιούνιος 2019

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία είχε ως εκκίνηση τη συνεργασία που είχα με την αείμνηστη καθηγήτρια Βασιλική Πέννα σε σχέση με την προφορική ιστορία στον τομέα της πολιτισμικής διαχείρισης. Η σεμιναριακή εργασία εξαμήνου «Πρόταση Ίδρυσης Μουσείου Προφορικής Ιστορίας Κυθήρων» μου έδωσε το έναυσμα να ασχοληθώ περαιτέρω με το θέμα και να εμβαθύνω τις γνώσεις μου σε αυτό. Αν και, δυστυχώς, δεν προλάβαμε να ολοκληρώσουμε αυτό το ερευνητικό ταξίδι μαζί, η βοήθειά της υπήρξε πολύτιμη και καθοριστική και γι' αυτό την ευγνωμονώ.

Για την βοήθειά της σε όλα τα στάδια εκπόνησης της εργασίας και κυρίως για τη συμβολή της σε επίπεδο επαναπροσδιορισμού του θέματος και εκ νέου πλαισίωσης των βασικών κατευθυντήριων γραμμών, θα ήθελα να εκφράσω την εκτίμηση και τις θερμές ευχαριστίες μου στην κύρια επιβλέπουσα της διπλωματικής, την κα Φωτεινή Πέρρα, η οποία αμέσως δέχτηκε να αναλάβει την επίβλεψη της εργασίας μου, ώστε να συνεχίσω την προσπάθειά μου και να μπορέσω να ολοκληρώσω τον κύκλο σποδών του Π.Μ.Σ.

Ανάλογες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου, η οποία –έχοντας το ρόλο της συνεπιβλέπουσας– μου εμφύσησε το ενδιαφέρον να ασχοληθώ με τις πολιτιστικές διαδρομές. Με βοήθησε τόσο σε επίπεδο επιστημονικών συμβουλών όσο και συνεχούς υποστήριξης σε επιστημονικό και ανθρώπινο επίπεδο. Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, την κα Αιμιλία Μπάνου, η οποία, αφού ανέγνωσε το πρωταρχικό κείμενο, προσέφερε τη βοήθεια της με τη διατύπωση σημαντικών παρατηρήσεων και διορθώσεων, με στόχο τη βελτίωση του περιεχομένου της εργασίας.

Ωστόσο, η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή των συνεντευξιαζόμενων, οι οποίοι με χαρά και ενθουσιασμό αποδέχτηκαν την πρόσκληση μου και μου μίλησαν σε βάθος για τα ζητήματα που πραγματεύεται η εργασία.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το φιλικό και οικογενειακό μου περιβάλλον, κυρίως τους γονείς και την αδερφή μου, που με υποστήριξαν με κάθε τρόπο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
ABSTRACT	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	13
I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	13
I.1. Η ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ	13
I.2. Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	13
I.3. ΜΝΗΜΗ, ΜΝΗΜΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΜΝΗΣΗΣ	14
I.4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	17
I.5. Η ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	19
I.6. ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ.....	20
I.7. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	21
I.8. Η ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ	23
I.9. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ	24
I.10. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	25
I.10.1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	25
I.10.2. ΣΥΝΕΝΕΤΕΥΞΕΙΣ	29
I.10.3. ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ	31
I.10.4. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ	31
II. ΚΥΘΗΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ.....	33
II.1. ΒΑΣΙΚΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ	33
II.2. Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	44
I. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ.....	44
I.1. Η ΧΑΡΑΞΗ ΤΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ.....	44
I.2. Η ΓΕΩΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ	44
I.3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ	46
II. ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ	47
II.1. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ.....	47
II.1.1. Η ΧΩΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ	47
II.1.2. ΣΥΛΛΟΓΗ ΟΙΚΟΣΗΜΩΝ	49
II.1.3. ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ	51
II.1.3. ΜΕΣΑ ΒΟΥΡΓΟ.....	53
II.1.4. ΚΑΨΑΛΙ, ΤΟ ΕΠΙΝΕΙΟ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ.....	55
II.2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ	56
II.2.1. Ο ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ ΚΑΙ Η ΓΥΡΩ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ	56
II.2.2. Η ΡΕΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΝΕΡΟΜΥΛΩΝ	60
II.3. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ.....	61
II.3.1. Ο ΑΥΛΕΜΟΝΑΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ.....	61

III. Η ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΣΤΗ	
ΧΑΡΑΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ	65
III.1. ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ	65
III.2. ΑΥΤΟΜΑΤΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ – ΑΥΤΟΜΑΤIC TOUR GUIDE - APPS	66
III.3. ΕΠΑΥΞΗΜΕΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ – AUGMENTED REALITY (AR)	67
III.4. ΧΩΡΟ-ΕΥΑΙΣΘΗΤΑ ΦΟΡΗΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ – TAGGLING GAME	68
III.5. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΥΜΕΣΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΧΩΡΑΣ	
ΚΥΘΗΡΩΝ: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ	69
IV. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ	
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ.....	70
IV.1. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ.....	70
IV.2. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΘΗΡΩΝ	71
IV.3. ΟΙΚΟΣΗΜΑ.....	73
IV.4. ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΙΑ.....	73
IV.5. ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ.....	75
IV.6. ΑΥΛΕΜΟΝΑΣ	77
ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	81
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	99
ΕΙΚΟΝΕΣ	100
ΥΠΟΜΝΗΜΑ	116

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας είναι η μελέτη των τρόπων διαχείρισης της ιστορίας και της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων με τη χρήση προφορικών μαρτυριών από τους κατοίκους του νησιού, ως μέρος της ευρύτερης συλλογικής μνήμης και πολιτισμικής ταυτότητας του νησιού, με σκοπό την προστασία, προβολή και ανάδειξή τους. Τονίζεται παράλληλα η σημασία της ενσωμάτωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς στη σύγχρονη ζωή ως μέσου και εργαλείου για την οικονομική, τουριστική και τοπική ανάπτυξη. Για την κατάρτιση και το σχεδιασμό επιστημονικά τεκμηριωμένων Πολιτιστικών Διαδρομών, αναλύονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις για την ιστορία, την πολιτισμική κληρονομιά και διαχείριση, την προφορική ιστορία, τη συλλογική ταυτότητα, και τις Πολιτιστικές Διαδρομές. Επιπλέον, αναλύεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε προκειμένου να σχεδιαστούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές. Εξετάζονται τα κριτήρια επιλογής της θεματικής ενότητας των Πολιτιστικών Διαδρομών, και η χρήση των προφορικών μαρτυριών, και προτείνεται μία σειρά Πολιτιστικών Διαδρομών, τριήμερης διάρκειας, ειδικά σχεδιασμένων για τα Κύθηρα.

Λέξεις Κλειδιά: πολιτισμική διαχείριση, Πολιτιστικές Διαδρομές, προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη, πολιτισμική ταυτότητα, πολιτισμικός τουρισμός.

ABSTRACT

The purpose of this thesis is to study ways of managing the history and cultural heritage of Kythera by using oral testimonies from the inhabitants of the island as part of the collective memory and cultural identity of the island in order to protect, promote and highlight them. At the same time, the importance of integrating cultural heritage into contemporary life as a means of economic, tourist and local development is emphasized. In order to design scientifically documented cultural routes, both theoretical approaches to history, cultural heritage and management, oral history collective identity and methodology followed are analyzed. Moreover, criteria for selecting the topics of cultural routes, and the use of oral testimonies are examined. Finally, a series of three-day cultural routes specifically designed for Kythera is proposed.

Keywords: cultural management, cultural routes, oral history, collective memory, cultural identity, cultural tourism.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ζώσα πολιτισμική κληρονομιά» θεωρείται η κληρονομιά που εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να δημιουργείται και να εξελίσσεται περαιτέρω στη βάση της συνέχειας της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά της¹. Η σύνδεση αυτή αντιμετωπίζεται σήμερα ως αναπόσπαστο μέρος της κληρονομιάς ενός τόπου. Ο τρόπος με τον οποίο η κουλτούρα της κάθε κοινωνίας εντάσσει στο περιβάλλον της ό,τι θεωρεί ότι της κληροδοτήθηκε από το παρελθόν είναι αποτέλεσμα μίας πολιτισμικής διαδικασίας, βάσει της οποίας συγκροτείται η ταυτότητα και ο πολιτισμός της κοινωνίας αυτής. Τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται μία όλο και πιο στενή σύνδεση της τοπικής ανάπτυξης με την πολιτισμική ταυτότητα, ιστορία και κληρονομιά του κάθε τόπου και σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούνται σε διεθνές, εθνικό και τοπικό επίπεδο προγράμματα, πρωτοβουλίες, στρατηγικές και πολιτικές, όπου αυτή η σύνδεση κατέχει κεντρικό ρόλο. Έχουμε, άλλωστε, πλέον εισέλθει σε μία εποχή όπου η σωστή προώθηση των πολιτισμικών αγαθών μίας πόλης ή μίας χώρας δύναται να παίζει κρίσιμο ρόλο στη βιώσιμη ανάπτυξη.

Η ραγδαία άνθηση του τουρισμού, με τις ταχύτατες τεχνολογικές εξελίξεις και τη θεαματική πρόοδο στον τομέα των μεταφορών κατά τον 20^ο αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα άνθρωποι και εμπορεύματα να ταξιδεύουν πλέον με κάθε τρόπο και μέσον, με μεγάλη συχνότητα, με πρωτόγνωρη ταχύτητα και μαζικά. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτό και στη γενικότερη τάση του ανθρώπου να γνωρίζει νέους τόπους, όχι μόνο μέσω της υλικής εμπειρίας αλλά και μέσω της ιστορίας και του πολιτισμού, δημιουργήθηκε ο πολιτισμικός τουρισμός, ο οποίος αποτελεί έναν από τους ταχύτερα και πιο δυναμικά αναπτυσσόμενους τομείς σε παγκόσμιο επίπεδο. Μάλιστα, το διεθνές περιβάλλον μέσα στο οποίο συντελείται αυτή η ανάπτυξη, είναι αναμφίβολα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό.

Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές τουρισμού ενός τόπου. Ειδικά για την Ευρώπη, αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί βασική συνιστώσα της τουριστικής της βιομηχανίας, εφόσον σε αυτόν τον γεωγραφικό χώρο και προπάντων στη Μεσόγειο, ήκμασαν οι κυριότεροι παγκοσμίας ακτινοβολίας και επιρροής αρχαίοι και μεταγενέστεροι πολιτισμοί, όπως ο Ελληνικός, ο Αιγυπτιακός, ο Ρωμαϊκός, ο Βυζαντινός, ο Δυτικός πολιτισμός των Μέσων χρόνων κ.λπ. Μολονότι δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί ένας ακριβής ορισμός για τον όρο «πολιτισμικός τουρισμός», ο οποίος να γίνεται καθολικά αποδεκτός, ο πολιτισμικός τουρισμός έχει καταστεί εδώ και δεκαετίες οργανικό μέρος μίας παγκοσμίας αγοράς που διευρύνεται διαρκώς και με εντυπωσιακά γρήγορους ρυθμούς. Σύμφωνα με έναν πολύ ευρύτερο ορισμό, ως «πολιτισμικός τουρισμός»² ορίζεται ο τουρισμός που συμπεριλαμβάνει όλες τις πλευρές του ταξιδιού, κατά το οποίο οι ταξιδιώτες μαθαίνουν την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά των άλλων, αλλά και για τους σύγχρονους τρόπους ζωής τους, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους αυτοί σκέπτονται και ενεργούν.

Ένα από τα βασικά διαχειριστικά εργαλεία ανάπτυξης του Πολιτισμικού Τουρισμού και της τουριστικής ανάπτυξης μίας περιοχής αποτελούν οι *Πολιτιστικές Διαδρομές*. Πρό-

¹ Πούλιος 2012, 335.

² Για τον ορισμό του «Πολιτισμικού Τουρισμού»: βλ. Dallen 2011, 4 – 5, Du Cros – McKercher 2015, 4 – 5, Καφούρος 2015, 31 – 32.

κειται για περιηγήσεις δομημένες γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα, οι οποίες προσδιορίζουν μία συγκεκριμένη πορεία σε μνημεία της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, μέσα σε ένα καθορισμένο πλαίσιο, θεματικό, ιστορικό ή εννοιολογικό.

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να παρουσιάσει μία κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη πρόταση Πολιτιστικών Διαδρομών σε φυσικό χώρο με τη χρήση ψηφιακών μέσων. Ως πεδίο εφαρμογής της πρότασής μας για πολιτισμική διαχείριση επελέγησαν τα Κύθηρα, όχι τόσο επειδή είναι ο τόπος καταγωγής της γράφουσας, αλλά κυρίως επειδή διαθέτουν σημαντικά αρχαιολογικά μνημεία διαφόρων εποχών, ιδιαίτερα των Μέσων και Νεοτέρων χρόνων, πλούσια ιστορία και εξαιρετικό φυσικό περιβάλλον, που λειτουργούν ως «ζώσα πολιτισμική κληρονομιά». Η πρόταση για τη δημιουργία Πολιτιστικών Διαδρομών αξιοποιεί όχι μόνο τα πολιτισμικά αγαθά του τόπου, αλλά και τις αφηγήσεις των κατοίκων του, στις οποίες πολιτισμική κληρονομιά, ταυτότητες και μνήμη αντιμετωπίζονται ως στοιχεία του εκάστοτε παρόντος.

Οι προτεινόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές θα παρέχουν στους κατοίκους του τόπου και τους επισκέπτες ευκαιρίες για κατανόηση της σημασίας και της αξίας της κληρονομιάς του τόπου, για πολιτισμική εμπειρία, για περιήγηση στη φυσική, καλλιτεχνική και πνευματική κληρονομιά της περιοχής, καθώς και ευκαιρίες για συμμετοχή στη σύγχρονη δημιουργία. Σ' αυτόν τον νησιωτικό χώρο υπάρχει πρόσφορο έδαφος για περαιτέρω τουριστική ανάπτυξη και για γενικότερη αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του. Κατ' επέκταση, μία επιστημονικά τεκμηριωμένη και άρτια σχεδιασμένη προσπάθεια ανάπτυξης του Πολιτισμικού Τουρισμού θεωρείται ότι θα είχε πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και άμεσες θετικές οικονομικές συνέπειες στον τόπο. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση της ροής των επισκεπτών και η πιθανή επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, λόγω Πολιτισμικού Τουρισμού, θα ωφελούσε παράλληλα τον τοπικό κλάδο της προσφοράς υπηρεσιών και θα συνέβαλλε στην προώθηση των τοπικών προϊόντων του πρωτογενούς τομέα και κατά συνέπεια στην ανάπτυξη της τοπικής παραγωγής. Επίσης, θα ανοίγονταν προοπτικές για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας ειδών λαϊκής τέχνης και προϊόντων που σχετίζονται με αυτό το είδος του τουρισμού. Τέλος, η ανάπτυξη του Πολιτισμικού Τουρισμού θα μπορούσε να οδηγήσει σε εγχώρια και διεθνή προβολή του νησιού, συμβάλλοντας στην εισροή χρηματικών πόρων από το εξωτερικό και τη δυνατότητα επενδύσεων σε έργα και υποδομές.

Με αφορμή λοιπόν την ανάγκη προβολής και διαχείρισης της ιστορίας και της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθίων και με βάση τις θεωρητικές προσεγγίσεις της πολιτισμικής διαχείρισης, αλλά και τις ήδη υπάρχουσες καλές πρακτικές, η παρούσα εργασία προτείνει μία σειρά από Πολιτιστικές Διαδρομές τριήμερης διάρκειας με κύρια θεματολογία τη γεωστρατηγική θέση των Κυθίων από το 13^ο αιώνα μέχρι και το 1864.

Στο πρώτο μέρος του πρώτου κεφαλαίου της εργασίας αναλύονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις για την ιστορία, την πολιτισμική κληρονομιά και διαχείριση, την προφορική ιστορία, τη συλλογική ταυτότητα, τη μνήμη και το σχεδιασμό Πολιτιστικών Διαδρομών. Στη συνέχεια, αναλύεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε προκειμένου να σχεδιαστούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα κριτήρια επιλογής θεματικής ενότητας των Πολιτιστικών Διαδρομών, η επιλογή και μελέτη συγκεκριμένης βιβλιογραφίας, τα κριτήρια επιλογής της προφορικής ιστορίας ως μεθόδου έρευνας, ο σχεδιασμός των συνεντεύξεων, η έρευνα πεδίου, καθώς και οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν για το σχεδιασμό των Πολιτιστικών Διαδρομών.

Στο δεύτερο μέρος του πρώτου κεφαλαίου αναλύεται το ιστορικό πλαίσιο βάσει του οποίου σχεδιάστηκαν οι προτεινόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές, καθώς και μία σύντομη αποτίμηση της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων. Το «ανήκειν» σε ένα τόπο προσδιορίζεται θεμελιακά μέσα από την αίσθηση της εμπειρίας, μία φαινομενολογία του οριοθετημένου τόπου, που υπηρετεί τη δημιουργία αποτυπωμένων και εκφρασμένων ιδεών που περιβάλλουν τον τόπο. Επίσης, το «ανήκειν», με όλες τις συνδηλώσεις, τους ενδεχόμενους δεσμούς των ανθρώπων με ένα τόπο και τις κοινωνικές σχέσεις, ξυπνά συναισθήματα, όπως την επιθυμία να βρεθεί κάποιος σ' ένα συγκεκριμένο τόπο, αληθινό ή φανταστικό. Πώς το «ανήκειν» σε ένα συγκεκριμένο τόπο ανακαλεί στην μνήμη την ιδέα της αφοσίωσης στον τόπο αυτό, η οποία μπορεί να εκφράζεται μέσα από προφορικές ή γραπτές ιστορίες, αφηγήσεις καταγωγής, μύθους, αντικείμενα, μνημεία, θρησκευτικές και τελετουργικές παραστάσεις ή ακόμα μέσα από το σχεδιασμό μουσείων, εκθέσεων και Πολιτιστικών Διαδρομών;

Τα ιστορικά μνημεία, ως πολυφωνικοί «μνημονικοί τόποι», συμπυκνώνουν και παρέχουν υλική υπόσταση σε ένα κεντρικό αφήγημα και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούν και αναπαράγουν ένα «χρήσιμο παρελθόν» στο παρόν. Η συγκροτημένη προσπάθεια επαναπροσέγγισης του πρόσφατου παρελθόντος μέσω και της υλικότητάς του μπορεί να συμβάλει στη διάσωση της συλλογικής μνήμης. Πώς επηρεάζει η αρχαιότητα το παρόν και πώς καθορίζει το παρόν την αντίληψή μας για το παρελθόν; Ποιος ορίζει την ιστορική μνήμη; Ποιος είναι ο ρόλος της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς και πώς αυτή αλληλοεπιδρά με την κοινωνία; Η βιβλιογραφική επισκόπηση μας οδηγεί στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οφείλει κανείς να προσεγγίσει το σχεδιασμό των Πολιτιστικών Διαδρομών. Πώς οι Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να συμβάλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας του νησιού και να αποτελέσουν μέσω ενός οργανωμένου σχεδιασμού κινητήρια δύναμη ανάπτυξης;

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η πρόταση διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος του δεύτερου κεφαλαίου, παρουσιάζεται ο σχεδιασμός των Πολιτιστικών Διαδρομών για τα Κύθηρα, καθώς και η θεματολογία και η γεωστρατηγική θέση του νησιού. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου γίνεται η αναλυτική παρουσίαση και περιγραφή των διαδρομών. Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου ακολουθούν οι νέες τεχνολογίες και οι ψηφιακές εφαρμογές που προτείνονται για την υλοποίηση των Πολιτιστικών Διαδρομών. Τέλος, στο τέταρτο μέρος του ίδιου κεφαλαίου παρουσιάζονται τα πορίσματα που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις και η χρήση τους στις Πολιτιστικές Διαδρομές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

I.1. Η ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Ανάμεσα στους ερευνητές που ασχολούνται με την επιστήμη της ιστορίας (ιστορικοί και αρχειονόμοι), της αρχαιολογίας, της μουσειολογίας, και το παρελθόν, στέκονται οι πηγές. Οι επιστήμονες μέσα από τις πηγές προσπαθούν να αντλήσουν πληροφορίες, να μελετήσουν, να δημιουργήσουν εικόνες και να αναπαραστήσουν το παρελθόν. Οι πηγές δεν έχουν τη δυνατότητα να μιλήσουν από μόνες τους. Επομένως, οι πληροφορίες που θα αντλήσουν οι ερευνητές εξαρτώνται από τις ερωτήσεις που θα θέσουν, τις οποίες θα προσπαθήσουν να απαντήσουν μέσα από τις πηγές. Οι ερωτήσεις, με τη σειρά τους, διαμορφώνονται από εννοιολογικά εργαλεία και θεωρίες, λαμβάνοντας πάντα υπόψη και τα ερμηνευτικά πλαίσια, τα οποία δεν προκύπτουν από τα δεδομένα αλλά από τις γενικότερες και αδιαπραγμάτευτες ως ένα βαθμό ιδέες που επικρατούν σε κάθε εποχή. Όταν κρίνουμε ένα ιστορικό έργο του παρελθόντος χρειάζεται να καταλάβουμε τις κοινωνικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις που το παρήγαγαν και το προσδιόρισαν. Πέρα όμως από τις ερωτήσεις ο ερευνητής πρέπει να αναζητήσει εκείνο που δεν περιλαμβάνεται σε αυτές. Πρέπει να αφογκραστεί τα γεγονότα, να δώσει προσοχή αν έχουν να μας πουν κάτι διαφορετικό, πέρα από αυτό για το οποίο ενδιαφερόμαστε. Πρέπει να προσπαθήσει να ακούσει μηνύματα που δεν ανταποκρίνονται στα σημερινά νοήματα, τα μηνύματα δηλαδή που βρίσκονται έξω από τον νοητικό ορίζοντα της εποχής. Και τέλος, πρέπει να ακούσει τις πολλές φωνές αντί για τη μία, την πολυφωνία και τον αντίλογο³.

Η μελέτη και αναπαράσταση του παρελθόντος δεν αφορά την ιστορία μόνο ως διανοητική επεξεργασία, αλλά και ως πολιτισμική διαδικασία. Η σχέση με το παρελθόν έχει κοινωνικές διαστάσεις και καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο η κουλτούρα μίας κοινωνίας εντάσσει αυτό που της κληροδοτήθηκε ή ό,τι θεωρεί ότι της κληροδοτήθηκε από το παρελθόν. Όμως, ο τρόπος ένταξης δεν παραμένει πάντα ο ίδιος αλλά αλλάζει, όπως αλλάζει συνεχώς και η θέση του παρελθόντος στο παρόν από εποχή σε εποχή και από χώρα σε χώρα, τα λεγόμενα μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα. Με τη σειρά του, αλλάζει και ο ρόλος της γνώσης του παρελθόντος σε μία κοινωνία, είτε αυτός είναι γνωστικός, δεοντολογικός, αφηγηματικός, συμβολικός, πολιτικός, παιδαγωγικός, νοσταλγικός, παραμυθητικός κ.ά., με αποτέλεσμα να ξαναγράφεται συνεχώς η ιστορία⁴.

I.2. Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από την στροφή της ιστορικής συνείδησης προς την ιστορική μνήμη. Αυτή η στροφή στη μνήμη απέκτησε τις διαστάσεις ενός πολιτισμικού φαινομένου επιβάλλοντας τη μετάθεση της ιστορίας από το γεγονός στην εμπειρία. Η ιστορία ως «λόγος» χειραφέτησης, αυτογνωσίας και προόδου αντικαθίσταται από το «λόγο» για τη μνήμη, όπου το παρελθόν βρίσκεται εντός του υποκειμένου. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, η *προφορική ιστορία* θα πρέπει να γίνει αντιληπτή κυρίως, ως

³ Λιάκος 2007, 247 – 255.

⁴ Λιάκος 2007, 256 – 258.

αποτέλεσμα της στροφής αυτής. Τα ερωτήματα που μας υποβάλλει η στροφή στη μνήμη δεν είναι τι σημαίνει το ένα ή το άλλο παρελθοντικό γεγονός για μας, ή έστω, για τους μεταγενέστερους αλλά πως το βίωσαν οι άνθρωποι της εποχής του. Στη θέση της νηφάλιας αποτίμησης των γεγονότων μπήκε η *μαρτυρία*, η οποία αγνοεί την ψυχρή αντικειμενικότητα των αποτραβηγμένων σοφών, καθώς η μαρτυρία, φέρνει μαζί της μία συνολικότερη εμπειρία, η οποία φυσικά δεν μπορεί να αποδοθεί από την καταστατικά περιορισμένη στις μεθόδους της, ιστορική γραφή. Μέσα από την εμπειρία μπορούμε να δούμε πληρέστερα τον υποκειμενικό τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βίωσαν μία εποχή. Όμως, το οπτικό πεδίο των μαρτύρων δεν μας επιτρέπει να δούμε συνολικά μία εποχή, τις διαχρονικές αιτιακές συνάψεις και τις αφανείς δυνάμεις που τη διαμόρφωσαν χωρίς αυτό να αναιρεί τη σημασία των εμπειριών, και να τις καθιστά αυτομάτως ύποπτες υποκειμενικότητας, διαστρέβλωσης και αυθαιρεσίας⁵.

Επιδιώκοντας το αληθές και όχι το πραγματικό, ο ιστορικός λόγος έχει απώλειες. Για να αναπαρασταθεί όμως το πραγματικό η απώλεια της ιστορίας αντισταθμίζεται από την εικονοποιία, στην οποία η δημιουργία και η επινόηση έχουν την κεντρική έννοια. Μπορεί έτσι η ιστορία να χάνει νοήματα της πραγματικότητας, αλλά για να θεμελιωθεί η πραγματικότητα χρειάζεται η διαδικασία αναζήτησης του αληθούς, δηλαδή της ιστορίας. Η παραπάνω διαδικασία αφορά και τη μνήμη. Η μνήμη αντισταθμίζει, -ως ένα βαθμό- την απώλεια της εμπειρίας που συνεπάγεται το πέρασμα του χρόνου, όταν το παρόν γίνεται ιστορικό παρελθόν. Επιπλέον, η μνήμη αποκαθιστά τα νοήματα που χάνονται στην ιστορική διαπραγμάτευση. Εκείνο, όμως, που είναι αναντικατάστατο είναι το ότι η μνήμη μας επιτρέπει να συλλάβουμε τα νοήματα, δηλαδή το πως ένιωσαν οι άνθρωποι για όσα έγιναν, πως τα βίωσαν, με ποια νοήματα τα επένδυσαν, ποιες σημασίες τους απέδωσαν κ.ά. Όμως, η μνήμη χρειάζεται και τις γραπτές πηγές, καθώς τα μηνύματα τα οποία μεταφέρει, κατά τη διάρκεια των χρόνων μεταφοράς τους έχουν υποστεί αρκετές επεξεργασίες⁶.

1.3. ΜΝΗΜΗ, ΜΝΗΜΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΜΝΗΣΗΣ

Εδώ και μερικά χρόνια βιώνουμε την επίδραση που ασκεί το δίπτυχο *μνήμη και ανάμνηση*. Η χρήση του όρου «μνήμη» άρχισε να κυριαρχεί στον πνευματικό κόσμο της Ανατολής και της Δύσης περίπου από τη δεκαετία του 1980, έγινε εντονότερη στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και συνεχίζεται έως σήμερα. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο καθώς διαβαίνουμε το κατώφλι μίας νέας εποχής στην οποία το ενδιαφέρον για τη μνήμη αυξάνεται διαρκώς και οφείλεται σε τρεις κυρίως παράγοντες. Πρώτον, στα νέα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας εξωτερικής αποθήκευσης πληροφοριών δηλαδή της τεχνικής μνήμης. Δεύτερον, στη διάδοση της αντίληψης περί «μετα-πολιτισμού» η οποία διαποτίζει την πολιτισμική μας παράδοση. Και τέλος, στη διατήρηση της συλλογικής ανάμνησης καθώς και τις προβληματικές μορφές μετάδοσής της⁷.

Τι είναι όμως «μνήμη»; Η μνήμη αρχικά νοείται ως ένα καθαρά εσωτερικό φαινόμενο, που περιορίζεται στον εγκέφαλο ενός ατόμου, ως αντικείμενο της φυσιολογίας του εγκεφάλου, της νευρολογίας και της ψυχολογίας, όχι όμως και των επιστημών που καταπιάνονται με την ιστορία του πολιτισμού⁸.

⁵ Λιάκος 2011, 360 – 375, Λιάκος 2015, 37 – 39.

⁶ Λιάκος 2007, 155 – 158.

⁷ Assmann 1999, 1 – 2.

⁸ Assmann 1999, 12 – 14.

Για τους παλαιότερους ιστορικούς η χρήση της μνήμης, ως εναλλακτικής άποψης σχετικά με τα γεγονότα του παρελθόντος είχε δευτερεύοντα ρόλο και πολλές φορές μάλιστα αντιμετωπιζόταν με κάποια δυσπιστία, ακόμη και με επιφύλαξη. Χρησιμοποιούνταν μόνο υπό τη μορφή προφορικών μαρτυριών, ως συμπληρωματικής πληροφορίας, εφόσον οι αφηγήσεις αυτές δεν μπορούσαν να επαληθευτούν ως ιστορικές πηγές. Ο ιστορικός Pierre Nora μάλιστα υποστήριζε ότι «πρέπει να διακρίνουμε τη *μνήμη* από την *ιστορία*, καθώς η δεύτερη κυριαρχεί πάνω στην πρώτη»⁹. Θεωρώντας τη μνήμη πλούσια σε νοήματα και συμβολισμούς, αλλά πιθανότατα παραμορφωμένη, ενώ την ιστορία αναλυτική, αφηρημένη και αντικειμενική, το αποτέλεσμα ήταν όσες έρευνες ή ιστορικές διαπιστώσεις δεν ανταποκρίνονταν στα ερμηνευτικά πλαίσια της εποχής, να περιθωριοποιηθούν¹⁰.

Έπειτα από χρόνια η εικόνα αυτή αλλάζει, η έννοια «μνήμη» εισέρχεται στους κόλπους της επιστήμης και χρησιμοποιείται ως αναπόσπαστο εργαλείο ερμηνείας και τεκμηρίωσης των κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιείται στον εξειδικευμένο αλλά και στον ευρύτερο δημόσιο ιστορικό λόγο αναφορικά με το συλλογικό παρελθόν¹¹. Αντιστρέφεται η οπτική σύμφωνα με την οποία το παρελθόν μετατρέπεται ως στοιχείο του εκάστοτε παρόντος – αναφερόμενοι πάντα στο παρελθόν με όποιο τρόπο το ορίζουμε τώρα ή στο μέλλον –, όπως και η οπτική που προσλαμβάνεται το παρελθόν ως σύγχρονος πολιτισμικός μηχανισμός¹².

Αντικείμενο συζήτησης στην παρούσα εργασία γίνεται η «πολιτισμική μνήμη», η οποία σχετίζεται με μία εξωτερική διάσταση της ανθρώπινης μνήμης και η μνήμη αυτή δεν είναι μονάχα μία. Απαρτίζεται από τρεις εξωτερικές διαστάσεις της μνήμης, τη *μιμητική μνήμη*¹³, τη *μνήμη των αντικειμένων*¹⁴ και την *επικοινωνιακή μνήμη*¹⁵, οι οποίες συγκλίνουν λίγο πολύ αυτόματα και συνθέτουν το κληροδοτημένο νόημα δηλαδή την πολιτισμική μνήμη. Η πολιτισμική μνήμη σχηματίζεται όταν οι μιμητικές επαναλαμβανόμενες ενέργειες αποκτούν το καθεστώς της «τελετουργίας», αποκτούν δηλαδή πλάι στην πραγματική τους σημασία και μία συμβολική υπερβαίνοντας τον τομέα της μιμητικής μνήμης των ανθρώπινων πράξεων. Το ίδιο ισχύει για τα αντικείμενα που δεν παραπέ-

---

⁹ Βλ. Smith 2006, 152.

¹⁰ Smith 2006, 152 – 153, Λιάκος 2007, 256 – 258, Γκαζή 2013, 17, Λιάκος 2017.

¹¹ Για το συλλογικό παρελθόν, την εθνική μνήμη, την ιστορική μνήμη, την συλλογική μνήμη κ.ά.: βλ. Nora 1989, 7 – 24, Assmann 1999, 175 – 221, 275 – 322, 323 – 364, 365 – 414, Μπενβενίστε 1999, 11 – 26, Παραδέλης 1999, 27 – 58, Smith 2000, 37 – 68, Κασιμάτη 2007, Κάσδαγλη 2009, 439 – 454, Μαντόγλου 2011, 193 – 228, Γκότσης 2012, 195 – 204, Halbwachs 2013¹, 177 – 208, 209 – 253, 255 – 307, Halbwachs 2013², 75 – 122, Ricoeur 2013, 221 – 477, Hobsbawm – Terence 2014, 9 – 345, Μάσχα 2015, 21 – 31, Κουλούρη 2017, 45 – 63, Φωναϊδής – Χρονάκη 2017.

¹² Λιάκος 2007, 258 – 262, Λιάκος 2017, 32. Για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος για τον πολιτισμικό μηχανισμό και την πολιτισμική θεωρία: βλ. Hobsbawm 2004, 297 – 345, Smith 2006, 26 – 336, Burke 2009, 151 – 226, 235 – 243, Γεωργιτσογιάννη 2011.

¹³ Οι μιμητικές παραδόσεις. Πρόκειται για την ανθρώπινη πράξη, τον τρόπο με τον οποίο μαθαίνουμε και πράττουμε μέσω της μίμησης.

¹⁴ Ο άνθρωπος υπήρξε ανέκαθεν περιτριγυρισμένος από πράγματα, με τη βοήθεια των οποίων συγκροτεί τις αντιλήψεις του περί λειτουργικότητας, άνεσης και αισθητικής, καθώς και τον ίδιο του τον εαυτό. Πρόκειται για καθημερινά και προσωπικά αντικείμενα, σύμβολα, εικόνες, αναπαραστάσεις, επιτύμβιες στήλες, ναούς, χωριά, πόλεις, δρόμους κ.ά.

¹⁵ Πρόκειται για τη Γλώσσα και την Επικοινωνία. Ο άνθρωπος αναπτύσσει τη γλώσσα, καθώς και την ικανότητα να επικοινωνεί με τους άλλους μέσω του διαλόγου και μέσω της διαδραστικής σύμπραξης του εσωτερικού με τον εξωτερικό παράγοντα. Η συνείδηση και η μνήμη του ανθρώπου συγκροτούνται μόνο μέσω της συμμετοχής του σε τέτοιες αλληλεπιδράσεις.

μπουν αντίστοιχα σε κάποιον πρακτικό σκοπό αλλά σε ένα νόημα, υπερβαίνουν τον ορίζοντα της μνήμης του αντικειμένου κάνοντας έκδηλο τον απόρρητο χρονικό και ταυτοτικό δείκτη¹⁶.

Το παρελθόν δεν δημιουργείται από μόνο του αλλά είναι αποτέλεσμα μίας πολιτισμικής επινόησης και έκφρασης. Υποκινείται πάντα από συγκεκριμένα κίνητρα, προσδοκίες, ελπίδες και στόχους, και διαμορφώνεται από το πλαίσιο του παρόντος. Καθώς η πολιτισμική μνήμη δεν κληροδοτείται βιολογικά, πρέπει να διατηρηθεί πολιτισμικά κατά τη διαδοχή των γενεών. Αυτό είναι και το έργο της πολιτισμικής μνημοτεχνικής¹⁷, δηλαδή της αποθήκευσης, επανενεργοποίησης και μετάδοσης του νοήματος. Η βασική αρχή της μνημοτεχνικής έγκειται στο «να επιλέγει κανείς συγκεκριμένους τόπους και να δημιουργεί για τα αντικείμενα που επιθυμεί να διατηρήσει στη μνήμη, νοητικές εικόνες, συνδέοντας τες στη συνέχεια με αυτούς τους τόπους. Με αυτόν τον τρόπο, «η διάταξη των τόπων διατηρεί τη διάταξη των αντικειμένων ενώ ταυτόχρονα οι εικόνες αναφέρονται στα ίδια τα αντικείμενα»¹⁸. Η μνημοτεχνική αποτελεί τη βάση της «τεχνητής» μνήμης με την οποία μπορεί κανείς να συλλέγει και να διατηρεί εύκαιρο ασυνήθιστο όγκο γνώσεων, σχετίζεται με το άτομο και είναι αυτή που παρέχει τα εργαλεία για την καλλιέργεια της μνήμης του. Η λειτουργία μίας τέτοιας πολιτισμικής μνημοτεχνικής έγκειται στη διασφάλιση της συνέχειας, δηλαδή της ταυτότητας. Ο πολιτισμός της ανάμνησης σχετίζεται με την ομάδα και αφορά την τήρηση μίας κοινωνικής δέσμευσης με το ερώτημα «Τι δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε;». Η ταυτότητα και η αυτοσυνείδηση μίας ομάδας γεννάται από αυτό το ερώτημα. Επομένως, ο πολιτισμός της ανάμνησης εδράζεται σε μία μνήμη που συγκροτεί κοινότητα¹⁹.

Όπως ένα άτομο συγκροτεί και μπορεί να καλλιεργήσει την προσωπική του ταυτότητα και να τη διατηρήσει στη μνήμη του για μερικά χρόνια, έτσι και μία ομάδα μπορεί να αναπαράγει τη συλλογική της ταυτότητα μέσω της μνήμης. Όμως, σε αντίθεση με την ατομική μνήμη, η συλλογική μνήμη δεν έχει νευροφυσιολογική βάση. Τη θέση αυτού του υποστρώματος αναλαμβάνει ο πολιτισμός, ο οποίος είναι ένα πλέγμα γνώσεων που διασφαλίζουν την ταυτότητα και εκφράζεται με συμβολικές μορφές, όπως μύθους, τραγούδια, παροιμίες, νόμους, ιερά κείμενα, εικόνες, διακοσμητικά μοτίβα, σήματα, δρόμους, τοπία κ.ά. Η διάδοση της μνήμης αυτής γίνεται μέσω των τελετουργιών. Οι τελετουργίες εγγυώνται την κυκλοφορία της γνώσης και έτσι η εξέλιξη της παράδοσης πραγματώνεται με τη μορφή της επανάληψης. Η επανάληψη, η οποία κυκλοφορεί με τη μορφή της ανάμνησης, είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της πολιτισμικής μνήμης. Η τελετουργική επανάληψη αποτελεί απλά τη μορφή του νοήματος που διατηρείται και ανακαλείται στη μνήμη. Εδώ, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι όλες οι μορφές τελετουργικής κυκλοφορίας εξαρτώνται από τον χρόνο και το χώρο, με άλλα λόγια από την επαναληψιμότητα στη διάσταση του χρόνου και τη δυνατότητα κυκλοφορίας στη διάσταση του χώρου²⁰.

¹⁶ Assmann 1999, 12 – 14, Λιάκος 2017, 32.

¹⁷ Με τον όρο «μνημοτεχνική» αναφερόμαστε στη μέθοδο πολιτισμικής αναπαραγωγής της μνήμης.

¹⁸ Κικέρων, *Περί ρήτορος* 2.86.351-354, Βλ. Assmann 1999, 25.

¹⁹ Assmann 1999, 25 – 28, 113 – 114.

²⁰ Assmann 1999, 114 – 118.

Ι.4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Στη δεκαετία του 1920, ο κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs ανέπτυξε τη θεωρία της «συλλογικής μνήμης»²¹. Η κεντρική θέση που διατύπωσε αφορούσε την κοινωνική εξάρτηση της μνήμης, τονίζοντας ότι χωρίς το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί και να διατηρηθεί καμία ατομική μνήμη. Η μνήμη αναπτύσσεται στον άνθρωπο μόνο κατά τη διάρκεια κοινωνικοποίησής του και διαμορφώνεται συλλογικά. Η μνήμη ζει και διατηρείται μέσω της επικοινωνίας και αν αυτή διακοπεί, εξαφανιστεί ή το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνικοποιημένης πραγματικότητας αλλάξει, τότε το αποτέλεσμα θα είναι η λήθη. Τόσο η ατομική όσο και η συλλογική μνήμη γεννάται μέσω της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο των κοινωνικών ομάδων²².

Ο τόπος και ο χρόνος επικοινωνίας έχουν επίσης καθοριστική σημασία στη διαμόρφωση της μνήμης της ομάδας αυτής. Ο τόπος, με την έννοια του χώρου πέρα από «σκηνικό» αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας της ομάδας λειτουργεί και ως σύμβολο ταυτότητας και σημείο αναφοράς της μνήμης της ομάδας αυτής. Επομένως, όταν μία ομάδα προσπαθεί να εδραιωθεί ως σύνολο επιδιώκει να δημιουργήσει και να διαφυλάξει το χώρο αυτό. Το ίδιο και ο χρόνος επικοινωνίας, καθώς τα περιεχόμενα της μνήμης έχουν χρονική διάσταση, τόσο μέσω της αγκίστρωσής τους πάνω σε πανάρχαια ή σημαντικά γεγονότα, όσο και μέσω του περιοδικού ρυθμού της μνημονικής αναφοράς²³.

Όμως, η συλλογική μνήμη δεν είναι συγκεκριμένη μόνο ως προς το χώρο και τον χρόνο αλλά και ως προς την ομάδα και την ταυτότητά της. Οι αναμνήσεις μίας ομάδας δεν ανασυνθέτουν μόνο το παρελθόν της. Οι αναμνήσεις προσδιορίζουν επίσης το είδος της, αλλά και τις αδυναμίες της ομάδας αυτής. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική ομάδα που συγκροτείται ως κοινότητα ανάμνησης διαφυλάσσει το παρελθόν της σύμφωνα με την ιδιαιτερότητά της αλλά και τη διάρκειά της. Στο πλαίσιο της αυτοεικόνας τονίζονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας, τονίζονται οι διαφορές της σε σχέση με ό,τι βρίσκεται έξω από αυτή, ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζονται οι όποιες διαφορές υπάρχουν στο εσωτερικό της. Επιπλέον, καλλιεργείται η συνείδηση της διατήρησης της ταυτότητας αυτής καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, έτσι ώστε τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά να επιλέγονται ή και να προβάλλονται ως αντικείμενα ανάμνησης διαρκώς στο μέλλον χωρίς βέβαια αυτό να είναι πάντα εφικτό καθώς από τη στιγμή που σε μία ομάδα γίνει συνειδητή κάποια μεταβολή, τότε αυτή θα παύσει να υφίσταται ως ομάδα και θα παραχωρήσει τη θέση της σε μία νέα ομάδα. Εκτός κι αν η ομάδα, επιδιώκοντας τη διάρκεια, συγκαλύψει τις όποιες μεταβολές και προσλάβει την ιστορική εξέλιξη ως αμετάβλητη διάρκεια. Αυτή είναι η λεγόμενη δυνατότητα ανακατασκευής της ιστορίας σύμφωνα με το εκάστοτε πλαίσιο αναφοράς της²⁴.

Η ταυτότητα συνδέεται με τη συνείδηση, τον αναστοχασμό δηλαδή επί μίας ασυνείδητης αυτοεικόνας. Αυτό ισχύει τόσο στην ατομική όσο και στη συλλογική ζωή. Η προσωπική ταυτότητα αναπτύσσεται από έξω προς τα μέσα. Συγκροτείται δηλαδή στο κάθε άτομο μέσω της συμμετοχής του στις διάφορες μορφές αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας της ομάδας στην οποία ανήκει αλλά και μέσω της συμμετοχής του στην αυτοεικόνα της ομάδας. Η συλλογική ταυτότητα από την άλλη δεν μπορεί να υφίσταται ανεξάρτητα από τα άτομα που τη συγκροτούν και είναι φορείς αυτού του «εμείς». Για τη συγκρότηση

²¹ Βλ. Halbwachs 2013², 47 – 185.

²² Assmann 1999, 33 – 37.

²³ Assmann 1999, 39 – 40.

²⁴ Assmann 1999, 40 – 42.

προσωπικής ταυτότητας, το «όλον» έχει προτεραιότητα έναντι του «μέρους» ενώ για τη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας το «μέρος» προηγείται του «όλου». Επομένως, το μέρος εξαρτάται από το όλο, το οποίο δημιουργείται μόνο από τη συνεργασία των μερών, και αποκτά την ταυτότητά του μόνο μέσω του ρόλου που διαδραματίζει στο όλο. Η συγκρότηση της εικόνας της κοινότητας, δηλαδή η συλλογική ή αλλιώς κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα, συνδέεται με την ταύτιση των συμμετεχόντων ατόμων και η ισχύς της εξαρτάται από το πόσο ζωντανή είναι η παρουσία της στη συνείδηση των μελών της ομάδας αλλά και από την ικανότητά της να εμπνέει τις ιδέες και τις πράξεις τους²⁵.

Για να μπορέσει κανείς να συγκροτήσει μία προσωπική ταυτότητα από τη συναναστροφή του με τους άλλους, πρέπει να συμβιώνει με αυτούς σε ένα «συμβολικά νοηματοδοτούμενο χώρο». Ο χώρος αυτός είναι μία απόλυτη, χωρίς εναλλακτικές τάξη του κόσμου, η οποία ως προς την ιδιαιτερότητά της παραμένει αόρατη για το άτομο αλλά γίνεται κατανοητή σε αυτό από τα κοινά στοιχεία, τις αξίες, τους θεσμούς και τις ερμηνείες του κόσμου και της ζωής. Ένα κοινό στοιχείο όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αποτελεί με τη σειρά του και μία συλλογική ταυτότητα. Για να ισχύει αυτό θα πρέπει η τελευταία να γίνεται και να διατηρείται συνειδητή. Ο χώρος όντας αόρατος δεν μπορεί να μεταδώσει στο άτομο μία συνείδηση του «εμείς» και με αυτόν τον τρόπο να σχηματίσει μία ταυτότητα. Ο σχηματισμός της ταυτότητας προϋποθέτει την ύπαρξη και άλλων ταυτοτήτων, διότι χωρίς πολλαπλότητα δεν μπορεί να υπάρξει ενότητα και χωρίς διαφορά δεν μπορεί να υπάρξει ιδιαιτερότητα²⁶.

Συλλογική ταυτότητα είναι η συνείδηση της κοινωνικής ιδιότητας ενός ατόμου και βασίζεται στη συμμετοχή σε μία κοινή γνώση και μία κοινή μνήμη, η οποία μεταδίδεται μέσω της χρήσης μίας κοινής γλώσσας, ενός κοινού συστήματος συμβόλων. Δεν πρόκειται μόνο για λέξεις, προτάσεις και κείμενα, αλλά και για τελετουργίες και χορούς, μοτίβα και διακοσμητικά θέματα, ενδυμασίες και τατουάζ, φαγητά και ποτά, μνημεία, εικόνες, τοπία, σημάνσεις δρόμων και συνόρων. Το καθετί μπορεί να γίνει σημείο για να κωδικοποιήσει το πλαίσιο συμβίωσης. Αυτό το σύμπλεγμα της συμβολικά διαμεσολαβημένης κοινότητας ονομάζουμε εδώ «πολιτισμό» ή ακριβέστερα «πολιτισμικό σχηματισμό». Ο πολιτισμικός σχηματισμός είναι το μέσο διά του οποίου η συλλογική ταυτότητα συγκροτείται και διατηρείται στο πέρασμα των γενεών. Μέσω της κυκλοφορίας ενός κοινού νοήματος δημιουργείται ένα «συλλογικό πνεύμα». Σε κάθε ξεχωριστό μέλος της ομάδας καλλιεργούνται γνώσεις που αφορούν την προτεραιότητα του συνόλου στο οποίο υπόκεινται οι επιθυμίες, οι ορμές και οι στόχοι του καθενός. Η γνώση που συγκροτεί την ταυτότητα, την οποία συνοψίζουμε εδώ με τον όρο «συλλογικό πνεύμα», περιλαμβάνει δύο διαφορετικά συμπλέγματα, τα οποία μπορούν να συνοψιστούν με τις έννοιες «σοφία» και «μύθος». Οι «μύθοι» συνδέονται με την ταυτότητα και απαντούν στα ερωτήματα, ποιοι είμαστε «εμείς», από πού ερχόμαστε και σε ποιο σημείο του κόσμου στεκόμαστε. Διατηρούν τις ιερές παραδόσεις, πάνω στις οποίες μία ομάδα θεμελιώνει τη συνείδηση της ενότητας και της ιδιαιτερότητάς της. Η «σοφία» καθορίζει και αιτιολογεί τις *μορφές διαβίωσης*, τα ήθη και τα έθιμα, ενώ αντίθετα ο «μύθος» τις *σημασίες* της διαβίωσης. Η σοφία κυκλοφορεί στη κοινότητα μέσω των μορφών της καθημερινής επικοινωνίας, ενώ ο μύθος μέσω των μορφών της ιεροτελεστικής επικοινωνίας²⁷.

²⁵ Assmann 1999, 175 – 179.

²⁶ Assmann 1999, 183.

²⁷ Assmann 1999, 188 – 189, 191 – 192, 194.

1.5. Η ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η προφορική ιστορία²⁸ είναι μία πρακτική, μία μέθοδος έρευνας. Επί της ουσίας, πρόκειται για την καταγραφή του λόγου ανθρώπων που έχουν κάτι ενδιαφέρον να πουν, και την ανάλυση των αναμνήσεών τους από το παρελθόν²⁹. Καθώς ο πολιτισμικός μηχανισμός συγκρότησης ταυτότητας καλλιεργείται και αναπαράγεται μέσω της ανάμνησης και του συλλογικού πνεύματος, η προφορική ιστορία καλείται να γίνει τόσο το μέσο για το μετασχηματισμό του περιεχομένου όσο και του σκοπού της ιστορίας³⁰. Ως μέθοδος έρευνας, η προφορική ιστορία, συμβάλει στην παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου και στην ενδυνάμωση των συνεκτικών σχέσεων μεταξύ των πολιτών, ενώ ως μέθοδος συγγραφής της ιστορίας³¹ - σε βιβλία, σε μουσεία, στον κινηματογράφο, κ.ά. -, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αλλάξει τον προσανατολισμό της ίδιας της ιστορίας και να ανοίξει νέες περιοχές έρευνας, καθώς επίσης να δώσει μία κεντρική θέση στους ανθρώπους που δημιούργησαν και βίωσαν την ιστορία³².

Ο όρος «προφορική ιστορία», με την ευρεία έννοια, αναφέρεται στη διαδικασία καταγραφής συνεντεύξεων προκειμένου να συγκεντρώσουμε πληροφορίες για το παρελθόν. Όμως, προφορική ιστορία είναι και το προϊόν αυτών των συνεντεύξεων, δηλαδή η αφήγηση γεγονότων του παρελθόντος. Επομένως, προφορική ιστορία είναι τόσο η ερευνητική μεθοδολογία όσο και τα αποτελέσματά της. Σήμερα, η προφορική ιστορία αποτελεί πλέον μία δοκιμασμένη μέθοδο ερευνητικής πρακτικής, που έχει ενσωματωθεί όχι μόνο στην ιστορική έρευνα αλλά και σε επιστημονικούς κλάδους όπως η εθνολογία, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, οι σπουδές υγείας και η ψυχολογία. Η προφορική ιστορία έχει εφαρμοστεί και εκτός του ακαδημαϊκού χώρου, με αποτέλεσμα να είναι ευρέως διαδεδομένη και εφαρμόσιμη καθώς έχει σκοπούς πρακτικούς, πολιτικούς ή ιστορικούς. Η προφορική ιστορία, ως διακριτό πεδίο έρευνας, είναι μία δημιουργική και διαδραστική μεθοδολογία που μας αναγκάζει να αντιμετωπίσουμε μία πληθώρα στρώσεων, νοημάτων και ερμηνειών που περιλαμβάνουν οι αναμνήσεις των ανθρώπων. Είναι διαφορετική από οποιοδήποτε άλλο ιστορικό τεκμήριο ή πρωτογενή πηγή, συνεπώς απαιτεί ιδιαίτερες αναλυτικές τεχνικές προκειμένου να ερμηνευθούν οι ποικίλες στρώσεις της³³.

Επομένως, ως προφορική ιστορία θα πρέπει να γίνονται αντιληπτά τεκμηριωμένα προγράμματα συλλογής προφορικών μαρτυριών, τα οποία εκκινούν είτε από ένα συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα είτε - στην περίπτωση της ένταξής της σε μία πολιτιστική πρόταση - από την πρόθεση σχεδιασμού μία τεκμηριωμένης επιστημονικά πρότασης πολιτιστικής διαχείρισης που θα θίγει ζητήματα κοινωνικής ιστορίας, κοινοτήτων, περιθωριακών ή μειονοτικών ομάδων και εν γένει ζητήματα που αφορούν τη λεγόμενη ιστορία από κάτω³⁴.

---

²⁸ Για μία διεξοδική βιβλιογραφική εποπτεία της προφορικής ιστορίας: βλ. Calvet 1995, Thompson 2008, Κακάμπουρα 2011, Portelli 2011, Δαλκαβούκης - Μάνος 2013, Θανοπούλου - Ζάχου 2013, Κακάμπουρα 2013, 505 - 513, Νάκου 2013, Abrams 2014, Γκαζή 2015, Λιάκος 2015, Νάκου - Γκαζή 2015, Βαν Μπούσχοτεν - Πεντάζου 2016, Μούλιου 2016, Αυδίκος 2017.

²⁹ Abrams 2014, 11.

³⁰ Thompson 2008, 31.

³¹ Σε βιβλία, σε μουσεία, στον κινηματογράφο, κ.ά.

³² Thompson 2008, 31.

³³ Abrams 2014, 11 - 12, Abrams 2014, 33, Μούλιου 2016, 55.

³⁴ Νάκου - Γκαζή 2015, 14.

1.6. ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες το παρελθόν αντιμετωπίζεται μέσα από την οπτική της *πολιτισμικής κληρονομιάς (cultural heritage)*. Ο όρος «πολιτισμική κληρονομιά» αναφέρεται σε έναν θεσμοθετημένο λόγο και πρακτική και κυριάρχησε το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα παρουσιάζοντας κυρίως βρετανικά χαρακτηριστικά. *Πολιτιστική κληρονομιά, ταυτότητες και μνήμη* αποτελούν τους τρεις όρους – κλειδιά για να αντιληφθεί κανείς την τεράστια διαδικασία αλλαγής των σχέσεων με το παρελθόν που απλώθηκε σαν κύμα σε όλο τον κόσμο τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Ποιες είναι όμως οι διαφορές της πολιτισμικής κληρονομιάς με την ιστορία; Οι ιστορικές επιστήμες έδιναν έμφαση κυρίως στην απόκτηση γνώσης. Σήμερα, στον κόσμο της πολιτισμικής κληρονομιάς, τα μουσεία, οι αρχαιολογικοί τόποι, οι παλιές εκκλησίες, οι βιβλιοθήκες, τα ερευνητικά ινστιτούτα, οι αρχαιολογικές εταιρείες κ.ά., αντιμετωπίζονται πλέον ως στοιχεία της σύγχρονης κουλτούρας. Με λίγα λόγια, αντί των γεγονότων και των αντικειμένων, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στις εμπειρίες, τα νοήματα και τον πολιτισμό του παρελθόντος, που είναι σήμερα γνωστή ως πολιτισμική στροφή (cultural turn)³⁵.

Την ανάγκη για μία ορθή αλλά και στοχευμένη προσέγγιση στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς, ήρθε να καλύψει ένας σύγχρονος επιστημονικός κλάδος, αυτός της *Πολιτισμικής Διαχείρισης*. Πρόκειται για έναν κλάδο που έχει διαμορφώσει μία καινούργια αντίληψη των πραγμάτων, του τρόπου προσέγγισης, και της ολιστικής, πλέον διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς. Ο κλάδος αυτός είναι απόρροια συνεργασίας και προσέγγισης της πολιτισμικής κληρονομιάς από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους³⁶.

Η συστηματική καταγραφή, η διαφύλαξη, η προβολή και η ανάδειξη των πολιτισμικών αγαθών, η αξιοποίηση τους μέσω διασύνδεσης με όλους τους τομείς της οικονομίας, της εκπαίδευσης, της ψυχαγωγίας, της κοινωνίας και των πολιτισμικών πόρων, αποτελούν ένα μόνο μέρος της διαχείρισης. Με τον όρο «διαχείριση»³⁷, αναφερόμαστε στην ολοκληρωμένη προστασία³⁸ του υλικού της πολιτισμικής κληρονομιάς, με τρόπο επιστημονικό και διεπιστημονικό και μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες, καθώς και στην ολοκληρωμένη προστασία των αξιών τις οποίες η κληρονομιά αυτή εκφράζει ως απόρροια την σύνδεσής της με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Ο διαχειριστής καλείται να βρει τους τρόπους αειφόρου διατήρησης, ανάδειξης, προστασίας και διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, του παραγωγικού πλούτου μίας κοινωνίας, του πολιτισμικού της

³⁵ Smith 2006, 217 – 219, Λιάκος 2007, 258 – 262.

³⁶ Βλ. Πούλιος 2012, 324 – 327.

³⁷ Ο όρος «διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς» αναφέρεται συνηθέστερα στην «υλική πολιτισμική κληρονομιά» (την «ακίνητη», δηλαδή τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία, και την «κινητή», δηλαδή τα μουσειακά εκθέματα και τις συλλογές), αλλά και στην «άυλη πολιτισμική κληρονομιά» (δηλαδή τους μύθους, τις προφορικές παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, ο χορός κ.ά.): βλ. Πούλιος 2012, 322.

³⁸ Η ολοκληρωμένη προστασία της υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς περιλαμβάνει τη μελέτη, την έρευνα, την ανασκαφή, την καταγραφή, την τεκμηρίωση, την ερμηνεία, την αξιολόγηση, την αναστήλωση, την παρουσίαση, την προβολή, καθώς και την οικονομική διαχείριση, συμπεριλαμβανομένης της τουριστικής αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς: βλ. Πούλιος 2012, 324.

κεφαλαίου και αποθέματος, καθώς και τρόπους ανατροφοδότησης της κληρονομιάς αυτής στο παρόν και το μέλλον³⁹. Ο διαχειριστής, καλείται με λίγα λόγια να συμβάλει στη διαδικασία παραγωγής του πολιτισμού⁴⁰.

Πολιτισμός είναι ο διαρκής αγώνας του ανθρώπου προκειμένου να διαμορφώσει το εσωτερικό και το εξωτερικό περιβάλλον στο πλαίσιο μίας οργανωμένης κοινωνίας. Πολιτισμός, με την έννοια της κουλτούρας, είναι το σύνθετο εκείνο σύνολο που περιλαμβάνει τις γνώσεις, τις πεποιθήσεις, το δίκαιο, τα ήθη και τα έθιμα, τις τέχνες, και κάθε άλλη ικανότητα και συνήθεια του ανθρώπου ως μέλους της κοινωνίας⁴¹. Ο κλάδος της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς χαρακτηρίζεται, σε παγκόσμιο επίπεδο, από μία αυξανόμενη προσπάθεια να στραφεί στη «ζωντανή» διάσταση της πολιτισμικής κληρονομιάς και την ανάγκη συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας, τη λεγόμενη στροφή στη «ζώσα πολιτισμική κληρονομιά». Σκοπός του πολιτισμικού διαχειριστή και απώτερος στόχος της διαχείρισης του είναι η διαφύλαξη και η ενίσχυση της σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτισμική κληρονομιά. Η διαχείριση πρέπει να επιτελείται με τη συνειδητή και ενεργό συμμετοχή της κοινωνίας, με εστίαση στην τοπική κοινωνία. Και ο διαχειριστής που αναλαμβάνει την πολιτισμική διαχείριση, οφείλει να γνωρίζει ότι λειτουργεί ως εκπρόσωπος / υπηρέτης της κοινωνίας⁴².

Η διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς προϋποθέτει να αφουγκραστούν οι ειδικοί τα μηνύματα και τα ερωτήματα των μη ειδικών, κάτι το οποίο θα τους οδηγήσει σε άλλα μηνύματα και ερωτήματα που δεν είχαν σκεφτεί οι ίδιοι. Όμως, είναι δυνατόν η διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς, όπως υφίσταται σήμερα, να αφήνει περιθώρια απορίας για πράγματα που δεν είχαμε σκεφτεί, καθώς αυτά ενδεχομένως βρίσκονται πέρα από τις ιστορικές, ηθικές και αισθητικές μας αξίες, πέρα από το νοητικό ορίζοντα της εποχής μας; Η πολιτεία, οι ειδικοί, οι άνθρωποι του μουσείου κ.ά. είναι εκείνοι που διαχειρίζονται την πολιτισμική κληρονομιά και χαράζουν την πολιτική της. Είναι εκείνοι που, βάσει σύγχρονων και επεξεργασμένων θεωριών, καθορίζουν τα ευρύτερα πλαίσια προσέγγισης της πολιτισμικής κληρονομιάς. Ενώ ολοένα και λιγότεροι άνθρωποι ξεφεύγουν από τον τρόπο που επιλέγουν οι ειδικοί να τους δείχνουν την πολιτισμική κληρονομιά⁴³, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι κάθε προσέγγιση του παρελθόντος, ιστορική, αρχαιολογική ή άλλη, αντανακλά μία δεδομένη οπτική, που κατά κανόνα έχει ιδεολογικές και πολιτικές παραμέτρους.

1.7. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Η διάκριση σε παρελθόν, παρόν και μέλλον αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο στον οποίο στηρίζεται εν τέλη η ίδια η αίσθηση της ιστορικής αλλαγής και εξέλιξης. Καθώς η παραδοσιακή μνήμη σβήνει και η ισορροπία της παράδοσης και των εθίμων ανατρέπεται, αισθανόμαστε την ανάγκη να διατηρήσουμε κάθε υλικό κατάλοιπο, ντοκουμέντο ή μαρτυρία, κάθε ορατό στοιχείο που ίσως φανεί χρήσιμο στο μέλλον. Μιλάμε για τη μετάβαση από ένα πλαίσιο ζωής όπου η «εμπειρία» είναι ακόμη ζωντανή και μεταδίδεται προφορικά σε ένα πλαίσιο όπου η απόσταση από τη άμεσα βιωμένη εμπειρία επιβάλλει νέους

³⁹ Η διαχείριση είναι μία διαδικασία διαρκής και μακροπρόθεσμα βιώσιμη, ανταποκρινόμενη και αναπροσαρμοζόμενη στις συνεχώς μεταβαλλόμενες ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές και τεχνολογικές συνθήκες και προκλήσεις: βλ. Πούλιος 2012, 324.

⁴⁰ Smith 2006, 109, Πούλιος 2012, 324, 328.

⁴¹ Βλ. Elias 1996, 25 – 30, 102 – 103.

⁴² Smith 2006, 9, 26.

⁴³ Λιάκος 2007, 267 – 269.

τρόπους καταγραφής της. Τα μουσεία, για παράδειγμα, ως τόποι μνήμης, έρχονται σήμερα να συμβάλουν στο να μη σβήσει η ανάμνηση ενός γεγονότος ή ενός προσώπου, να διατηρηθεί η ταυτότητα και να μεταδοθεί «μνημονική ύλη» στις επόμενες γενιές⁴⁴.

Πολλά μουσεία δημιουργούν μία εμπειρία για τον επισκέπτη πέρα από τη μετάδοση γνώσης για το παρελθόν. Αρκετά απ' αυτά αυτό-προσδιορίζονται όχι τόσο ως χώροι που ακολουθούν μία συγκεκριμένη επιστημονική πειθαρχία αλλά περισσότερο ως μνημονικοί τόποι, κάτι το οποίο φανερώνει τη μετάβαση από τις αυταρχικές αφηγήσεις σε μία οριζόντια, βιωματική σχέση, μεταξύ τύπου, μνήμης και κοινότητας. Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των μουσείων είναι ότι υιοθετούν στρατηγικές αναπαράστασης για να προκαλέσουν συναισθηματικές αντιδράσεις εκ μέρους των επισκεπτών. Στα μουσεία μνήμης, τα αντικείμενα δεν αντιμετωπίζονται ως σπαράγματα του παρελθόντος, αλλά ως υλικά τεκμήρια που, μέσω της αφηγηματικότητας, βοηθούν την ανάκληση κοινών αναμνήσεων και νοημάτων⁴⁵.

Τοποθετώντας πλέον στο χώρο του μουσείου ό,τι είχε μείνει εκτός ιστορικής και μουσειακής αφήγησης, αυτό αποκτά «φωνή». Η τάση αυτή χαρακτηρίζει την ανάπτυξη των τοπικών μουσείων, μουσείων κοινοτήτων, μουσείων-μνημείων, ψηφιακών μουσείων, διαδικτυακών μουσείων και άλλων «τόπων κληρονομιάς». Επιπλέον, στο νέο αυτό μουσείο εμφανίζεται ολοένα και πιο δυναμικά η έννοια της «κοινότητας», καθώς η παλιά ιεραρχία μεταξύ επιμελητή, αντικειμένου και θεατή φαίνεται να αλλάζει. Πολλά μουσεία επαναπροσδιορίζουν την αποστολή τους ως τόποι μνήμης για συγκεκριμένες κοινότητες. Στα μουσεία αυτού του τύπου η αυτοβιογραφική αφήγηση αποτελεί μέρος της στρατηγικής του μουσείου, αφενός για να δώσει φωνή σε ομάδες και άτομα που έστεκαν στο περιθώριο της επίσημης ιστορίας και αφετέρου για να μετατρέψει τις νεότερες γενιές σε «αυτόπτες μάρτυρες». Μόνα τους τα αντικείμενα δεν μπορούν ικανοποιήσουν αυτό το στόχο. Έτσι, τα μουσεία καταφεύγουν σε αφηγηματικά και επιτελεστικά μέσα που δημιουργούν μία έντονα βιωματική εμπειρία και εμπλέκουν συναισθηματικά τους επισκέπτες⁴⁶.

Τα αντικείμενα αποκτούν νόημα όταν συνδεθούν με τη ζωή και τις αναμνήσεις συγκεκριμένων ανθρώπων που χρησιμοποίησαν ή συνδέθηκαν με κάποιο τρόπο μαζί τους. Και όταν επιτευχθεί αυτή η σύνδεση, τα αντικείμενα καταλήγουν να συμβολίζουν εμπειρίες ζωής, προσδοκίες και ταυτότητες. Ωστόσο, ένας πραγματικός τόπος μνήμης πέρα από το να προβάλλει διαφορετικές, αποσπασματικές ή και αντικρουόμενες αφηγήσεις, οφείλει να εγείρει ερωτήματα, να δημιουργεί προβληματισμό και να προσφέρει ευκαιρίες για σκέψη και κριτική τοποθέτηση απέναντι στο παρελθόν⁴⁷.

Αντίστοιχα, οι Πολιτιστικές Διαδρομές, μπορούν να συμβάλουν στο να μη σβηστεί η ανάμνηση ενός γεγονότος και να μεταδοθεί «μνημονική ύλη» στις επόμενες γενιές. Οι πρακτικές και η μεθοδολογία που εφαρμόζουν σήμερα τα νέα μουσεία μνήμης για να το πετύχουν, εάν εφαρμοστούν κατά τον σχεδιασμό Πολιτιστικών Διαδρομών, θα μπορούσαν να έχουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα.

---

⁴⁴ Γκαζή 2013, 28.

⁴⁵ Γκαζή 2013, 34.

⁴⁶ Γκαζή 2013, 34 – 35.

⁴⁷ Γκαζή 2013, 37 – 39.

1.8. Η ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Οι πρώτες προσπάθειες εισαγωγής της προφορικής ιστορίας στα μουσεία χρονολογείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '50 και αρχικά χρησιμοποιείται παραπληρωματικά, για να γεμίσει τα κενά της ιστορικής έρευνας και να τεκμηριώσει το αρχαιολογικό υλικό. Η συστηματική διάδοση της προφορικής ιστορίας σε παγκόσμιο επίπεδο και η σταδιακή ενσωμάτωσή της στο σώμα της επιστήμης ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '70. Το μεγάλο όμως ρεύμα ένταξης της προφορικής ιστορίας ξεκίνησε τη δεκαετία του '80 και αναπτύχθηκε παράλληλα με τις τάσεις που παρατηρούνται την ίδια χρονική περίοδο: την υιοθέτηση της μεταμοντέρνας θεωρίας, τη στροφή προς την ιστορία των απλών ανθρώπων, την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για τη συλλογική μνήμη και τη δημόσια ιστορία, την αύξηση της ερασιτεχνικής ιστορίας και την επανάσταση της τεχνολογίας. Αυτή η νέα, διευρυμένη, ανθρωποκεντρική και πολυπρισματική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας του παρελθόντος και του παρόντος θα βρει ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος ανάπτυξης στον χώρο των μουσείων και της πολιτισμικής διαχείρισης. Η νέα αυτή τάση, με πρόθεση διαμόρφωσης μίας κατά το δυνατόν ολιστικής εμπειρίας για τους επισκέπτες των μουσείων – μέσω της χρήσης ποικίλων εκθεσιακών και ερμηνευτικών μέσων και της δυνατότητας να ακουστούν πολλές φωνές – έρχεται σε αντίθεση με τη μία και μοναδική φωνή της αυθεντίας του παραδοσιακού μουσείου⁴⁸.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '90, παρά τη δυσπιστία των επιμελητών και των σχεδιαστών, οι ηχητικές και βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες αρχίζουν να εντάσσονται στο περιβάλλον του μουσείου, σε ένα περιβάλλον όπου έως τότε κυριαρχεί παραδοσιακά η σιωπή και ενθαρρύνεται σχεδόν αποκλειστικά η όραση. Σε κάθε περίπτωση, οι μαρτυρίες θα εξακολουθήσουν να χρησιμοποιούνται είτε για να συμπληρώνουν τα υλικά τεκμήρια είτε για να καλύψουν τα αφηγηματικά κενά. Οι προφορικές μαρτυρίες αρχίζουν να αποκτούν αυτοτέλεια ως εκθέματα και να συγκροτούν το βασικό πυρήνα μουσειακών εκθέσεων γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '90. Σήμερα, τα περισσότερα μουσεία – με τη χρήση και αξιοποίηση της νέας τεχνολογίας με τους πλέον ευφάνταστους και ελκυστικούς τρόπους – επιδιώκουν μία κατά το δυνατόν «πρόσωπο με πρόσωπο» συνάντηση πληροφορητών/αφηγητών και επισκεπτών. Επιπλέον, αρκετά μουσεία, παράλληλα με τη χρήση της προφορικής ιστορίας στις εκθέσεις τους, συγκροτούν αρχεία προφορικών μαρτυριών, με στόχο τη δημιουργία ενός συστηματικού τεκμηριωμένου αρχείου για τις επερχόμενες γενιές. Και τέλος, έρχεται η ανάπτυξη μουσείων αμιγώς προφορικής ιστορίας, με βασικό στόχο την ανασύνθεση της τοπικής ή της κοινοτικής ιστορίας μέσω της αξιοποίησης των αναμνήσεων και των μαρτυριών των ανθρώπων που βίωσαν την ιστορία⁴⁹.

Επομένως, η χρήση της προφορικής ιστορίας στην πολιτισμική διαχείριση – με την ευρεία έννοια – θα μπορούσε να αξιοποιηθεί με ποικίλους τρόπους. Συγκεκριμένα, στις Πολιτιστικές Διαδρομές η στροφή στην ιστορία των απλών ανθρώπων, καθώς ένας τόπος συγκροτείται με βάση τις διαφορετικές εικόνες που σχηματίζουν για τον τόπο αυτό διαφορετικοί άνθρωποι, σύμφωνα με την οικογενειακή, κοινωνική, πολιτισμική προέλευσή τους, τις μνήμες, τη νοσταλγία, τα όνειρα, αλλά και τις συνθήκες ζωής τους στον τόπο αυτό, θα μπορούσε να συμβάλει σε μία κατά το δυνατόν ολιστική εμπειρία των περιηγητών μας.

⁴⁸ Γκαζή 2015, 12 – 13, 46.

⁴⁹ Γκαζή 2015, 46 – 47.

1.9. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

Μία νέα τάση ανάδειξης και αξιοποίησης του τοπικού πολιτισμού αποτελούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές. Οι Πολιτιστικές Διαδρομές ξεκίνησαν να εφαρμόζονται στις αρχές της δεκαετίας του '80, με πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρώπης, με σκοπό την προβολή της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς, την ενίσχυση της μνήμης και της ιστορίας, τη συνεργασία μεταξύ των χωρών, τον πολιτιστικό τουρισμό και τη βιώσιμη ανάπτυξη⁵⁰. Ο πολιτισμός, οι πολιτιστικοί πόροι και η κουλτούρα κάθε τόπου συνθέτουν μία μοναδική παράδοση και ταυτότητα, με αποτέλεσμα, έπειτα από έναν σωστό σχεδιασμό πλέγματος Πολιτιστικών Διαδρομών, να είναι δυνατή η συνετή αξιοποίησή τους με σκοπό τη βιώσιμη ανάπτυξη. Με τον όρο «πολιτιστική διαδρομή» αναφερόμαστε στη σύνδεση σημείων με πολιτιστικό ενδιαφέρον με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνεται εφικτή η δυνατότητα επίσκεψής τους. Με λίγα λόγια, τα σημεία αυτά διαμορφώνουν ένα δίκτυο όπου συγκεντρώνονται όλα όσα ανήκουν στο ευρύτερο περιεχόμενο του όρου «πολιτιστική κληρονομιά» για τον τόπο και όχι μόνο όσα έχουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Δηλαδή, περιλαμβάνονται τα μνημεία φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, τα φυσικά τοπία, γεωλογικά φαινόμενα, όπως τα σπήλαια, η βιοποικιλία, η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική παράδοση, τα δείγματα της αγροτικής εξειδίκευσης, οι ιδιωτικές ή οι κρατικές συλλογές, η πολιτιστική πρακτική που αποτελεί παρελθόν ή συνεχίζεται, όπως για παράδειγμα τα έθιμα, οι τοπικές γιορτές, θρησκευτικά ή λαϊκά πανηγύρια, και οτιδήποτε άλλο χαρακτηρίζει την ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό ενός τόπου⁵¹.

Η «πολιτιστική κληρονομιά», με την έννοια που αναφέρθηκε παραπάνω, έχει μεγάλη σημασία για έναν τόπο, καθώς συμβάλλει με ουσιαστικό τρόπο στην κατανόηση της πολιτιστικής ταυτότητας του τόπου αυτού αλλά ταυτόχρονα παίζει ρόλο στη σύγχρονη ζωή και στην εξέλιξη του τόπου αυτού, αποτελώντας μοναδικό και ανανεώσιμο πολιτιστικό πόρο. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό να διαφυλαχτούν και να αναδειχθούν τα υλικά και άυλα αυτά αγαθά, σε συνδυασμό με το πλούσιο απόθεμα σε μνημεία και σε αρχαιολογικούς τόπους που διαθέτει ένας τόπος. Ο τοπικός πολιτισμός, μέσω ενός οργανωμένου σχεδιασμού, μπορεί να εξαγάγει μία συγκεκριμένη ταυτότητα του τόπου, δημιουργώντας μία κινητήρια δύναμη ανάπτυξης. Επομένως οι Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να συνδράμουν με ουσιαστικό τρόπο στην προστασία και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς μίας περιοχής ενώ παράλληλα, μέσα από μία εμπορευματική διαδικασία, μπορούν να μετατρέψουν έναν τόπο σε καταναλωτικό αγαθό και τα μνημεία του σε στατικά μίας εναλλακτικής εμπειρίας για τους επισκέπτες, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην ανάπτυξη της περιοχής αυτής. Όμως, για να επιτύχουμε αυτό το αποτέλεσμα, πέρα από έναν άρτιο σχεδιασμό Πολιτιστικών Διαδρομών στηριζόμενο στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, θεωρείται απαραίτητη η συμμετοχή τόσο της αυτοδιοίκησης όσο και των πολιτών, ώστε να αναδειχθούν οι δυναμικές ενότητες και να αναπτυχθούν δράσεις και πολιτικές ενός ισχυρού συνεκτικού πλαισίου⁵².

Η παρούσα εργασία, όπως θα δούμε παρακάτω, προτείνει μία σειρά από πολιτισμικές διαδρομές, στις οποίες εισάγονται και οι προφορικές μαρτυρίες. Με τις Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να αναδειχθούν μνημεία, τόποι, δράσεις, μνήμες, και κατ' επέκταση να προστατευθούν τα αγαθά, τα οποία είτε παρέμειναν άγνωστα, είτε ήταν λιγότερο γνωστά

⁵⁰ Για την βιώσιμη, τουριστική και περιβαλλοντική ανάπτυξη: βλ. Κοκκώσης – Τσάρτας 2001, Μπιτσάνη 2004, Πούλιος 2015, Πούλιος – Τουλούπα 2015, Μητούλα – Καλδής 2018.

⁵¹ Αυγερινού-Κολώνια 1995, 104 – 111, Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130, Κόνσολα 2006, 145, Κολοκούρης 2018, 130, Μητούλα – Καλδής 2018, 111 – 114.

⁵² Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130, Γκότσης 2012, 195, Κολοκούρης 2018, 130 – 131.

σε σχέση με τα μεγάλα μνημεία και τους αρχαιολογικούς τόπους παγκοσμίας αξίας που προστατεύονται από διεθνείς συμβάσεις. Οι Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να ενεργήσουν έμμεσα στην προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ παράλληλα έχουν έναν σαφή αναπτυξιακό στόχο με οφέλη για την τοπική κοινότητα. Βάσει ενός καλοσχεδιασμένου προγράμματος ανάπτυξης, μέσα από τα οικονομικά και κοινωνικά οφέλη του τουρισμού, οι Πολιτιστικές Διαδρομές δύναται να συμβάλουν στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών από την τοπική κοινότητα για τη διατήρηση του τοπικού πολιτισμού, την ενίσχυση της προστασίας των πολιτιστικών και φυσικών πόρων και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Ο «πολιτισμικός τουρισμός», σε αντίθεση με τον μαζικό, ο οποίος οδήγησε σε μερική καταστροφή σημαντικών ιστορικών πόλεων, κατατάσσεται στις λεγόμενες ήπιες ή εναλλακτικές μορφές, εντάσσεται στο πλαίσιο της ανάπτυξης της πολιτιστικής επιχειρηματικότητας και έχει ως στόχο την προβολή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πολιτιστικού αποθέματος μίας περιοχής⁵³. Συναρτάται άμεσα με τους ευρύτερους στόχους της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς αξιοποιεί προς όφελος του τα πολιτιστικά αγαθά και έτσι γίνεται βασικό μέσο για τη διαφύλαξη και ανάδειξη τους. Επομένως, ο πολιτισμικός τουρισμός προσφέρει στις τοπικές κοινωνίες σημαντικά μέσα και κίνητρα ώστε να φροντίσουν και να διατηρήσουν την κληρονομιά τους, παρέχοντας παράλληλα ευκαιρίες, στους κατοίκους του τόπου και τους επισκέπτες, για κατανόηση της σημασίας και της αξίας της κληρονομιάς. Ο σχεδιασμός Πολιτιστικών Διαδρομών έρχεται να εκπληρώσει τις προσδοκίες του πολιτιστικού επισκέπτη, ο οποίος αναζητά για μία ουσιαστική επίσκεψη τόπων τη συμμετοχή σε δρώμενα και όχι απλά την αναψυχή⁵⁴.

I.10. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο σχεδιασμός Πολιτιστικών Διαδρομών, που συνίσταται στην επιλογή της θεματικής, των μνημείων και των σημείων ενδιαφέροντος, προϋποθέτει μία προσέγγιση που να μελετά σε βάθος τις ιστορικές, αρχαιολογικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές συνθήκες ενός τόπου και να λαμβάνει υπόψη τη φυσιογνωμία και τη χωροθέτηση των επιλεχθέντων «σημείων». Όλα τα παραπάνω εντάσσονται σε ένα πλαίσιο πολιτιστικού και τουριστικού σχεδιασμού. Προκειμένου να καταστεί δυνατός ο σχεδιασμός επιστημονικά τεκμηριωμένων Πολιτιστικών Διαδρομών, που να λαμβάνει υπόψη τα παραπάνω, η παρούσα εργασία βασίστηκε σε βιβλιογραφική έρευνα, σε μελέτη ιστορικών πηγών, σε συνεντεύξεις και επιτόπια έρευνα.

I.10.1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

➤ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ

Προτού ξεκινήσουμε τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, κρίθηκε απαραίτητο να γίνει μία καταγραφή των πολιτισμικών πόρων των Κυθήρων ανά κατηγορία, όπως αρχαιολογικοί χώροι, νεότερα μνημεία, παραδοσιακά οικιστικά σύνολα, μουσεία, συλλογές, γεωφυσικά στοιχεία, προβιομηχανικά κατάλοιπα, βιοτεχνικές δραστηριότητες, κ.ά., καθώς και μία πρώτη επίσκεψη των σχετικών σημείων ενδιαφέροντος.

Η βιβλιογραφική έρευνα, όσον αφορά την ιστορία και την αρχαιολογία των Κυθήρων, ήταν απαραίτητη τόσο για τη συγκέντρωση υλικού για τη μελέτη μας όσο και για τη

⁵³ Για τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού που μπορούν να προσαρμοστούν στις ιδιαιτερότητες της χώρας μας: βλ. Βενετσανοπούλου 2006, Ανδριώτης 2008, Αποστολόπουλος – Σδράλη 2009, Dallen 2011, Κοκκώσης κ.ά. 2011, Διονυσοπούλου 2012, Πούλιος 2012, Αλιβιζάτου κ.ά. 2015, Du Cros – McKercher 2015, Καφούρος 2015, Μάσχα 2015, Πούλιος 2015, Πούλιος – Τουλούπα 2015, Δαλκαβούκης 2016.

⁵⁴ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 130 – 131, Μητούλα – Καλδής 2018, 112.

σκιαγράφηση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων της περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκαν τα ιστορικά γεγονότα, οι κομβικοί σταθμοί, η στρατηγική θέση του νησιού και η σημασία της σε όλες τις περιόδους, οι αρχαιολογικοί τόποι, ήδη γνωστοί αλλά και καινούργιοι που ήρθαν στο φως, τα μνημεία, τα κάστρα, τα παραδοσιακά οικιστικά σύνολα, τα προβιομηχανικά κατάλοιπα και κατασκευές, οι βυζαντινοί ναοί και οι εικόνες, τα γεωφυσικά στοιχεία όπως τα σπήλαια, οι μύθοι, οι παραδόσεις κ.α. Ακολούθησε έρευνα για τον τρόπο μετάδοσης της σημασίας αυτών των πολιτισμικών πόρων, η περιγραφική πληροφορία και η περιεκτική καταγραφή τους, και τέλος η επιλογή κατάλληλων μέσων που να επιτρέπουν την προσβασιμότητα στην έννοια και τη σημασία τους⁵⁵.

Από τη μελέτη των διαθέσιμων ιστορικών πηγών κατέστη δυνατό να γίνουν φανερές οι ιδιαιτερότητες εκείνες των Κυθήρων, που θα επέτρεπαν μία όσο το δυνατόν πιο τεκμηριωμένη επιλογή των σημείων για τις Πολιτιστικές Διαδρομές, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τις θεματικές ενότητες των συνεντεύξεων.

➤ ΜΝΗΜΗ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μέσα από την κριτική επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας αναδείχθηκαν η βασική προβληματική και οι βασικοί θεωρητικοί άξονες σχετικά με τη μνήμη, τον πολιτισμό της ανάμνησης, την πολιτισμική ταυτότητα, την κοινωνική κατασκευή του παρελθόντος, και τέλος την προφορική ιστορία ως μέθοδο έρευνας, με στόχο την ανάδειξη των τρόπων διαχείρισης της ιστορικής και πολιτισμικής μνήμης και της απόδοσης ταυτότητας μέσα από τα εργαλεία της πολιτιστικής διαχείρισης⁵⁶.

➤ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Μετά από την έρευνα, τη μελέτη και την καταγραφή της ιστορίας και της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων, καθώς επίσης και τους τρόπους διαχείρισης της μνήμης, της κατασκευής της ταυτότητας και της προφορικής μαρτυρίας, ακολούθησε η έρευνα πεδίου. Επιλέχθηκε η ποιοτική έρευνα πεδίου⁵⁷, καθώς είναι ένα είδος έρευνας όπου ο ερευνητής παρατηρεί το αντικείμενο της έρευνας στο περιβάλλον που αυτή πραγματοποιείται.

Υιοθετήθηκε μία ανοικτή και ημιδομημένη μορφή συνέντευξης, ενθαρρύνοντας δημιουργικές και εκτενείς απαντήσεις. Για τη σωστή καταγραφή της προφορικής ιστορίας βασιστήκαμε στο απομαγνητοφωνημένο κείμενο, μαζί με το σχολιασμό μας, για να παρουσιάσουμε τις προθέσεις του ομιλητή⁵⁸. Όσον αφορά την επιλογή ρόλου από τον ερευνητή προτιμήθηκε αυτός που δρα ως *συμμετέχων-παρατηρητής*, καθώς επιτρέπει στον ερευνητή και να συμμετέχει και να παρατηρεί με διακριτικό τρόπο, μπορεί να κατευθύνει τη μελέτη του κατά την κρίση του, αλλά και να λαμβάνει υπόψη του γεγονότα που τυχόν

⁵⁵ Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 133 – 134.

⁵⁶ Για τον ερμηνευτικό σχεδιασμό: βλ. Merriman 1999, 43 – 46, Νάκου 2002, Hobsbawm 2004, 297 – 345, Μπούνα 2004, 17 – 26, Λιάκος 2007, Schnapp 2007, Βερβενιώτη 2008, 81 – 102, Black 2009, 255 – 283, Λιάβας 2010, Alivizatou 2012, 105 – 134, Γκαζή 2012, 36 – 71, Κακάμπουρα 2013, 505 – 513, Σολομών 2013, 59 – 80, Αμπατζόγλου 2015, 187 – 198, Bartow-Melia – Mieri 2015, 103 – 110, Στογιαννίδης 2015, 111 – 120, Χουρμουζιάδη 2015, 175 – 201, Yurita 2015, 155 – 166, Βαν Μπούσχοτεν – Πεντάζου 2016, 29 – 49, Δαλιανούδη 2016, 491 – 515, Λυδάκη 2016, 379 – 393, Μούλιου 2016, 51 – 70, Αναγνωστόπουλος – Παπαδημητρίου 2017, Δεληβορριάς 2017, 203 – 220, Τουρτά 2017, 187 – 202, Φανταουτσάκη – Δασκαλή 2017, 85 – 95, Φωναΐδης – Χρονάκη 2017.

⁵⁷ Για την ποιοτική έρευνα και την έρευνα πεδίου: βλ. Burgess 1984, Manson 2011.

⁵⁸ Abrams 2014, 22 – 35.

υποδεικνύουν κάποιες απρόβλεπτες διαστάσεις, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν μέχρι και σε διαφοροποιήσεις του αρχικού σχεδιασμού.

Στις συνεντεύξεις συμμετείχαν δώδεκα άνδρες και οκτώ γυναίκες, ηλικίας από είκοσι έως ενενήντα τριών ετών, με την πλειονότητα των συνεντευξιαζόμενων να είναι μεταξύ 55 και 75 ετών. Η επιλογή των συνεντευξιαζόμενων είχε ως στόχο να περιλαμβάνονται όλες οι ηλικιακές ομάδες και να συμπεριληφθούν στην έρευνα άτομα με διαφορετικό μεταξύ τους οικονομικό, μορφωτικό και επαγγελματικό υπόβαθρο και διαφορετικό τόπο/χωριό καταγωγής, ώστε να είναι αντιπροσωπευτική. Όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων, ο ένας ήταν κάτοχος διδακτορικού τίτλου σπουδών, δύο μεταπτυχιακού, έξι προπτυχιακού, πέντε απόφοιτοι λυκείου, δύο απόφοιτοι οικοκυρικής σχολής, και τρεις απόφοιτοι γυμνασίου.

Η εύρεση των συνεντευξιαζόμενων έγινε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας, δηλαδή προσωπική γνωριμία υπήρχε με έξι από τους συνεντευξιαζόμενους, οι οποίοι στη συνέχεια πρότειναν άτομα, τα οποία συγκέντρωναν μία σειρά από χαρακτηριστικά και τα οποία εν τέλει επιλέχθηκαν με βάση τα κριτήρια που είχαμε θέσει εξ αρχής σχετικά με την επιλογή κατάλληλων ατόμων για την έρευνα. Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι έδειξαν ιδιαίτερη διάθεση να μιλήσουν και να συμμετάσχουν στην έρευνα. Μεγάλο ρόλο σε αυτό φαίνεται να έπαιξε το γεγονός ότι η γράφουσα έχει ρίζες από τα Κύθηρα και ότι η ίδια όσο και η οικογένειά της, αν και δεν διαμένουν εδώ και τρεις γενιές στο νησί, έχουν διατηρήσει δεσμούς με τον τόπο. Ωστόσο, κρίσιμο ρόλο έπαιξε και η ανάγκη τους να μοιραστούν τις προσωπικές τους ιστορίες και τις αναμνήσεις τους για τον τόπο και να βοηθήσουν ενεργά σε μία έρευνα που αφορούσε το νησί τους και θα μπορούσε σε επόμενο στάδιο να υλοποιηθεί χάρη και στη δική τους συμβολή.

Η ποιοτική έρευνα, όταν συγκεντρώνονται στοιχεία μέσω συνεντεύξεων, μπορεί να θεωρηθεί στενός συγγενής της προφορικής ιστορίας, αλλά είναι δυνατόν να μη διαθέτει τον εξειδικευμένο χαρακτήρα μίας έρευνας που συνδέεται με τον παρελθόν. Παρομοίως, οι μέθοδοι συμμετοχικής παρατήρησης, όταν ο ερευνητής συμμετέχει σε μία κοινωνική δραστηριότητα η οποία μπορεί να χρησιμοποιεί συνεντεύξεις ως ερευνητικό εργαλείο, δεν επικεντρώνεται πάντα στην ανάκληση αναμνήσεων του παρελθόντος⁵⁹.

Όταν διεξάγουμε έρευνες προφορικής ιστορίας γνωρίζουμε πάντα την ανοικτή φύση της έρευνάς μας εφόσον λίγες συνεντεύξεις μπορεί να ακολουθούν το σενάριο που έχει διαμορφώσει ο ερευνητής και διανοίγονται διαρκώς νέα πεδία έρευνας από τον ερωτώμενο⁶⁰.

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε χώρο που επέλεξαν οι ίδιοι οι συνεντευξιαζόμενοι, ώστε να νιώθουν άνετα. Επέλεξαν είτε τους επαγγελματικούς τους είτε τις οικίες τους είτε την οικία της ερευνήτριας είτε ακόμα και δημόσιους χώρους.

➤ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Διεξήχθη βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με τον πολιτιστικό τουρισμό ως εργαλείο αξιοποίησης και προβολής της πολιτισμικής κληρονομιάς ενός τόπου. Η σύνδεση των Πολιτιστικών Διαδρομών με την αειφόρο ανάπτυξη, την ανατροφοδότηση της κληρονομιάς στο παρόν και το μέλλον, η αξία χρήσης από τους επισκέπτες, η ενδυνάμωση της κοινότητας μέσα από την προσωπική εμπλοκή κ.λπ., καθώς και η δυναμική τους σε σχέση με

⁵⁹ Abrams 2014, 13.

⁶⁰ Abrams 2014, 48.

την ανάπτυξη συγκεκριμένου ανάλογα με την περίπτωση τουρισμού (εντόπιος / διεθνής, ατομικός /ομαδικός, πολιτιστικός / φυσιολατρικός / θρησκευτικός / γαστρονομικός / εναλλακτικός / μαζικός, υποδομές μεταφοράς / υποδοχής, οφέλη για τον τόπο κ.λπ.) είναι κρίσιμοι παράγοντες⁶¹.

➤ *Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ*

Διεξήχθη βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με τη χρήση νέων τεχνολογιών και ψηφιακών εφαρμογών στην πολιτισμική διαχείριση⁶². Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν τα πολυμέσα ως ερμηνευτικά εργαλεία, η χρήση τους στην ψηφιακή αφηγηματική εμπειρία και στη μουσειοπαιδαγωγική και η αξιοποίησή τους σε μουσειακές εκθέσεις. Επιπλέον, μελετήθηκαν ο οπτικός πολιτισμός, η επαυξημένη και η εικονική πραγματικότητα ως καλές πρακτικές που έχουν εφαρμοστεί έως σήμερα στον χώρο του πολιτισμού. Μετά από τη σχετική έρευνα, επιλέχθηκαν οι επικρατέστερες ψηφιακές εφαρμογές και προσαρμόστηκαν στις Πολιτιστικές Διαδρομές.

➤ *ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ*

Τέλος, διεξήχθη βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με τις στρατηγικές διαχείρισης της εικόνας και της προβολής των πόλεων, της βιώσιμη ανάπτυξή, του Πολιτισμικού Τουρισμού, και της πολιτισμικής διαχείρισης.

Οι οργανωτικές δράσεις των Πολιτιστικών Διαδρομών θα πρέπει να εμπεριέχουν κατάρτιση σχεδίου μάρκετινγκ (branding, λογότυπο, σημεία διανομής, κ.ά.), διασύνδεσης (media plan), προβολής (διεξαγωγή εκδηλώσεων, δημόσιες σχέσεις, διαφήμιση, κ.ά.), συνεργασίας με την τοπική κοινωνία (συμβάσεις, πιστοποιήσεις, κίνητρα, κ.ά.), ψηφιακής στρατηγικής και επικοινωνίας, συνεργασίας και διαχείρισης των δικτύων στο πλαίσιο της αειφορίας. Βασική προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα του όλου εγχειρήματος είναι οι σαφείς στόχοι, ώστε να προκύψουν επαρκώς τεκμηριωμένα αυθεντικά προϊόντα ευέλικτης μορφής, τα οποία να απευθύνονται σε ένα ευρύ κοινό⁶³.

Επομένως, όσον αφορά τις στρατηγικές, πρωταρχικό μέλημα αποτέλεσε να θέσουμε τους στόχους μάρκετινγκ σύμφωνα με τις ανάγκες της πολιτισμικής διαχείρισης των Κυθίων. Ο προσδιορισμός των στόχων φανερώνει το μακροπρόθεσμο όραμα της διαχείρισης, ενώ σύμφωνα με αυτούς γίνεται και η μελέτη των στρατηγικών που χρησιμοποιήθηκαν για τον σχεδιασμό των Πολιτιστικών Διαδρομών⁶⁴.

Στόχοι μάρκετινγκ Πολιτιστικών Διαδρομών:

- Αναγνωρισιμότητα των Πολιτιστικών Διαδρομών
- Προβολή του ρόλου και των δραστηριοτήτων των διαδρομών
- Δημιουργία στενών δεσμών με το επισκεπτικό κοινό και τους εντοπίους
- Συμμετοχή στις παράλληλες δραστηριότητες και εκδηλώσεις

⁶¹ Για να επιτευχθούν όλα τα παραπάνω, κρίνεται απαραίτητη η δημιουργία ενός «δικτύου» για τη συνολική εποπτεία και διαχείριση του πολιτισμικού και αναπτυξιακού προγράμματος.

⁶² Βλ. στο παρόν, 65 – 70.

⁶³ Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 578.

⁶⁴ Για περαιτέρω ανάπτυξη σχετικά με τις στρατηγικές και τους στόχους του μάρκετινγκ, την επικοινωνιακή πολιτική, το εταιρικό σήμα, κ.ά.: βλ. Γούναρης 2003, Ζώτος 2008, Αυλωνίτης – Παπασταθοπούλου 2010, Παυλίδης 2010, Μπαντιμαρούδης 2011, Βασιλείου 2014.

- Αναγνωρισιμότητα της εκπαιδευτικής δράσης
- Προβολή της ποιοτικής εμπειρίας που προσφέρουν
- Προβολή του μακροπρόθεσμου ερευνητικού προγράμματος
- Προώθηση συνεργασίας με την τοπική κοινωνία και τους φορείς

Η επικοινωνιακή πολιτική αποτελεί το μέσον για τη διάδοση του μηνύματος των παραπάνω στόχων. Το πρόγραμμα μέσων επικοινωνίας για τις Πολιτιστικές Διαδρομές των Κυθήρων είναι το εξής:

- Ιστοσελίδα (user – friendly πληροφόρηση και επικοινωνία)
- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης
- Διαδικτυακή διαφήμιση (E-newsletter, e-mail, Advertorials, Splash Screen, Banners)
- Διαφήμιση (τηλεόραση – ραδιόφωνο – τύπος)
- Διαφήμιση στους εξωτερικούς χώρους (αφίσες, διαφημιστικές πινακίδες, φυλλάδια)
- Δημόσιες σχέσεις (με την τοπική κοινωνία & τα Μ.Μ.Ε.)
- Ενέργειες προώθησης (διαγωνισμοί – ειδικές προσφορές)
- Direct Marketing (άμεσες επικοινωνιακές ενέργειες, οι οποίες απευθύνονται «προσωπικά» σε μεμονωμένους υποψήφιους επισκέπτες)
- Προσωπικές επαφές (προσωπική αμφίδρομη επικοινωνία – προσαρμόζει το περιεχόμενο του επικοινωνιακού μηνύματος βάσει των αναγκών των επισκεπτών)
- Promotion mix (προτιμώμενες πηγές ενημέρωσης του κοινού, στόχοι επικοινωνίας, καταλληλότητα επικοινωνιακών εργαλείων)
- Εκπαιδευτικά Προγράμματα και Δράσεις
- Περιοδικές εκθέσεις
- Σύνδεση με τα μουσεία

Τέλος, η εταιρική ταυτότητα (brand name) των Πολιτιστικών Διαδρομών καθρεπτίζει την αποστολή, το όραμα και τις αξίες τους. Για τις Πολιτιστικές Διαδρομές των Κυθήρων επιλέξαμε την ονομασία «Χάρτες μνήμης και πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων: Μία βιωματική εμπειρία γνώσης, δράσης και ψυχαγωγίας»⁶⁵. Με λίγα λόγια, το εταιρικό σήμα αποτελεί το μέσον για να γίνει περισσότερο απτή στη συνείδηση των επισκεπτών η υπηρεσία και να βελτιώσει την αντίληψη και την εμπιστοσύνη τους.

I.10.2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Για την ανάδειξη της πολιτισμικής ταυτότητας των Κυθήρων, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις από τη γράφουσα με κατοίκους του νησιού. Ήδη από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση της ιστορίας και αρχαιολογίας, την πρώτη επίσκεψη στους πολιτισμικούς

⁶⁵ Εδώ μπαίνει η προϋπόθεση του σχεδιασμού επιπλέον Πολιτιστικών Διαδρομών, στις οποίες θα συμπεριλαμβάνονται όλες οι ιστορικοί σταθμοί από την αρχαιότητα έως σήμερα και το σύνολο των μνημείων και των πολιτιστικών πόρων των Κυθήρων.

χώρους και την αναζήτηση της πολιτισμικής ταυτότητας των Κυθήρων, αναδείχθηκαν τα επικρατέστερα σημεία και οι θεματικοί άξονες ώστε να σχεδιαστούν οι ερωτήσεις σε σχέση με την ιστορική μνήμη και τον πολιτισμικό πλούτο των Κυθήρων.

Οι θεματικές ενότητες⁶⁶ που καλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ήταν οι εξής:

- Τα Κύθηρα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους: αρχαιότητα, μεσαιωνικά στοιχεία, βυζαντινό παρελθόν, η περίοδος της Βενετοκρατίας, η περίοδος της Αγγλοκρατίας
- Επιρροές και σχέσεις με την Πελοπόννησο, την Κρήτη και τα Επτάνησα
- Τα σπήλαια και οι σπηλαιώδεις ναοί
- Το Μινωικό Ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό
- Το παλαιό και το σύγχρονο Αρχαιολογικό Μουσείο
- Ο Λέων των Κυθήρων
- Ο Μύθος της Αφροδίτης
- Το ναυάγιο των Αντικυθήρων (ο Μηχανισμός και ο έφηβος των Αντικυθήρων)
- Τα Βυζαντινά μνημεία (οι ναοί, οι εικόνες, τα ψηφιδωτά, οι βυζαντινές τοιχογραφίες κ.α.)
- Τα οχυρωματικά έργα (το κάστρο της Χώρας, του Μυλοποτάμου, το καστέλο του Αυλέμονα, το οχυρό της πόλης του Αγίου Δημητρίου – σημερινή Παλιόχωρα)
- Τα Οικόσημα
- Τα έργα κοινής ωφέλειας (τα γεφύρια, το υδραγωγείο, τα έργα ύδρευσης, το λοιμοκαθακτήριο, οι φάροι κ.α.)
- Τα Αγγλικά σχολεία
- Το ναυάγιο του πλοίου «Μέντορα» και τα Ελγίνεια μάρμαρα
- Τα προβιομηχανικά κατάλοιπα (οι νερόμυλοι, οι ανεμόμυλοι, τα ελαιοτριβεία, τα λατομεία)
- Τα σημαίνοντα πρόσωπα
- Οι βιωματικές εμπειρίες ή οι αφηγήσεις από προγόνους τους για τις δύσκολα ιστορικά εποχές (κατοχή, εμφύλιος, δικτατορία κ.λπ.)
- Το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης

---

⁶⁶ Για τον σχεδιασμό των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας (μεθοδολογία, θεματολογία, τρόπος διεξαγωγής): βλ. Thompson 2008, Κακάμπουρα 2011, Abrams 2014.

- Η προβολή και η διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων σήμερα
- Η εικόνα που έχουν για τα Κύθηρα, την ιστορία και την κληρονομιά τους
- Ο τουρισμός στα Κύθηρα
- Περιγραφή μίας ημέρας στο νησί (ασχολίες, συναντήσεις, δραστηριότητες κλπ.)
- Διάθεση για συμβολή στην ανάπτυξη και ανάδειξη του νησιού και κατά συνέπεια στη διάσωση της πολιτισμικής τους κληρονομιάς και της ιδιαίτερης σημασίας των Κυθήρων
- Σημασία των Κυθήρων για τους ίδιους

Στην έρευνα δόθηκε αυξημένη βαρύτητα στην ενσωμάτωση της πολιτισμικής κληρονομιάς στις αφηγήσεις ζωής και τις βιωματικές εμπειρίες, καθώς και στη συνεργασία και τη συμμετοχή των συνεντευξιαζόμενων⁶⁷. Τόσο η καταγραφή και αξιολόγηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και της ιστορίας των Κυθήρων, όσο και η καταγραφή προφορικών αφηγήσεων, εξετάστηκαν συνδυαστικά ούτως ώστε να εντοπιστούν κοινές αλλά και αντικρουόμενες απόψεις και προβλήματα, και να αποτελέσουν τη βάση για τον σχεδιασμό προτάσεων Πολιτιστικών Διαδρομών.

I.10.3. ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

Μετά από τον πρώτο διερευνητικό εντοπισμό των πολιτισμικών πόρων των Κυθήρων, πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια επιτόπια έρευνα σε όλα τα πιθανά σημεία ενδιαφέροντος για τις Πολιτιστικές Διαδρομές. Μελετήθηκαν οι χώροι που προσφέρονται για Πολιτιστικές Διαδρομές, οι υποδομές τους, η κατάσταση συντήρησης των μνημείων ώστε να είναι προσπελάσιμα, η ασφάλεια των επισκεπτών, οι χιλιομετρικές αποστάσεις, οι υποδομές σύνδεσης των επιμέρους σημείων (πεζόδρομοι, οδικό δίκτυο), οι χρόνοι, ο βαθμός δυσκολίας, οι χώροι στάθμευσης, τα σημεία ανάπαυλας, επιχειρήσεις που προσφέρουν ποιοτικές υπηρεσίες και φυσικά ερευνήθηκαν όλες οι πιθανές διαδρομές στα σημεία και οι συνδυασμοί τους. Τέλος, μετά τον σχεδιασμό ακολούθησε και τρίτη επίσκεψη στους χώρους, όπου πλέον υλοποιήσαμε την πορεία των Πολιτιστικών Διαδρομών ώστε να ελέγξουμε το βαθμό δυσκολίας, τους χρόνους, τις χιλιομετρικές αποστάσεις και την εγκυρότητα της πρότασής μας.

I.10.4. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

Για τον επιτυχή σχεδιασμό ενός δικτύου διαδρομών⁶⁸, το οποίο περιλαμβάνει μία σειρά από χαρακτηριστικά πολιτισμικά σημεία, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα κριτήρια με τα οποία αρχικά αξιολογούνται τα προς επιλογή σημεία και τα κριτήρια με τα οποία τελικά επιλέγονται. Πιο συγκεκριμένα, χρειάζεται να μελετήσει κανείς το κάθε

⁶⁷ Για τον σχεδιασμό ερωτήσεων σε συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας και την ερμηνεία τους: βλ. Thompson 2008, Κακάμπουρα 2011, Κακάμπουρα 2013, Abrams 2014.

⁶⁸ Για προτάσεις σχεδιασμού και διαχείρισης Πολιτιστικών Διαδρομών (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία): βλ. Αυγερινού-Κολώνια 1995, 104 – 111, Καραβασίλη – Μικελάκης 1999, 82 – 86, Δημητσάντου-Κρεμέζη 2006, 129 – 134, Αυγερινού-Κολώνια 2009, Σπηλιοπούλου – Κουρή 2014, Σπηλιοπούλου – Ξέστερνου 2011 – 2012 – 2013, 343 – 378. 116 – 141, Κατσάλη - Κωσταρέλλη 2017, 577 – 589, Κολοκούρης 2018, Μητούλα – Καλδής, 308 – 334.

σημείο ως προς τη σημασία του για την ευρύτερη περιοχή ιστορικά, κοινωνιολογικά, πολιτισμικά και περιβαλλοντολογικά.

Σημαντική στη διαδικασία σχεδιασμού μίας πολιτιστικής διαδρομής είναι επίσης η σύνδεση της προτεινόμενης πολιτιστικής διαδρομής με τη διατήρηση των ιδιαιτεροτήτων των σημείων και της πολιτισμικής τους ταυτότητας, καθώς και τη διατήρηση ή ενίσχυση της προσβασιμότητας σε αυτά και τη συνεργασία που απαιτείται με τις διαχειριστικές δομές (δήμος, περιφέρεια κλπ.), ώστε να ληφθούν τα απαιτούμενα μέτρα προστασίας⁶⁹ και να βρεθούν οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι.

Τα επιλεχθέντα σημεία προέκυψαν από τον συνδυασμό των αποτελεσμάτων της βιβλιογραφικής έρευνας και των συνεντεύξεων. Είναι φανερό ότι η βιβλιογραφική έρευνα είχε αποκαλύψει τα περισσότερα σημεία ενδιαφέροντος και οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν στοχευμένα, προκειμένου να αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες και πιθανά σενάρια για τα σημεία ενδιαφέροντος τα οποία δεν αναφέρονται στις πηγές. Κάποια από τα σημεία ενδιαφέροντος, τα οποία επιστημονικά επανελημμένως από τους αφηγητές μας, δεν εντάχθηκαν στις διαδρομές μας καθώς κρίθηκαν ακατάλληλα για επίσκεψη στη μορφή που βρίσκονται σήμερα (προβλήματα συντήρησης του χώρου και ασφάλειας των επισκεπτών).

Οι συνεντεύξεις αυτές, πέρα από τη συλλογή προφορικών μαρτυριών για την ένταξή τους στις Πολιτιστικές Διαδρομές και την ανάδειξη της πολιτισμικής ταυτότητας των Κυθίων, αποτέλεσαν έως ένα βαθμό μέρος έρευνας κοινού όσον αφορά την ερμηνεία και την ανάλυση S.W.O.T. σε σχέση με τους αναπτυξιακούς στόχους της πολιτισμικής διαχείρισης του νησιού⁷⁰. Επιπλέον, εξετάζοντας ζητήματα μνήμης (συλλογικής – ατομικής), πολιτισμικής ταυτότητας, τοπικής ιστορίας και έχοντας ήδη εντοπίσει από τη βιβλιογραφική έρευνα τους βασικούς θεματικούς άξονες και τα επικρατέστερα σημεία, διαμορφώσαμε τις θεματικές των συνεντεύξεων.

Συμπερασματικά, έχοντας μελετήσει τις βιβλιογραφικές πηγές για την ιστορία και αρχαιολογία των Κυθίων και τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις, ακολούθησε μία πρώτη επίσκεψη στα σημεία ενδιαφέροντος για την απόκτηση σφαιρικής αντίληψης. Στη συνέχεια ακολούθησε ο σχεδιασμός των ερωτηματολογίων, η επιλογή των συνεντευξιζόμενων, η διεξαγωγή των συνεντεύξεων, η απομαγνητοφώνηση, ο σχολιασμός, η ταξινόμηση και η επεξεργασία των συνεντεύξεων. Κατόπιν έγινε ο σχεδιασμός των Πολιτιστικών Διαδρομών, λαμβάνοντας υπόψη τις καλές πρακτικές που έχουν εφαρμοστεί σε άλλους τόπους. Έπειτα, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στα σημεία ενδιαφέροντος, ακολουθώντας την πορεία την οποία είχαμε αρχικά σχεδιάσει, ώστε να επιβεβαιώσουμε όσα μελετήθηκαν στην έρευνα *in situ*. Τέλος, μελετήθηκε η χρήση νέων τεχνολογιών στην πολιτιστική διαχείριση και οι ψηφιακές εφαρμογές, ώστε να εντοπιστούν οι καταλληλότερες, για να ενταχθούν στην πρότασή μας.

⁶⁹ Αυτά συνίστανται στο να είναι καλά συντηρημένα και προσπελάσιμα τα διάφορα «αξιοθέατα», να υπάρχουν υποδομές σύνδεσης των επιμέρους σημείων (οδικό δίκτυο, πεζόδρομοι, κ.ά.), επιχειρήσεις που να προσφέρουν ποιοτικές υπηρεσίες και να εμπλουτίζονται με καινοτόμες υπηρεσίες, κ.ά.

⁷⁰ Για την ανάλυση S.W.O.T. (δυνατά σημεία, αδυναμίες, ευκαιρίες, απειλές): βλ. Σιώμοκος 2004, Σπηλιούλου – Κουρή 2014, 127.

II. ΚΥΘΗΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

II.1. ΒΑΣΙΚΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

Τα Κύθηρα είναι μεν ένας μικρός γεωγραφικός χώρος, αλλά με μεγάλο πολιτιστικό ενδιαφέρον και πλούσια ιστορία. Είναι ένα μονοπάτι – γέφυρα μεταξύ της Κρήτης και της υπόλοιπης Ελλάδας, ένα σταυροδρόμι με έντονη πολιτισμική ταυτότητα και παράδοση, ένα νησί που φρουρεί την είσοδο στο Ελληνικό Αρχιπέλαγος (εικ. 1) και εποπτεύει τη θαλάσσια οδό προς τη Μέση Ανατολή και τον Εύξεινο Πόντο⁷¹.

Η γεωγραφική θέση και η γεωλογική διαμόρφωση ενός τόπου υπήρξαν ανέκαθεν βασικοί διαμορφωτικοί παράγοντες για την πορεία της ιστορίας του κατά την πάροδο των χρόνων. Τα Κύθηρα, ευρισκόμενα σε κομβικό ναυσιπλοϊκό σημείο, κατακτήθηκαν διαδοχικά από τρεις λαούς: τους Μινωίτες⁷², τους Βενετούς και τους Άγγλους. Η θέση του νησιού έπαιξε τον ίδιο ιστορικό ρόλο, δηλαδή την προώθηση της επεκτατικής εμπορικής δραστηριότητας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο⁷³, αν και σε διαφορετικές προϊστορικές και ιστορικές περιόδους⁷⁴.

Τα Κύθηρα κατά τη Βυζαντινή περίοδο και μέχρι τον 10^ο αιώνα, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, αποτέλεσαν σημαντικό σταθμό και παρατηρητήριο ελέγχου των περιοχών της νότιας Πελοποννήσου⁷⁵, του στενού Κυθήρων – Αντικυθήρων έως και τη Δυτική Κρήτη⁷⁶.

Με την ανάκτηση της Κρήτης το 961 από τον Νικηφόρο Φωκά και την υποχώρηση του αραβικού κινδύνου, η πειρατική απειλή απομακρύνθηκε από τη γύρω θαλάσσια περιοχή. Τότε θα πρέπει να ενισχύθηκε ο πληθυσμός των Κυθήρων⁷⁷. Σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα από την Παλαιόπολη, η οποία, σημειωτέον αναπτύχθηκε σε παράλια περιοχή, χρονολογούμενα στους 11^{οο} – 12^{οο} αιώνα, φαίνεται ότι την περίοδο αυτή δεν υφίστατο κίνδυνος⁷⁸. Αυτή την εποχή οι σχέσεις των Κυθήρων με τη Σπάρτη φαίνεται να

⁷¹ Λεοντσίνη-Ανθη 2003, 311 – 326, Λιβιεράτος – Μπούτουρα 2003, 205 – 216, Σακελλαράκης 2003, 23.

⁷² Η ανασκαφή του ασύλητου μινωικού ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό έδωσε μοναδικά στοιχεία, πέρα από τη μελέτη της λατρείας σε αυτού του τύπου τα ιερά. Από την κορυφή του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, ύψους 355,63 μ., κατοπτρεύει κανείς άνετα μέγα τμήμα του νοτιοδυτικού Αιγαίου, μέχρι και την Κρήτη. Όπως και όλα τα κρητικά ιερά κορυφής, που όχι απλά γειτνιάζουν και βλέπουν από ψηλά τα μινωικά ανάκτορα και τους οικισμούς (συγκεκριμένα στα Κύθηρα τη μινωική αποικία στο Καστρί), αλλά, το κυριότερο, επισκοπούν, και έχουν την έννοια της στρατηγικής φύλαξης από κάθε επερχόμενο εχθρό ή κίνδυνο. Βλ. Σακελλαράκης 2013, 3, 8, 12.

⁷³ Η γεωγραφική θέση των Ιόνιων Νησιών και η εν σειρά διάταξή τους, σε μικρή απόσταση από τις ακτές της ηπειρωτικής Ελλάδας, παρείχαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη πυκνού δικτύου σκαλωμάτων και λιμανιών απαραίτητων για τον ελλμενισμό των ιστοφόρων πλοίων. Κατά τον 15^ο – 17^ο αιώνα, σ' αυτό το δίκτυο ναυτικών σταθμών, πρωταγωνιστικό ρόλο κατείχαν τα λιμάνια της Κέρκυρας και της Κρήτης. Η παράκτια ναυσιπλοΐα, όμως δεν θα ήταν ασφαλής χωρίς τη συμμετοχή των οχυρών που διέθεταν και άλλα νησιά, όπως ήταν τα κάστρα των Κυθήρων και της Λευκάδας. Βλ. Λαμπρινού 2009, 572.

⁷⁴ Βαγιακάκος 2003, 113, Σακελλαράκης 2003, 23.

⁷⁵ Κουκούλης 2003, 156 – 157.

⁷⁶ Μαλτέζου 1997, 305, Malamut 2003, 54 – 60, Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 160, 164, 171 – 174, 179 – 180.

⁷⁷ Για τον 10^ο αιώνα πολύτιμες πληροφορίες αντλούμε από το Βίο του Οσίου Θεοδώρου, το κείμενο του οποίου, παρά τα όσα αναφέρει για πλήρη ερήμωση του νησιού, – πράγμα μάλλον απίθανο – φωτίζει ικανοποιητικά τη συγκεκριμένη περίοδο. Βλ. Οικονομίδης 1967, 264 – 291.

⁷⁸ Coldstream 1972, 308 – 309, Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 184.

ήταν στενές⁷⁹ και αργότερα, τις τελευταίες δεκαετίες του 12^{ου} αιώνα, το νησί παραχωρήθηκε προς διοίκηση στον Γεώργιο Παχύ, καταγόμενο από τη Μονεμβασία, και λίγο μετά σε μέλος της επίσης μονεμβασιώτικης αρχοντικής οικογένειας των Ευδαιμονογιάννηδων⁸⁰. Στο διάστημα της αρχής των Μονεμβασιωτών διοικητών, τα Κύθηρα φαίνεται πως γνώρισαν περίοδο ηρεμίας. Συγκεντρωμένοι στο εσωτερικό του νησιού, μακριά από τις εκτεθειμένες σε πειρατικούς κινδύνους θαλάσσιες περιοχές, οι έποικοι άρχισαν σιγά-σιγά να ριζώνουν στον τόπο⁸¹. Τότε άρχισε πιθανότατα να κτίζεται και ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Δημητρίου, η σημερινή Παλαιόχωρα⁸². Πριν από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα οι δεσμοί μεταξύ του νησιού και της νότιας ηπειρωτικής χώρας ήταν πολύ πιο στενοί⁸³ από αυτούς με την Κρήτη⁸⁴.

Η πορεία των Κυθίων από τον 13^ο αιώνα έως το 1797, περίοδο της Λατινοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, καθώς και η διαμόρφωση της πολιτικής και πολιτιστικής τους φυσιογνωμίας, επηρεάστηκαν από τις ανακατατάξεις που υφίσταται την περίοδο αυτή η ευρύτερη περιοχή (νησιά Αιγαίου, Κρήτη, Πελοπόννησος, Ιόνια νησιά). Μετά το διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους της Δ΄ σταυροφορίας (1204), τα Κύθηρα δεν περιήλθαν αμέσως στους Βενετούς⁸⁵, αλλά παρέμειναν ανεξάρτητα έως το 1238⁸⁶.

Οι τότε κύριοι των Κυθίων, η οικογένεια Ευδαιμονογιάννη, διαπιστώνοντας ότι μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους τα Κύθηρα αργά ή γρήγορα θα ακολουθούσαν τη μοίρα της Βασιλεύουσας, αποφάσισαν να κατοχυρώσουν με κάποιον τρόπο τα συμφέροντά τους στο νησί. Έτσι επέλεξαν να συνδεθούν με επιγαμία με την ισχυρή βενετική οικογένεια των Βενιέρ⁸⁷. Τόσο οι Βενιέρ όσο και οι Ευδαιμονογιάννηδες κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης στην Κρήτη. Οι πρώτοι μάλιστα φαίνεται ότι ήταν ισχυρότεροι οικονομικά από τους δεύτερους. Όταν λοιπόν το 1238 ο Νικόλαος Ευδαιμονογιάννης νυμφεύει την θυγατέρα του με τον γιο του Βαρθολομαίου Βενιέρ, τού προσφέρει

---

⁷⁹ Κυθίριοι κάτοικοι προσέφυγαν στον «δεσπότη της Σπάρτης», τοπικό προφανώς άρχοντα, ζητώντας την παρέμβασή του, προκειμένου να απαλλαγούν από τον τοπάρχη που αυθαιρετούσε εις βάρος τους. Την περίοδο αυτή αναφέρεται ότι ο βυζαντινός διοικητής του νησιού λιθοβολήθηκε από τους κατοίκους, λόγω των ατασθαλιών του, έχοντας προκαλέσει με τη στάση του σοβαρή ρήξη στη σχέση τους με την κεντρική εξουσία. Όμως, αξιοσημείωτο είναι ότι τα Κύθηρα υπάγονται Εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Μονεμβασίας. Βλ. Οικονομίδης 1967, 264, σημ. 4 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία), Μαλτέζου 1991, 22 – 25, Μαλτέζου 1998, 7, Παπαδία-Λάλα 2008, 257.

⁸⁰ Οικονομίδης 1967, 264 – 265, Παπαδία-Λάλα 2008, 257.

⁸¹ Μαλτέζου 1997, 308 – 309.

⁸² Βλ. Ince – Koukoulis – Smyth 1987, 95 – 106, Ince – Koukoulis – Ballantyne – Smyth 1989, 407 – 416.

⁸³ Η σχέση αυτή αντικατοπτρίζεται στις πολιτικές, πολιτιστικές και εμπορικές σχέσεις των Κυθίων με τη Λακωνία.

⁸⁴ Herrin 1972, 41, Μαλτέζου 1998, 7.

⁸⁵ Βλ. παρακάτω.

⁸⁶ Herrin 1972, 41, Λεοντσίνης 1998, 18, Μαλτέζου 1998, 7.

⁸⁷ Οι Βενιέρ, που εγκαθίστανται ως φεουδάρχες στην Κρήτη, διατηρούν στην κατοχή τους και τα Κύθηρα, είτε με τον τρόπο της άμεσης κατοχής και κυριαρχίας επ' αυτών έως το 1363, οπότε κηρύχθηκαν έκπτωτοι λόγω της συμμετοχής τους στην εξέγερση των φεουδαρχών της Κρήτης εναντίον της βενετικής μητροπόλεως (αποστασία Αγίου Τίτου), είτε από το 1384 και εξής, με το ιδιόμορφο καθεστώς συγκυριαρχίας μεταξύ αυτών και της βενετικής δημοκρατίας. Βλ. Λεοντσίνης 1992, 337, Μαλτέζου 1997, 309, Κουμανούδη 2003, 148 – 149, Παπαδία-Λάλα 2008, 245, 257 – 259.

ως προίκα όχι μόνο γαίες που κατείχε στην Κρήτη αλλά και ολόκληρο το νησί των Κυθήρων⁸⁸. Παρά τον γάμο, οι Βενιέρ προτιμούσαν να κατοικούν στην Κρήτη⁸⁹ και οι Ευδαιμονογιάννηδες συνέχισαν να ελέγχουν για αρκετές δεκαετίες τα κυθηραϊκά πράγματα. Όμως, μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης (1261) από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, Μονεμβασιώτες⁹⁰ με επικεφαλής μέλη της οικογένειας των Νοταράδων επέτυχαν να εκδιώξουν τους Βενιέρ από τα Κύθηρα το 1275. Τότε, το νησί περιήλθε στη δικαιοδοσία των τριών ισχυρών οικογενειών από την Μονεμβασία, των Νοταράδων, Μαμωνιάδων και Ευδαιμονογιάννηδων, ένα μέλος των οποίων θα πρέπει να ήταν ο Παύλος Νοταράς⁹¹.

Το 1301, η επισκοπή Κυθήρων θα υπαχθεί στη Μητρόπολη Μονεμβασίας, σύμφωνα με το γνωστό χρυσόβουλο που απέσπασε υπέρ της βυζαντινής πολιτείας ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Ο πόλεμος ανάμεσα στη Βενετία και στο Βυζάντιο έληξε γρήγορα και με βάση τη συνθήκη του 1302, αναγνωρίστηκε η βενετική κυριαρχία στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου⁹². Αντίστοιχα, δεν κράτησε πολύ και η βυζαντινή κυριαρχία στο νησί, έτσι το 1308 τα Κύθηρα βρίσκονται πάλι υπό την κυριαρχία των Βενιέρ⁹³, οι οποίοι τα διοικούν έως το 1363, οπότε περνούν πλέον οριστικά υπό τον άμεσο έλεγχο την Ενετικής Δημοκρατίας⁹⁴. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι Βενιέρ έλαβαν μέρος στη λεγόμενη «Εξέγερση του Αγίου Τίτου» στην Κρήτη εναντίον της Γαληνοτάτης, η οποία βέβαια κατεστάλη από τη Βενετική Δημοκρατία και οι επαναστάτες τιμωρήθηκαν είτε με θάνατο είτε με στέρηση υπαρχόντων προνομίων. Από το έτος αυτό εγκαθιστούν Καστελλάνο (στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή), ο οποίος εδρεύει στη Χώρα, ενώ από το 1502 το αξίωμα αυτό αναβαθμίζεται και από τότε μέχρι το τέλος της Βενετικής κυριαρχίας το νησί το διοικεί ένας *pronveditore e castellano* (Προνοητής και Καστελλάνος)⁹⁵. Μολονότι ο Προνοητής ασκεί τα ίδια καθήκοντα με τον Καστελλάνο, η αναβάθμιση αυτή, τουλάχιστον ως προς τον τίτλο, αποδεικνύει ακόμα περισσότερο την αυξημένη σπουδαιότητα που απέκτησαν τα Κύθηρα για τη Βενετία μετά την απώλεια της Μεθώνης και της Κορώνης, σημαντικότετων κτήσεών της⁹⁶.

Κατά την παραμονή τους στα Κύθηρα οι Βενετοί εγκαθιστούν φεουδαρχικό σύστημα, ενώ προσπαθούν να αντιμετωπίσουν καίρια προβλήματα, όπως είναι οι συνεχείς πειρατικές επιδρομές, η σχεδόν μόνιμη οικονομική καχεξία του νησιού⁹⁷, το μόνιμο δημογραφικό πρόβλημα⁹⁸ και η αδυναμία της τοπικής οικονομίας να αντεπεξέλθει στις αυξημένες ανάγκες του τόπου για άμυνα και προστασία του ντόπιου πληθυσμού και της λιγοστής αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής. Όπως ήταν αναμενόμενο, η Βενετική διοίκηση επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στη συλλογή φόρων και δασμών, καθώς και στην οργάνωση της άμυνας των Κυθήρων, χωρίς όμως να έχει την επιδιωκόμενη επιτυχία στους δύο αυ-

⁸⁸ Κουμανούδη 2003, 121 – 124.

⁸⁹ Η ξένη κυριαρχία φαίνεται πως ήταν τα πρώτα χρόνια ονομαστική. Η διοικητική οργάνωση των Κυθήρων βασίστηκε σε καθεστώς συνδιοίκησης μεταξύ ντόπιων αρχόντων και ξένης ηγεσίας.

⁹⁰ Το 1275 ενέργησαν στο πλαίσιο της αντιλατινικής πολιτικής του αυτοκράτορα, που αποσκοπούσε στην επαναφορά κάτω από το βυζαντινό έλεγχο των εδαφών, που είχαν περιέλθει στους Λατίνους.

⁹¹ Herrin 1972, 41, Λεοντσίνης 1998, 18, Μαλτέζου 1998, 7, Μαλτέζου 1997, 309, Παπαδία-Λάλα 2008, 258.

⁹² Μαλτέζου 1997, 310, Παπαδία-Λάλα 2008, 258.

⁹³ Μαλτέζου 1991, 215 – 216 Η.

⁹⁴ Μαλτέζου 1991, 216 Η, Παπαδία-Λάλα 2008, 259.

⁹⁵ Λεοντσίνης 1992, 337, Κουμανούδη 2003, 153, Παπαδία-Λάλα 2008, 259.

⁹⁶ Γάσπαρης 2003, 157, Πέρρα 2009, 42 .

⁹⁷ Leontsinis 1987, 87, 89, 99 – 102, 214 – 217, Παπαδία-Λάλα 2008, 66 - 67.

⁹⁸ Leontsinis 1987, 183 – 194.

τούς τομείς. Δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την εκτέλεση δημόσιων έργων, κτίζουν όμως τρία κάστρα, τα οποία αποδεικνύονται σωτήρια για το νησί, παρά το γεγονός ότι δεν συντηρούνται επαρκώς για να βρίσκονται σε καλή κατάσταση, λόγω των οικονομικών προβλημάτων του νησιού και της αδυναμίας της κεντρικής κυβέρνησης να στέλνει τακτικά κονδύλια για τις αναγκαίες εργασίες επισκευής τους⁹⁹.

Οι Βενετοί παραμένουν στα Κύθηρα έως το 1797, οπότε και καταλύεται η Ενετική Δημοκρατία από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Σ' αυτήν την μακρά περίοδο κυριαρχίας, μόνο κατά τα έτη 1715 – 1718 περνούν τα Κύθηρα υπό Οθωμανικό έλεγχο¹⁰⁰, επανέρχονται δε στους Βενετούς με τη Συνθήκη του Πασάροβιτς (1718)¹⁰¹. Βέβαια εξαρτώνται μέχρι το 1669 διοικητικά από την Κρήτη (Regno di Candia), αλλά μετά την πτώση της στα χέρια των Οθωμανών, διοικούνται από την Πελοπόννησο, αφού αυτή είχε καταληφθεί από τους Βενετούς (1667 – 1715), και κατόπιν από την Κέρκυρα, έως το 1797.

Τα Κύθηρα γνώρισαν έως το 1864 δύο φορές τη γαλλική κυριαρχία (1797 – 1798: περίοδος των Δημοκρατικών Γάλλων, και 1808 – 1809: περίοδος των Αυτοκρατορικών Γάλλων), βρέθηκαν υπό Ρωσοτουρκική κατοχή (1799 – 1800) και εντάχθηκαν στο πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο της Επτανήσου Πολιτείας (1800 – 1807) αποτελώντας το πρώτο ελεύθερο ελληνικό κράτος, υπό την προστασία της Ρωσίας και της Τουρκίας. Από το έτος 1809 έως το 1864 βρέθηκαν υπό «Βρετανική Προστασία»¹⁰². Το Σεπτέμβριο του 1802 ναυάγησε στον Αυλέμονα το πλοίο «Μέντωρ»¹⁰³ κατάφορτο με μέρος των «Ελγίνειων μαρμάρων» που είχε αποσπάσει ο διαβόητος λόρδος Έλγιν (1769 – 1842) από τον Παρθενώνα. Και έως το 1804 δύτες από τις Σπέτσες, την Κάλυμνο και τη Μάλτα εργάστηκαν για την ανέλκυση του πολυτιμότερου περιεχομένου του ναυαγίου. Οι Βρετανοί, οι οποίοι οριστικοποίησαν την παρουσία τους στα Επτάνησα και φυσικά στα Κύθηρα με τη συνθήκη της Βιέννης του 1815, κυβέρνησαν με διαφορετικό τρόπο το νησί, φροντίζοντας για την εκτέλεση δημοσίων έργων, π.χ. δρόμων, γεφυρών, υδραγωγείων, φάρων, σχολείων κλπ., καθώς και για την ανάπτυξη της υποχρεωτικής βασικής εκπαίδευσης. Όμως, η αυστηρότητά τους και η προσπάθειά τους να εδραιώσουν την κυριαρχία τους δεν διέφερε από τον αντίστοιχο τρόπο διακυβέρνησης των Βενετών¹⁰⁴.

⁹⁹ Γάσπαρης 2003, 164 – 167, Κουμανούδη 2003, 143, 151, 153, 170, Πανοπούλου 2003, 215 – 217.

¹⁰⁰ Λεοντσίνης 1992, 336.

¹⁰¹ Για τους Βενετο-οθωμανικούς Πολέμους, Βλ. Πέρρα 2009, 23 – 62.

¹⁰² Λεοντσίνης 1998, 18, Αλμπάνη 2008, 75, Σακελλαράκης 2013, 196.

¹⁰³ Τον 19^ο αιώνα αυξάνονται κατά πολύ οι πληροφορίες για τις κυθηραϊκές αρχαιότητες, κυρίως λόγω του ναυαγίου του «Μέντορα». Οι πληροφορίες αυτές, πέρα από τους Έλληνες και ξένους ερευνητές και τους διάφορους ξένους περαστικούς, προέρχονται κυρίως από τους ντόπιους, τους ίδιους τους Κυθηρίους, από τους οποίους κάποιος φαίνεται να ενδιαφέρονται για τα υλικά κατάλοιπα της ιστορίας τους ενώ κάποιος άλλοι δυστυχώς τα μεταπωλούν. Βλ. Σακελλαράκης 2013, 195 – 196.

¹⁰⁴ Αρώνη-Τσίχλη 2005, 32 – 79, Μαλτέζου 2009, 281 – 286, Σακελλαράκης 2013, 195 – 196.

II.2. Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ

Τα Κύθηρα, όπως όλα τα Επτάνησα, αποτελούν μία ιδιαίτερη περίπτωση του ελληνικού χώρου. Χάρη σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα δε γνώρισαν Οθωμανικό ζυγό όπως άλλες περιοχές της Ελληνικής επικράτειας, εντούτοις, πολλοί από τους κατακτητές του νησιού άφησαν τα σημάδια τους, όχι μόνο στο τοπίο αλλά και στη νοοτροπία των κατοίκων του.

Τα Κύθηρα ως νησί έχουν συνδεθεί με τους Μύθους της Θεάς Αφροδίτης και του Πάρη με την Ωραία Ελένη, οι οποίοι συνεχώς επαναλαμβάνονται από όλους σχεδόν τους περιηγητές που περνούν από τη θαλάσσια περιοχή των Κυθήρων από τον 15^ο έως τον 19^ο αιώνα¹⁰⁵. Ως τόπος και τοπίο συνδέθηκαν κατ' εξοχήν με το ωραίο, το ειδυλλιακό, το ουτοπικό, το χμαιρικό και ονειρικό. Έτσι ακριβώς, ως σύμβολο ελευθερίας, αισθησιακής και πνευματικής ηδονής προβάλλονται διαχρονικά σε λογοτεχνικά και εικαστικά έργα που αποτελούν με τη σειρά τους κομμάτι της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθήρων¹⁰⁶.

Από την πρώτη αρχαιολογική ανασκαφή το 1915 έως και σήμερα, έχουν ανακαλυφθεί και μελετηθεί τέσσερα κάστρα¹⁰⁷, ένα νεκροταφείο, ένα ασύλητο Μινωικό Ιερό Κορυφής¹⁰⁸, ένα σπήλαιο με ενδείξεις συμβολικής χρήσης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, μία ακρόπολη της Κλασσικής Εποχής, δεκάδες ναοί της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, νεοκλασικά μέγαρα, σημεία ενδιαφέροντος πολεμικής ιστορίας, δεκαεπτά ναοί που βρίσκονται μέσα σε σπήλαια και έργα κοινής ωφέλειας¹⁰⁹, κυρίως από την περίοδο της Αγγλοκρατίας.

Επίσης, στα Κύθηρα υπάρχουν αρκετοί επισκέψιμοι χώροι πολιτισμικής κληρονομιάς, μουσεία, συλλογές, αναπαλαιωμένα προβιομηχανικά κατάλοιπα, βυζαντινοί ναοί, κ.α. τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω.

Ένας από τους βασικότερους χώρους πολιτισμικού – ιστορικού ενδιαφέροντος που λειτουργεί στα Κύθηρα είναι το Γ.Α.Κ. (Γενικά Αρχεία του Κράτους) – Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων¹¹⁰ στη Χώρα. Βασικός σκοπός του Γ.Α.Κ. είναι η εποπτεία, διάσωση, συγκέντρωση, ταξινόμηση και ευρετηρίαση του αρχαιολογικού υλικού των Κυθήρων, καθώς και η

¹⁰⁵ Για περισσότερες πληροφορίες: βλ. Κασσιμάτης 1978, Πετρόχειλος 1984, 23, 49 – 88, 22 – 24, Αργυροπούλου 2003, 21 – 33, Αρώνη-Τσίγλη 2003, 36 – 39, Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη 2003, 91 – 108, Coronis 2003, 75 – 80, Δημουλάς 2003, 109 – 139, Σουέρεφ 2003, 343 – 345, Στέφος 2003, 347 – 352, Σακελλαράκης 2003, 170 – 195.

¹⁰⁶ Για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος: βλ. Κοροσίδου- Καρρά 2003, 155 – 166, Μαρκάτου 2003, 518 – 526.

¹⁰⁷ Το Κάστρο της Παλαιόχωρας, ένας από τους πιο σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους του νησιού. Πρόκειται για το κατεστραμμένο φρούριο της βυζαντινής πρωτεύουσας των Κυθήρων. Κτίστηκε από Μονεμβασιώτες το 12^ο αιώνα και ονομάστηκε πόλη του Αγίου Δημητρίου. Βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νησιού, ανάμεσα σε ένα φυσικό οχυρό μέσα σε ένα άγριο βαθύ φαράγγι καλυπτόμενο από τεράστια βράχια. Η πολιτεία καταστράφηκε το 1537 από τον αντιναύαρχο του τουρκικού στόλου Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το κάστρο του Αγίου Δημητρίου: βλ. Ince – Koukoulis – Smyth 1987, Ince – Koukoulis – Ballantyne – Smyth 1989, Κουκούλης 1991. Τα υπόλοιπα τρία κάστρα, το Κάστρο Χώρας, το Κάστρο Μυλοποτάμου και το Καστέλο του Αυλέμονα έχουν ενταχθεί στο Σχεδιασμό Πολιτιστικών Διαδρομών για τα Κύθηρα όπου και περισσότερες πληροφορίες: βλ. στο παρόν, 45, 48, 51 – 52, 57 – 59, 61 – 62.

¹⁰⁸ Για το Μινωικό Ιερό Κορυφής: βλ. στο παρόν, 39, 47.

¹⁰⁹ Για τα έργα κοινής ωφέλειας (μαρκάτο, υδραγωγείο, γεφύρια, αγγλικό σχολείο) που εντάχθηκαν στις διαδρομές: βλ. στο παρόν, 48, 55, 56.

¹¹⁰ Το Γ.Α.Κ. – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων – λειτουργεί ως περιφερειακή υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Μεγάλο σε όγκο, ίσως απρόβλεπτα μεγάλο συγκριτικά με τον πληθυσμό του νησιού. Θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα αρχεία της περιόδου της Βενετοκρατίας που σώζονται στον

διάθεση και με ποικίλους τρόπους αξιοποίηση ολου αυτού του αρχαιικού πλούτου. Το Αρχείο αυτό καλύπτει τέσσερεις περίπου αιώνες, από το 16^ο έως τις αρχές του 20^{ου}.

Το σημαντικότερο μουσείο στο νησί είναι το Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων¹¹¹ στη Χώρα, που παρέμεινε κλειστό για δέκα περίπου χρόνια μετά τον ισχυρό σεισμό του 2006 στο νησί, και επαναλειτούργησε το 2016 στη νέα του μορφή. Το σύγχρονο μουσείο σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις αρχές της νέας μουσειολογίας και παρουσιάζονται σε αυτό συνολικά 665 αρχαία αντικείμενα, τα οποία αναδεικνύουν την πολυπολιτισμική ταυτότητα του νησιού. Η έκθεση του Μουσείου έχει χρονολογική αφήγηση από την 9^η χιλιετία π.Χ. μέχρι τον 3^ο αιώνα μ.Χ., ενώ παράλληλα οργανώνεται σε τρεις θεματικές. Τον «τόπο», δηλαδή την ανθρώπινη επιβίωση, τον τρόπο ζωής, τον καθημερινό βίο και τις ασχολίες των κατοίκων του νησιού, τα «ταφικά έθιμα», πώς θάβουν τους νεκρούς τους, και τα «ιερά», δηλαδή τις λατρευτικές πρακτικές.

Η συλλογή περιλαμβάνει λίθινα εργαλεία της 9^{ης} – 8^{ης} χιλιετίας π.Χ., καθημερινά πήλινα σκεύη και εργαλεία από τον μινωικό οικισμό στο Καστρί¹¹², πήλινα κτερίσματα από το μινωικό νεκροταφείο της Παλαιόπολης¹¹³. Εκεί βρέθηκαν πολυθάλαμοι τάφοι, με σταδιακή προσθήκη των θαλάμων, προφανώς ήταν τάφοι οικογενειακοί. Τα κτερίσματα είναι κυρίως ταφικές προσφορές και σκεύη κατανάλωσης υγρών και τροφής. Πολλά από

Ελληνικό χώρο, αλλά και της περιόδου της Αγγλοκρατίας. Η Χρύσα Μαλτέζου αρχικά επιχείρησε μία προκαταρκτική ταξινόμηση στα πλαίσια αποστολής του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών. Ωστόσο, ελάχιστο μέρος του πλούσιου υλικού του έχει δημοσιευτεί. (Βλ. Μαλτέζου 1972 – 1973, 518 – 526, Μαλτέζου 1991, Μαλτέζου 1997, 305 – 314, Μαλτέζου 2009, 278 – 286). Σημαντικό μέρος του αρχαιικού υλικού αποτελεί το Νοταριακό Αρχείο (1560 – 1914). Από τα πρωτόκολλα 128 Νοταρίων έχουν εκδοθεί μόνο του Εμμανουήλ Κασιμάτη (1560 – 1582) και μέρος από ένα αρχείο του Δημητρίου Φάναρη. (Βλ. Δρακάκης Ε. 1999, Χάρου-Κορωνάιου Ε. – Δρακάκης Ε. 2010).

¹¹¹ Η ίδρυση του Μουσείου οφείλεται στο γυμνασιάρχη Σπύρο Στάθη και στο μαθητή του και καθηγητή φιλολογίας Θεμιστοκλή Πετρόχειλο. Ο τελευταίος, το 1939 διορίστηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών στο Αρχαιοφυλακείο του νησιού, αναλαμβάνοντας συγχρόνως και τα καθήκοντα του επιμελητή αρχαιοτήτων. Ήδη τη δεκαετία του '50 καταγράφονται στον κυθηραϊκό τύπο της εποχής ποικίλες παραδόσεις αρχαίων «διά τὸ Μουσείον Κυθήρων». Οι Κυθήριοι της διασποράς στέλνουν λίρες Αυστραλίας «διά τὴν κατασκευὴν προθηκῶν καὶ ἐπίπλων τοῦ Μουσείου». Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Κυθήριοι νοιάστηκαν για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού. Το Μουσείο Κυθήρων αναφέρεται ότι υπήρχε ήδη κατά τη γερμανο-ιταλική κατοχή του νησιού, όπως και κάποιος επιμελητής του, όταν τότε οι Ιταλοί κατακτητές προσπάθησαν να απαγάγουν ένα έκθεμα του. Βέβαια, το κράτος φέρεται να αγνοεί την ύπαρξή του καθώς, ο μέχρι τότε χώρος στέγασης των κυθηραϊκών αρχαιοτήτων στη Χώρα, αναφέρεται ως «Μουσείο Κυθήρων» μόνον από τους ίδιους τους Κυθηριούς και βέβαια τον κυθηραϊκό Τύπο. Ο χώρος στέγασης των αρχαιοτήτων ως «Συλλογή στα Κύθηρα» αναφέρεται επίσημα το 1946. Μόλις το 1960 γίνεται ημεπίσιμα λόγος για ίδρυση όχι μουσείου αλλά αρχαιολογικής συλλογής στα Κύθηρα και όχι βέβαια από το κράτος, αλλά από την Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία εγκρίνει και κάποιο χρηματικό ένταλμα. Βλ. Πετρόχειλος 1984, 28, Σακελλαράκης 2013, 271, 282 – 283.

¹¹² Από καιρό πιστεύεται ότι στο Καστρί βρισκόταν μία από τις σημαντικότερες αποικίες του Αιγαίου. Η πρώτη αναγνώριση μινωικών αρχαιοτήτων στα Κύθηρα έγινε από την Sylvia Benton το 1931-32, αλλά οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν το 1963-65 από τους Nicolas Coldstream και George Huxley, οδήγησε στην αναγνώριση του οικισμού στο Καστρί ως μινωικής αποικίας. Η αποικία αυτή έπαιξε επίσης έναν ευρύτερο στρατηγικό ρόλο στον έλεγχο των δρόμων του θαλάσσιου εμπορίου. Βλ. Coldstream – Huxley 1972, 280 – 303, Σακελλαράκης 2013, 137, 150.

¹¹³ Από τους δεκατέσσερις μινωικούς τάφους που έχουν ανασκαφεί έχουν μελετηθεί οι εννέα. Η ταφική αρχιτεκτονική όσο και οι ταφικές πρακτικές των Μινωιτών στα Κύθηρα, δεν διαφέρουν από αυτές στην Κρήτη. Πρόκειται για θαλαμωτούς τάφους λαξευμένους σε βράχο, εκτός από τρεις οι οποίοι βρέθηκαν κατεστραμμένοι ή ημικατεστραμμένοι, από μηχανικό εκσκαφέα κατά τη διάρκεια διάνοιξης δρόμου το 1957-58 και δεν είναι δυνατόν να συμπληρωθεί με ακρίβεια η εικόνα τους. Πρόκειται για τυπικούς μινωικούς θαλαμωτούς τάφους, λαξευμένοι σε βράχο και διαμορφωμένοι μέσα σε φυσικά σπήλαια, MMIII – ΥΜΙ περιόδου, οι οποίοι είχαν συληθεί από την αρχαιότητα. Κάποιοι από αυτούς επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερες περιόδους, από τη MMIII έως τη ΥΜΙΒ περίοδο. Βλ. Huxley – Trik – Coldstream 1972, 220 – 227.

αυτά είναι Μινωικά, κάποια είναι κατασκευασμένα στη Κρήτη αλλά μιμούνται τα Μινωικά πρότυπα. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι απουσίαζαν τελείως κτερίσματα όπως όπλα ή εργαλεία. Η συλλογή περιλαμβάνει επίσης σύνολο αντικειμένων και αναθήματα, κυρίως κοσμήματα¹¹⁴ και ειδώλια¹¹⁵, από το ιερό της Αθηνάς στο Παλιόκαστρο που χρονολογούνται από τα γεωμετρικά μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια¹¹⁶. Το ιερό αυτό, πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, ταυτίστηκε με τη λατρευόμενη θεότητα μετά την ανασκαφή¹¹⁷, καθώς μέχρι τότε πίστευαν ότι πρόκειται για το ιερό της Αφροδίτης¹¹⁸.

Τα εκθέματα από το Μινωικό Ιερό Κορυφής, ένα από τα σημαντικότερα σύνολα της έκθεσης, προέρχεται από συστηματική ανασκαφή¹¹⁹. Το Ιερό Κορυφής στον Αη Γιώργη στο Βουνό είναι το μοναδικό ιερό που βρέθηκε ασύλητο¹²⁰. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ευρήματα για το θέμα της μινωικής θρησκείας αποτελούν τα χάλκινα αναθήματα λατρευτών¹²¹, ανδρικά και γυναικεία ειδώλια, το καθένα μοναδικό – με διαφορετικές κομμώσεις και χειρονομίες¹²² –, φανερώνοντάς μας ότι πρόκειται για ατομικές προσφορές, ανθρωπινων μελών, ελασμάτων και λεπίδων, βρέθηκαν επίσης πήλινα ανθρώπινα αλλά και ζωόμορφα ειδώλια.

¹¹⁴ Επισημαίνεται η σπουδαιότητα των ευρημάτων σε χάλκινων εξαρτήματα γυναικείας αμφίεσης της 1^{ης} προχριστιανικής χιλιετίας, όπως οι κρίκοι, τα δαχτυλίδια, οι σφηκωτήρες, οι πόρπες και οι περόνες, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχουν βρεθεί παρόμοια δείγματα στα Κύθηρα. Στα πολύτιμα αφιερώματα του ιερού συγκαταλέγονται επίσης οστείνα αντικείμενα καλλωπισμού, όπως η οκτάσχημη πόρπη. Μία άλλη κατηγορία ευρημάτων που συνδέονται με τη λατρεία είναι τα λίθινα. Βλ. Πετρόχειλος 2003, 80 – 81, Πετρόχειλος 2007, 296, Πετρόχειλος 2009, 542, 544 – 545.

¹¹⁵ Το χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς με το εγχάρακτο κείμενο «Αφιερώνεται Αθηνά», πήλινα ειδώλια μικρών διαστάσεων, ανθρωπόμορφα ως επί το πλείστον και μικρός αριθμός θραυσμάτων, καθώς και μικρογραφικά αρχαϊκά αγγεία στον τύπο της λάκαινας ή της υδρίσκης. Βλ. Πετρόχειλος 2003, 80, 82, Πετρόχειλος 2007, 296 – 297.

¹¹⁶ Με την ανακάλυψη αυτή η σκοτεινή περίοδος της ιστορίας του νησιού αρχίζει κάπως να διαφωτίζεται, και πλέον η προ πολλού γνωστή αποικία των Μινωιτών μπορεί στο εξής να συναριθμείται ασφαλώς με τις από ετών γνωστές ήδη γεωμετρικές θέσεις του νοτίου Αιγαίου. Επιπλέον, από τις έρευνες αυτές προέκυψαν σημαντικές ενδείξεις οι οποίες μαρτυρούν την εξοικείωση των επιχωρίων με την κεραμική παραγωγή της γειτονικής Πελοποννήσου. Βλ. Πετρόχειλος 2003, 79, 82, Σακελλαράκης 2003, 150, Πετρόχειλος 2004, 454, 457, Πετρόχειλος 2007, 295, 297, Πετρόχειλος 2009, 237.

¹¹⁷ Βλ. Πετρόχειλος 2004, 453 – 454.

¹¹⁸ Βλ. Σακελλαράκης 2013, 284.

¹¹⁹ Ο αείμνηστος καθηγητής Γιάννης Σακελλαράκης διενήργησε ανασκαφή, η οποία διήρκησε τρεις ερευνητικές περιόδους (1992 – 1994). Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τις ανασκαφικές περιόδους, όπου και σχετική βιβλιογραφία: βλ. Μπάνου 2018, 47 – 57.

¹²⁰ Είναι το πρώτο μινωικό ιερό κορυφής που βρέθηκε εκτός Κρήτης. Πιθανότατα δεν ήταν και το μοναδικό ιερό κορυφής στο Αιγαίο. Η λατρεία στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ξεκινάει από την Παλαιοανακροτική περίοδο και συνεχίζεται στη Νεοανακροτική μέχρι την ΥΜ ΙΒ. Κατά τη συνεχή λειτουργία του ασφαλώς στη μινωική λατρεία εισέρχονται νέα στοιχεία από την κοντινή στα Κύθηρα μυκηναϊκή Ελλάδα. Η παρουσία ενός μεγάλου πλήθους χάλκινων αναθημάτων λατρευτών, που ξεπερνά κατά πολύ τα αντίστοιχα αναθήματα από πήλο, δείχνει την ευκολία πρόσκτησης αυτής της πρώτης ύλης, με πιθανή πηγή τη γειτονική Λακωνία. Ένα επιπλέον στοιχείο σε σχέση με τη θέα της θάλασσας από το ιερό κορυφής, προς όλα τα περάσματα από την Ανατολή στη Δύση και από το Βορρά στο Νότο, φανερώνει ότι δεν μπορεί να είναι ένας συμπτωματικός παράγοντας σε σχέση με την άσκηση λατρείας για έναν κατ' εξοχήν ναυτικό λαό όπως οι Μινωίτες. Βλ. Μπάνου 2003, 69 – 71, Σακελλαράκης 2013, 130 – 131, 138 – 139, 151, 153, 156 – 157, 159.

¹²¹ Για τα χάλκινα ειδώλια: βλ. Σαπουνά-Σακελλαράκη 2012, 1 – 212.

¹²² Στα Κύθηρα βρέθηκαν συνολικά 84 ειδώλια, μαζί με την παλαιά παράδοση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ο αριθμός αυτός αποτελεί εξαίρεση, όχι μόνο για τα μινωικά ιερά κορυφής, υποδηλώνοντας την πλούσια, επιδεικτική και προπαγανδιστική ένταση της λατρείας. Βλ. Μπάνου 2003, 69, Σακελλαράκης 2013, 143 – 144.

Επιπλέον, στην έκθεση υπάρχει επίσης ένα ακόμη, πολύ ενδιαφέρον σύνολο που προέρχεται από ανασκαφή, τα νομίσματα από τη Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα. Τα νομίσματα αυτά προέρχονται από όλες τις θέσεις της Μεσογείου¹²³. Η Δραγονέρα, ευρισκόμενη νοτιώς του ακρωτηρίου Μαλέα της Πελοποννήσου, στο ανατολικότερο τμήμα των Κυθήρων, ήταν το ναυτικό πέρασμα και σύμφωνα με τον Πausανία εκεί βρισκόταν και το Ιερό του Ποσειδώνα.

Το εμβληματικό έκθεμα του μουσείου είναι το μαρμάρινο αρχαϊκό λιοντάρι, ύψους 1,09μ., που βρέθηκε πιθανότατα στο Παλιόκαστρο¹²⁴. Η αρχαιολογική έκθεση εμπλουτίζεται με πολυμέσα. Περιλαμβάνει μία διαδραστική οθόνη αφής με ποικίλους θεματικούς άξονες, όπως οι αρχαιολογικές ανασκαφές στα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, τα αρχαιολογικά ευρήματα από τα Κύθηρα που εκτίθενται σε άλλα μουσεία στην Ελλάδα και την Ευρώπη, καθώς και αναφορές για τα Κύθηρα σχετικά με τη μυθολογία, την ποίηση, την τέχνη και τις αφηγήσεις των ξένων περιηγητών από την Αναγέννηση έως και τον 19^ο αιώνα. Μία 10' ταινία τεκμηρίωσης στην οποία παρουσιάζονται οι αρχαιολογικοί χώροι των Κυθήρων, και το συγκινητικό βίντεο «Είμαι ο Λέων των Κυθήρων»¹²⁵.

Τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά αντικείμενα της έκθεσης δεν αποτελούν σύνολα που μας βοηθούν να πούμε μία αφήγηση καθώς δεν έχουν βρεθεί σε ανασκαφή αλλά αποτελούν παραδόσεις. Τέλος, στην έκθεση υπάρχει ένα πολύ μικρό αφιέρωμα στα Αντικύθηρα και χρονολογείται στη νεολιθική και την ελληνιστική περίοδο. Μία επιτύμβια στήλη από το Κάστρο των Αντικυθήρων, κτερίσματα από κάποιο τάφο καθώς ένα αντίγραφο από το άγαλμα του Απόλλωνα¹²⁶.

Στο Λιβάδι βρίσκεται η μόνιμη έκθεση Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με τίτλο «Συλλογή Έργων Βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης των Κυθήρων», όπου εκτίθεται μία εξαιρετική συλλογή τοιχογραφιών¹²⁷, εικόνων και εκκλησιαστικών έργων τέχνης, που προέρχονται από μνημεία του νησιού. Τα έργα καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα από τον 6^ο αιώνα μ.Χ. μέχρι και το 18^ο αιώνα και μαρτυρούν τη διασταύρωση των ποικίλων καλλιτεχνικών επιδράσεων στην τέχνη του νησιού από την κοντινή Πελοπόννησο, την

¹²³ Στην ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν 234 χάλκινα νομίσματα, προερχόμενα από 37 πόλεις και βασιλεια του Αιγαίου, της Μεσογείου και της Μαύρης θάλασσας, από τις ακτές της Ισπανίας έως τη Χερσόνησο της Κριμαίας και την Αίγυπτο των Πτολεμαίων. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα ευρήματα της ανασκαφής: βλ. Τσαραβόπουλος – Φράγκου 2017, 127 – 143.

¹²⁴ Το λιοντάρι βρέθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αλλά σχετικά με την ακριβή τοποθεσία ανεύρεσης του οι σωζόμενες πληροφορίες είναι αντιφατικές, πιθανότατα επειδή οι διάφοροι σχολιαστές του έργου δεν γνώριζαν καλά την τοπογραφία του νησιού, καθώς άλλοι αναφέρουν το Παλιόκαστρο και άλλοι την Παλιόπολη. Βλ. Πετρόχειλος 1984, 73 – 74, Σακελλαράκης 2013, 243 – 248.

¹²⁵ Είναι μία ταινία μικτής τεχνικής που αφηγείται τις περιπέτειες του γλυπτού από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όταν ήταν στημένο στις επάλξεις του κάστρου της Χώρας, μέχρι την τοποθέτησή του στην παρούσα έκθεση. Η ταινία αυτή πήρε την πρώτη θέση στις προτιμήσεις του κοινού στον 5^ο Ευρωπαϊκό Διαγωνισμό παραγωγής σύντομων ταινιών για Μουσεία “Museums in Short” στη Σλοβενία (Museum in Short 2018 Public Audience Awards Slovenia).

¹²⁶ Το πρωτότυπο άγαλμα του Απόλλωνα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αρχαιότητες από τα Κύθηρα υπάρχουν βέβαια και σε ελληνικά μουσεία, στο Επιγραφικό Μουσείο και στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αλλά και στο Μουσείο του Πειραιά.

¹²⁷ Το σημαντικότερο ίσως έκθεμα είναι τα σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., από το ιερό του Αγίου Ιωάννη του Ποταμού, το παλιότερο δείγμα ζωγραφικής από τη χριστιανική περίοδο στο νησί μέχρι σήμερα. Επίσης παρουσιάζονται αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του 13^{ου} αιώνα, έργα ζωγραφικής σε ξύλο που χρονολογούνται από το 16^ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα (κρητικής σχολής με περιορισμένες δυτικές επιδράσεις), με σημαντικότερο το έργο του ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάρδου με παράσταση Παντοκράτορα στηθείου. Καθώς και μερικά δείγματα κεραμικής, μεταλλοτεχνίας και αργυροχοΐας, κυρίως της όψιμης μεταβυζαντινής περιόδου. Βλ. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 127 – 128.

Κρήτη αλλά και τη μακρινή Δύση, λόγω της μεγάλης διάρκειας της βενετικής κυριαρχίας¹²⁸. Η Συλλογή φιλοξενείται στον μεταβυζαντινό ναό της Ανάληψης¹²⁹ στο Κάτω Λιβιάδι και παρουσιάζει αντιπροσωπευτικά έργα τέχνης του νησιού. Βυζαντινές τοιχογραφίες, φορητά έργα αγιογραφίας, εικόνες και αντικείμενα του τελετουργικού. Η Ιερά Μητρόπολη Κυθήρων έχει παραχωρήσει αρκετά από τα κειμήλια στη συλλογή, ενώ ακόμη περισσότερα είναι φυλαγμένα στις αποθήκες της. Η 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αθήνα, από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα, έχει συγκεντρώσει ένα σημαντικό αριθμό έργων – αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από ερειπωμένους κυρίως βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς, φορητές εικόνες και άλλα κειμήλια, τα οποία φυλάσσονται στις αποθήκες¹³⁰. Τα πολυάριθμα μνημεία και κειμήλια εκκλησιαστικής τέχνης από τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο του νησιού, συνθέτουν ένα τοπίο ιστορικής μνήμης, και φυσικά δεν μπορούν να παρουσιαστούν σε μία μικρή έκθεση όπως αυτή. Ο περιορισμένος χώρος της έκθεσης έχει αφήσει απέξω πολλά έργα τέχνης και συνεχίζουν να προστίθενται συνεχώς νέα ευρήματα, κάτι το οποίο φανερώνει την ανάγκη εξασφάλισης ενός Μουσείου.

Αξιοσημείωτα είναι επίσης το Μουσείο Οικοσήμων Κυθήρων στη Χώρα, το οποίο στεγάζεται ενός του κάστρου της Χώρας, στο κτήριο της Πυριτιδαποθήκης. Η μόνιμη έκθεση των Οικοσήμων αποτελείται από την συλλογή 17 οικοσήμων. Ενετικών οικογενειών, ντόπιων νησιωτών, καθώς και οικογενειών ορθοδόξων επισκόπων¹³¹.

Υπάρχει ένας ακόμη εκθεσιακός χώρος που φιλοξενείται στο παλαιό Δημαρχείο Κυθήρων στη Χώρα. Πρόκειται για τη Λαογραφική Συλλογή Λουράντου, προσφορά και προσωπική εργασία του δασκάλου Δημήτρη Λουράντου που συνέλεγε επί χρόνια μαζί με τους μαθητές του αντικείμενα από την παλαιά καθημερινή ζωή του νησιού.

Στο νησί υπάρχει ακόμη ένα ανακαινισμένο λιοτρίβι, το λεγόμενο «του Φάβα το λιοτρίβι». Βρίσκεται στα Μητάτα και πρόκειται για έναν εξαιρετικό χώρο πολιτισμού και ψυχαγωγίας. Πρόκειται για ένα κτιριακό συγκρότημα κτισμένο το 1880 που αναπαλαιώθηκε με σκοπό τη μουσειακή έκθεση του χώρου. Πληροφορεί τον επισκέπτη για τα στάδια παραγωγής του ελαιόλαδου και φιλοξενεί μία πλούσια λαογραφική συλλογή με αντικείμενα από την καθημερινότητα της αγροτικής οικογένειας. Υπάρχει επίσης και ένας ανακαινισμένος νερόμυλος στο Μυλοπόταμο. Ο Νερόμυλος «του Φιλίππη» λειτουργεί κυρίως ως αναψυκτήριο. Ο χώρος του μύλου είναι επισκέψιμος και πληροφορεί τους επισκέπτες για τον τρόπο λειτουργίας του¹³². Στα Κύθηρα υπάρχουν ακόμη μερικοί δημόσιοι και ιδιωτικοί εκθεσιακοί χώροι, το Κυθηραϊκό Φωτογραφικό Αρχείο¹³³ και φυσικά η Φιλαρμονική Ποταμού Κυθήρων.

Μία ιδιαιτερότητα των Κυθήρων είναι τα σπήλαια. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι το Σπήλαιο Αγίας Σοφίας στο Μυλοπόταμο, το Σπήλαιο Αγίας Σοφίας στον Κάλαμο, το

¹²⁸ Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 127.

¹²⁹ Η μονόχωρη καμαροσκεπαστή βασιλική, μνημείο του τέλους του 17^{ου} αρχών 18^{ου} αιώνα, αναστηλώθηκε – έπειτα από μελέτη – και εξοπλίστηκε με κατάλληλη υποδομή εξασφαλίζοντας στα αρχαία το σωστό περιβάλλον. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 127.

¹³⁰ Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 126.

¹³¹ Για τα οικοσήμα: βλ. στο παρόν, 49 – 51.

¹³² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους νερόμυλους στη ρεματιά του Μυλοποτάμου, βλ. στο παρόν, 61.

¹³³ Ιδρύθηκε το 2002 με σκοπό την εξεύρεση, καταγραφή, αντιγραφή, και διάσωση κάθε φωτογραφικής μαρτυρίας η οποία σχετίζεται με τα Κύθηρα, του Κυθήριους και την κυθηραϊκή διασπορά.

Σπήλαιο Χουστή στο Διακόφτι και η θαλασσοσπηλιά στο νησάκι της Χύτρας¹³⁴. Και φυσικά οι χαρακτηρισμένοι παραδοσιακοί οικισμοί, όπως αυτός της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου, της Χώρας Κυθήρων κ.α.¹³⁵.

Τα Κύθηρα έχουν παράδοση στον περιπατητικό τουρισμό και αυτό οφείλεται στην πλούσια χλωρίδα και πανίδα, καθώς επίσης και στην ποικιλομορφία που προσφέρει η φύση του νησιού. Διαθέτουν ένα εκτεταμένο δίκτυο μονοπατιών και τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αξιολογικές προσπάθειες σήμανσης στα περισσότερα από αυτά τα μονοπάτια. Μέχρι στιγμής το δίκτυο μονοπατιών περιλαμβάνει οκτώ διαδρομές, M1: Χώρα – Καψάλι, M11: Λιβιάδι – Καψάλι, M15: Λουραντιάνικα – Καψάλι, M19: Αυλέμονας – Αη Γιώργης στο Βουνό, M31: Ποταμός – Παλιόχωρα, M36: Διακόφτι – Αγία Μόνη, M37: Κολοκοτρώνης – Διακόφτι, M41: Νερόμυλοι Μυλοποτάμου¹³⁶.

Οι καστροπολιτείες, οι βυζαντινοί ναοί, οι νερόμυλοι, οι ανεμόμυλοι, τα ελαιοτριβεία, τα πέτρινα γεφύρια, τα παλιά αρχοντικά, τα λατομεία, το ξεχωριστό και με έντονες αντιθέσεις περιβάλλον του νησιού καθώς και οι ίδιοι κάτοικοι, αποτελούν εκείνα τα στοιχεία που μαρτυρούν την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των Κυθήρων με το πέρασμα των αιώνων¹³⁷. Τα Κύθηρα αριθμούν περισσότερους από 350 ναούς με σπάνιες τοιχογραφίες¹³⁸ και αρχιτεκτονική¹³⁹. Στα κυριότερα βυζαντινά μνημεία συγκαταλέγονται ο Άγιος Πέτρος στους Αραίους¹⁴⁰, ο Άγιος Ανδρέας στο Λιβιάδι¹⁴¹, ο Άγιος Δημήτριος στο Πούρκο¹⁴² κ.α. Αναμφίβολα, το σημαντικότερο σημείο αναφοράς των απανταχού Κυθηρίων είναι η Ιερά Μονή Παναγίας Μυρτιδιώτισσας όπου φυλάσσεται και το ιερότερο κειμήλιο του νησιού – η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας¹⁴³.

Το ναυάγιο των Αντικυθήρων¹⁴⁴ αποτελεί τη σημαντικότερη, ίσως, ανακάλυψη ενάλιας αρχαιολογίας στη χώρα μας. Ανασύρθηκε ένα τεράστιο φορτίο έργων τέχνης από

¹³⁴ Συγκεκριμένα για το Σπήλαιο Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου: βλ. στο παρόν, 59.

¹³⁵ Για τους παραδοσιακούς οικισμούς, Χώρας και κάτω Χώρας Μυλοποτάμου: βλ. Γρηγοράκης – Μακρή κ.ά. 1983, 258 – 272.

¹³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες Βλ. <https://www.kythera.gr/whattodo/kythera-monopatia-pezoportia.php/>.

¹³⁷ Γκίνη-Τσοφοπούλου 1997, 318.

¹³⁸ Βλ. Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 52 – 301.

¹³⁹ Για τους ιστορικούς της τέχνης, τα Κύθηρα, παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον με τουλάχιστον σαράντα βυζαντινές εκκλησίες, οι περισσότερες από τις οποίες κοσμούνται με τοιχογραφίες. Κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, ο τόπος ήταν αραιοκατοικημένος και φτωχός. Οι εκκλησίες του σχετικά μικρές και κτισμένες με περιορισμένα μέσα. Χαρακτηριστική του άκρως συντηρητικού πνεύματος είναι η μοναδική στα Κύθηρα διατήρηση του μεταβατικού λεγόμενου τύπου των σταυροειδών εγγεγραμμένων τρουλαίων ναών με διαμήκεις τοίχους αντί ελευθέρων στηριγμάτων στο εσωτερικό, τα μικρά ανοίγματα και τις χαμηλές αναλογίες. Στα υπόλοιπα Επτάνησα δεν υπάρχουν δείγματα αρχιτεκτονικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Πρόκειται για τοπική σχολή που αναπτύσσεται αυτόνομα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού ο Άγιος Πέτρος στους Αραίους. Βλ. Αρώνη-Τσίχλη 1983, 72, Μπούρας 2001, 155 – 156.

¹⁴⁰ Βλ. Αρώνη-Τσίχλη 1983, 71, Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 274 – 285, Μπούρας 2001, 156.

¹⁴¹ Βλ. Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 58 – 71.

¹⁴² Βλ. Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 162 – 183.

¹⁴³ Βλ. Λουράντος 2003, 233 – 238.

¹⁴⁴ Το ναυάγιο των Αντικυθήρων εντόπισαν το έτος 1900 σπογγαλιείς από τη Σύμη. Χρονολογείται το β' τέταρτο του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (70 – 60 π.Χ. ή γύρω στο 50 π.Χ. όπως προτείνεται σήμερα), όταν η εμπορική ναυσιπλοΐα και οι θαλάσσιες μεταφορές έργων τέχνης από την Ανατολική Μεσόγειο στην Ιταλία είχαν ενταθεί. Η κλίμακα της κινητοποίησης για την ανέλκυση του ναυαγίου ήταν πρωτοφανή για την εποχή και τα μέσα της ελληνικής πολιτείας. Η δεύτερη συμπληρωματική έρευνα στην περιοχή του ναυαγίου πραγματοποιήθηκε το 1976 όταν η Ελληνική κυβέρνηση προσκάλεσε τον Jacques – Yves Cousteau να εξερευνησει το ναυάγιο, ανασύροντας 200 αντικείμενα, κάτι το οποίο ενίσχυσε περαιτέρω την αξία του ναυαγίου.

την αρχαιότητα, με σημαντικότερο τον μοναδικό αναλογικό υπολογιστή, γνωστό ως Μηχανισμό των Αντικυθήρων¹⁴⁵. Τα τρία κυρίως θραύσματα του Μηχανισμού των Αντικυθήρων εκτίθενται στη Συλλογή Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου¹⁴⁶, ενώ ο Δήμος Κυθήρων σχεδιάζει την ίδρυση ενός μουσείου για το Μηχανισμό¹⁴⁷.

(Βλ. Μακρής 1991, 253, Καλτσάς 2012, 14, Τσιποπούλου κ.ά. 2012, 18 – 31, Σακελλαράκης 2013, 273 – 275). Από το 2012 έως σήμερα η Εφορεία Ενάλιων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Woods Hole Oceanographic Institution και πολλούς άλλους φορείς έχουν αναλάβει τη συστηματική έρευνα του ναυαγίου φέρνοντας στο φως πολλά ακόμα νέα ευρήματα. (Βλ. Τούρτας κ.ά. 2016, 64 – 90).

¹⁴⁵ Σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής τον μηχανισμό εντόπισε ο πρώην Υπουργός Σ. Στάης. Βλ. Μακρής 1991, 256, Καλτσάς 2012, 28, Προσκηνητοπούλου 2012, 228.

¹⁴⁶ Σε αίθουσες και στο αίθριο του Μουσείου βρίσκονται επίσης και άλλα σπουδαία ευρήματα από το ναυάγιο όπως ο «Έφηβος των Αντικυθήρων», ο εικονιστικός ανδριάντας του «φιλοσόφου των Αντικυθήρων, εξαιρετικής σπανιότητας και ομορφιάς «γυάλινα αγγεία», ένα μοναδικό σύνολο ψηφιδωτών και δικτυωτών φιαλών, χρυσά κοσμήματα και αργυρά σκεύη, σπουδαία ευρήματα που αφορούν την κεραμική και τη γλυπτική, νομίσματα, οξυπύθμενοι αμφορείς κ.α. Σχετικά με τα ευρήματα: βλ. Καλτσάς κ.ά. 2012.

¹⁴⁷ Η πληροφορία προέρχεται από τις συνεντεύξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ι. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΚΥ-ΘΗΡΑ

Ι.1. Η ΧΑΡΑΞΗ ΤΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

Ο σχεδιασμός προγραμμάτων ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και της πολιτισμικής κληρονομιάς ενός τόπου είναι ένα εξειδικευμένο και επιστημονικά πολυσύνθετο εγχείρημα με υψηλούς πολιτισμικούς, κοινωνικούς και τουριστικούς στόχους. Η επιλογή θεματολογίας – μελέτη, αποκάλυψη και συντήρηση μνημείων –, η εξέταση των παραμέτρων εκείνων που συνδέουν τους ανθρώπους με το χώρο και τα μνημεία, και τέλος του συνόλου του μνημειακού χώρου, προκειμένου να διευκολυνθεί η επικοινωνία του κοινού με αυτόν, αποτελούν τη βάση για το σχεδιασμό ποιοτικών Πολιτιστικών Διαδρομών.

Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, όπως και στην περίπτωση των Κυθήρων, έχει να επιδείξει πλήθος φρουριακών κατασκευών. Οι οχυρώσεις, ως φορείς ιστορικής μνήμης και νησίδες ιστορικής συνέχειας, είναι τα μνημεία που αποδεικνύουν περισσότερο από κάθε άλλη περίπτωση την πορεία και εξέλιξη ενός τόπου. Η αντίληψη του παρελθόντος και η κληροδοτούμενη ιστορική εμπειρία δημιουργούν το σημειωτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο νοηματοδοτούμε εμείς την παρούσα πραγματικότητα. Έπειτα από έρευνα, μελέτη και ανάλυση επιλέχθηκαν οι επικρατέστεροι πολιτισμικοί πόροι, οι οποίοι πληρούσαν τα κριτήρια ενός ποιοτικού σχεδιασμού Πολιτιστικών Διαδρομών¹⁴⁸.

Προτείνεται μία σειρά Πολιτιστικών Διαδρομών με τριήμερη διάρκεια με κύρια θεματολογία τη γεωστρατηγική σημασία των Κυθήρων από τον 13ο αιώνα μέχρι και το 1864. Η επιλογή αυτής της περιόδου προσδιορίστηκε κυρίως από την ανάγκη περιορισμού της εξέτασης των ιστορικών περιόδων των Κυθήρων δεδομένου της μακράς ιστορίας, της έκτασης και της σημασίας που είχαν καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας τους. Πιο συγκεκριμένα, η θεματική αναφέρεται στη σημασία που έδιναν κατά κύριο λόγο οι Βενετοί και δευτερευόντως οι Βρετανοί στην ασφάλεια του νησιού, και τα έργα τα οποία πραγματοποίησαν προκειμένου να οχυρώσουν και να διασφαλίσουν το νησί.

Ι.2. Η ΓΕΩΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

Οι ξένοι κυρίαρχοι των Κυθήρων, Βενετοί, Οθωμανοί, Γάλλοι και Βρετανοί, είχαν πλήρως αντιληφθεί την γεωστρατηγική σημασία του νησιού, παρά το γεγονός ότι από τον 13^ο αιώνα μέχρι και το 1864, έτος κατά το οποίο τα Κύθηρα ενσωματώθηκαν στην υπόλοιπη ελεύθερη Ελλάδα, οι συνθήκες διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων είχαν γνωρίσει τεράστιες αλλαγές¹⁴⁹. Για να επανέλθουμε στους Βενετούς, είναι αναγκαίο να τονίσουμε ότι ονόμαζαν τα Κύθηρα «Μάτι της Κρήτης» και «Φανό του αρχιπελάγους» (Una lanterna dell' Archipelago). Εφόσον το νησί είχε τέτοια σημασία γι' αυτούς, θα ήταν παράλογο και αυτοκαταστροφικό να μη φροντίσουν για την αμυντική θωράκιση του¹⁵⁰, σύμφωνα πάντοτε με τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους τους.

¹⁴⁸ Σχετικά με τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για το σχεδιασμό Πολιτιστικών Διαδρομών στα Κύθηρα: βλ. στο παρόν, 25 – 32.

¹⁴⁹ Λεοντσίνης 2003, 21 – 33.

¹⁵⁰ Μαλτέζου 1991, 152 Θ.

Η απόφαση για την αμυντική θωράκιση των Κυθήρων λαμβάνεται από την κεντρική διοίκηση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας και ως πρώτη θέση για οχύρωση προκρίνεται ο απότομος βραχώδης λόφος πάνω από το Καψάλι, στον οποίο κτίζεται ισχυρό κάστρο (κάστρο Χώρας), για να προστατεύει το λιμάνι του, να παρατηρεί το θαλάσσιο πέρασμα Κυθήρων – Αντικυθήρων και να στεγάζει βέβαια τον διοικητικό μηχανισμό του νησιού¹⁵¹. Για διαφορετικούς λόγους (προστασία αγροτικού πληθυσμού) κτίζεται και το κάστρο του Μυλοποτάμου, μακριά όμως από την ακτή και μικρότερο σε μέγεθος και έκταση από το αντίστοιχο της Χώρας¹⁵². Τέλος, ανεγείρουν ένα μικρό κάστρο στον Αυλέμονα, αποκλειστικά και μόνο για την προστασία του εκεί ευρισκόμενου λιμένα¹⁵³.

Τα Κύθηρα αποτέλεσαν άμεσο τμήμα του Βενετικού Κράτους από το 1363 έως το 1797, με βραχεία διακοπή στη διάρκεια του τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου (1715 – 1718). Κατά τη μακρά περίοδο της βενετικής κυριαρχίας αναδείχθηκαν σε πεδίο ιδιαίτερων πολιτικοκοινωνικών διεργασιών, που ξεπερνούν σε εμβέλεια την περιορισμένη έκταση και τις λιγοστές παραγωγικές δυνατότητες του τόπου¹⁵⁴.

Το κάστρο της Χώρας, ευρισκόμενο στο νοτιοδυτικό άκρο του νησιού, είναι κτισμένο σε επιβλητικό βράχο – φυσικό οχυρό –, σε ύψος 200 μ. περίπου πάνω από τη θάλασσα. Δεσπόζει στο λιμάνι του Καψαλίου και εποπτεύει στο Αιγαίο πέλαγος Ν – ΝΑ, με θέα προς τα Αντικύθηρα και την Κρήτη. Η περιοχή αυτή είχε ήδη επιλεγεί για οχυρωματικά έργα, καθώς αναφέρεται ότι τμήμα του κάστρου είχε κτιστεί το έτος 1150 και 1238. Το 1316 ξεκινά η ανέγερση του κάστρου από τους Βενετούς, οι οποίοι επέλεξαν τη θέση καθώς στο σημείο υπήρχε η δυνατότητα αποτελεσματικότερου ελέγχου των θαλάσσιων δρόμων και επιπλέον προσφερόταν για τον ανεφοδιασμό του νησιού και των διερχόμενων στόλων¹⁵⁵. Στη συνέχεια, το έτος 1503, ακολούθησαν επισκευές σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, οι οποίες αφορούσαν την προσαρμογή των οχυρώσεων για πόλεμο με κανόνια¹⁵⁶. Οι εκτεταμένες αυτές εργασίες φανερώνουν το αυξανόμενο ενδιαφέρον που είχε η θέση των Κύθηνων¹⁵⁷ για τη βενετική αμυντική γραμμή προς το Αιγαίο. Ακολουθούν νέες εργασίες εκσυγχρονισμού των οχυρώσεων το έτος 1563 – 1565 υπό την καθοδήγηση του Giulio Savargan, και στη συνέχεια το 1725 η ενσωμάτωση του τείχους του Βούργου (borgo) σε εκσυγχρονισμένης μορφής οχύρωση¹⁵⁸.

¹⁵¹ Αραδάκη 2002, 17, Λαμπρινού 2009, 577.

¹⁵² Βλ. Γρηγοράκης – Μακρή κ.ά. 1989.

¹⁵³ Βλ. Λαμπρινού 2003, Πανοπούλου 2003, Πατραμάνη 2009.

¹⁵⁴ Βλ. Παπαδία-Λάλα 2008, 256 – 257.

¹⁵⁵ Ένας σημαντικός αριθμός κάστρων ανήκουν στην περίοδο της Βενετικής κυριαρχίας. Από το 13^ο έως και το 18^ο αιώνα η Βενετία απέκτησε σημαντικούς εμπορικούς και ναυτικούς σταθμούς στο χώρο της Μεσογείου, διασφαλίζοντάς τους με την κατασκευή οχυρωματικών έργων. Τα κάστρα αυτά, εξαιρετικά δείγματα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και σύμβολα ισχύος και του πολιτικού επιπέδου της Βενετίας, αποτέλεσαν είτε επισκευές – συμπληρώσεις προγενέστερων οχυρώσεων, είτε νέες κατασκευές σε θέσεις στρατηγικής σημασίας. Βλ. Γεωργοπούλου 2008, Παπαδία- Λάλα 2008, 27, 17, Βοσκοπούλου-Τοσουνίδου 2012, 162.

¹⁵⁶ Μετά την ανακάλυψη της πυρίτιδας (14^ο αι.) και τη διάδοση των πυροβόλων όπλων που ακολούθησε μετά το β' μισό του 15^{ου} αιώνα, πρόβαλε άμεσα η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου τύπου οχύρωσης, ικανού να ανταπεξέλθει στη νέα πολεμική τεχνολογία. Βλ. Γεωργοπούλου 2008, 17.

¹⁵⁷ Η σημασία του κάστρου και λόγω της θέσης του αλλά και λόγω του μεγέθους και της πολεοδομικής διάταξης στο εσωτερικό του εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους κορυφαίους χαρτογράφους του 16^{ου} αιώνα, όπως ο Abraham Ortelius και ο Gerhard Mercator, οι οποίοι το αποτύπωσαν στους χάρτες τους. Αλμπάνη 2008, 75.

¹⁵⁸ Αλμπάνη 2008, 73, Λαμπρινού 2009, 537, 573, 577, Βοσκοπούλου-Τοσουνίδου 2012, 159 – 160.

1.3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

Οι Πολιτιστικές Διαδρομές, εκτός από τα τρία κάστρα, περιλαμβάνουν και τον περιβάλλοντα χώρο των περιοχών(εικ. 2). Δηλαδή, συνδέσαμε σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος με τέτοιο τρόπο ώστε να διαμορφώνουν ένα δίκτυο που να περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία τα οποία ανήκουν στο ευρύτερο περιεχόμενο του όρου «πολιτιστική κληρονομιά» και όχι μόνο όσα έχουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Σε αυτό το δίκτυο σημείων συμπεριλαμβάνονται τα φυσικά τοπία, κάποια γεωλογικά φαινόμενα, η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική παράδοση, και οτιδήποτε άλλο χαρακτηρίζει την ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό των Κυθίων. Ο σχεδιασμός των διαδρομών έγινε σύμφωνα με τα πρότυπα του «Πολιτισμικού Τουρισμού» και της πολιτισμικής διαχείρισης, όπως αυτές εξελίχθηκαν και εφαρμόζονται σήμερα και συμπεριλαμβάνει όλες τις πλευρές του ταξιδιού.

Οι διαδρομές επικεντρώνονται στη σημασία που έδιναν κατά κύριο λόγο οι Βενετοί¹⁵⁹ και δευτερευόντως οι Βρετανοί στα Κύθηρα και το ενδιαφέρον τους για την ασφάλεια του νησιού, γεγονός που αδιαμφισβήτητα αποδεικνύει τη στρατηγική τους θέση. Για τους Βενετούς, τα Κύθηρα αποτελούσαν και τον ενδιάμεσο σταθμό ανάμεσα στη Ζάκυνθο, το νοτιότερο νησί του Ιονίου υπό την κατοχή τους, και στην Κρήτη, την κυριότερη κτήση τους. Τα Κύθηρα αποκτούν γι' αυτούς ακόμη μεγαλύτερη σημασία, όταν χάνουν αρχικά το 1500 τη Μεθώνη και την Κορώνη, δύο κύρια εμπορικά λιμάνια προς Δυσμάς¹⁶⁰. Το 1669, μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, τα Κύθηρα αποτελούν πλέον τη νοτιότερη κτήση τους στις ελληνικές θάλασσες, που δεν είχαν οι Βενετοί την πολυτέλεια – σε καμία περίπτωση – να την στερηθούν. Στη συγκεκριμένη διαδρομή εντάσσονται τα έργα τα οποία πραγματοποίησαν οι Βενετοί προκειμένου να οχυρώσουν το νησί και να διασφαλίσουν έτσι όχι μόνο την κατά το δυνατόν ομαλή διαβίωση των κατοίκων του αλλά και την κατοχύρωση των εμπορικών και κάθε άλλου είδους συμφερόντων τους. Σε πρώτη φάση λοιπόν (16^{ος} αι.) κτίζουν τα κάστρα της Χώρας και του Μυλοποτάμου και σε δεύτερη (18^{ος} αι.), αυτό του Αυλέμονα¹⁶¹.

Κρίνεται αναγκαίο να τονίσουμε ότι οι παραπάνω περιγραφόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να πραγματοποιηθούν οποιαδήποτε εποχή του χρόνου με εξαίρεση βέβαια τη χειμερινή περίοδο. Και αυτό επισημαίνεται όχι τόσο γιατί δεν είναι εύκολη η επίσκεψη στους χώρους που προαναφέραμε, αλλά κυρίως γιατί ο καιρός δεν είναι εύκολα προβλέψιμος, ενώ τη συγκεκριμένη εποχή λειτουργούν ελάχιστα τουριστικά καταλύματα. Επιπλέον, οι προτεινόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές σχεδιάστηκαν κατά τέτοιο τρόπο που να έχουν ελάχιστο δυνατό βαθμό δυσκολίας, έτσι ώστε να είναι προσβάσιμες σε ένα ευρύτερο κοινό¹⁶².

1^η ημέρα: Χώρα

Προτείνεται μία διαδρομή (εικ. 3-6), η οποία περιλαμβάνει το κάστρο και τη Συλλογή Οικοσήμων, που στεγάζεται εντός αυτού, το Αρχαιολογικό Μουσείο, το σύνολο του οικισμού, δηλαδή το Μέσα Βούργο, τις γειτονιές του οικισμού και το μεσιακό στενό. Επιπλέον, συμπεριλαμβάνεται το επίνειο της Χώρας, Καψάλι, ο Αη-Γιάννης στον Εγκρεμό με το παρακείμενο αλσύλλιο, το αγγλικό υδραγωγείο, ο φάρος και το εντυπωσιακό λοιμοκαθατήριο.

¹⁵⁹ Γάσπαρης 2003, 159, 170 – 171, Τσιγκνάκης 2003, 102 – 105, 111.

¹⁶⁰ Τσιγκνάκης 2003, 102 – 103, 106 – 107.

¹⁶¹ Leontsinis 1987, 47, 203 – 204, 335.

¹⁶² Για τις χιλιομετρικές αποστάσεις των διαδρομών: βλ. εικ. 3 – 12.

2^η ημέρα: Μυλοπόταμος

Η διαδρομή (εικ. 7-10) περιλαμβάνει το κάστρο, το αγγλικό σχολείο, τον μεταγενέστερο οικισμό της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου, το σπήλαιο της Αγίας Σοφίας, τον καταρράκτη νεράιδα και την καταπράσινη κοιλάδα με τους 22 νερόμυλους.

3^η ημέρα: Αυλέμονας

Η διαδρομή (εικ. 11-12) περιλαμβάνει το φρούριο Καστράκι, τη βαρδιόλα, την οικία Καβαλίνι με το ηλιακό ρολόι, τον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου και την περιοχή του Φανού του όρμου του Αυλέμονα.

II. ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

II.1. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

II.1.1. Η ΧΩΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ

Ξεκινάμε την περιήγησή μας από το Αρχαιολογικό Μουσείο, το οποίο βρίσκεται στην είσοδο του οικισμού¹⁶³. Στο μουσείο αυτό, παρά την περιορισμένη επιφάνειά του, εκτίθενται ευρήματα τα οποία ξεκινούν από την Εποχή του Λίθου και φθάνουν έως την ρωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. Ενδεικτικά αξίζει να αναφερθεί ότι φιλοξενούνται αγγεία Μινωικής και Μυκηναϊκής περιόδου υψηλής ποιότητας, καθώς και μεταγενεστέρων εποχών, π.χ. μελανόμορφα και ερυθρόμορφα της Κλασικής εποχής, ενώ κατά την άποψή μας, ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα χάλκινα ειδώλια που προέρχονται από το μινωικό ιερό κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό. Ξεχωρίζει ανάμεσα στα εκθέματα και ο επονομαζόμενος λέων των Κυθήρων, έργο πιθανότατα λακωνικού εργαστηρίου της Αρχαϊκής περιόδου (525 – 500 π.Χ.). Ο επισκέπτης του μουσείου έχει επίσης την δυνατότητα και την ευκαιρία να διαπιστώσει την ιδιαίτερα σημαντική γεωστρατηγική θέση των Κυθήρων, βλέποντας την παρουσία αρχαίων νομισμάτων – αφιερωμάτων προερχόμενων από ολόκληρη τη Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο, τα οποία βρέθηκαν στο ναό του Γαιήοχου Ποσειδώνα στη νησίδα Αντιδραγονέρα ανατολικά της κυθηραϊκής ακτής. Επιπλέον, ιδιαίτερα αξιόλογο είναι το τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου του 3^{ου} αι. π.Χ., που παριστάνει τους Διόσκουρους, Κάστορα και Πολυδεύκη, ιδιαίτερα αγαπητές θεότητες των Λακώνων και των Κυθηρίων. Εξάλλου, πρέπει να τονιστεί ότι στο Μουσείο Κυθήρων τα ΑΜΕΑ έχουν τη δυνατότητα να περιηγηθούν το χώρο του μαζί με κάθε άλλο επισκέπτη χωρίς ποτέ να αισθανθούν μειονεκτικά, αφού έχει εξ αρχής διαμορφωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι φιλικό προς αυτήν την κατηγορία επισκεπτών.

Θα συνεχίσουμε από εκεί με κατεύθυνση προς το κάστρο, ακολουθώντας – χωρίς την παρουσία τροχοφόρων – τον εμπορικό δρόμο του οικισμού, στον οποίο κατά τη θερινή περίοδο και για αρκετές ώρες στη διάρκεια της ημέρας απαγορεύεται η κυκλοφορία των οχημάτων.

Στην πορεία μας συναντάμε πρώτα την πλατεία του χωριού, δημιούργημα του 19^{ου} αιώνα, η οποία όμως έλαβε τη σημερινή μορφή της μέσα στον 20^ο αιώνα. Γύρω απ' αυτήν

¹⁶³ Το ιστορικό κτήριο όπου στεγάζεται σήμερα το μουσείο είναι συνδεδεμένο με τη μάθηση, τον πολιτισμό και τα κοινωνικά γεγονότα του νησιού. Πρόκειται για το οίκημα που έχτισε ο Κυθηραϊκός Σύνδεσμος για να στεγάσει τη Χειροτεχνική Σχολή, η οποία ιδρύθηκε στο 1910 και αρχικά στεγαζόταν στο κάστρο. Ο χώρος αυτός στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως πολιτιστικό κέντρο, μέχρι το 1969 όπου ο Κυθηραϊκός Σύνδεσμος το δώρισε στο κράτος, υπό τον όρο να γίνει Αρχαιολογικό Μουσείο.

βρίσκονται διατεταγμένες δημόσιες υπηρεσίες και ιδιωτικοί οργανισμοί, όπως το Δημαρχείο, η Εφορεία, το Ειρηνοδικείο, το Ταχυδρομείο, η Εθνική Τράπεζα και η Τράπεζα Πειραιώς. Ο κύκλος της πλατείας κλείνει με τα γραφικά καταστήματα τουριστικών ειδών και τα παραδοσιακά καφενεία. Εκεί θα κάνουμε μία στάση, για να απολαύσουμε την πανοραμική θέα προς την εντυπωσιακή βραχονησίδα Χύτρα ή Αυγό. Στη Χύτρα φυτρώνει το σήμα κατατεθέν των Κυθήρων, που δεν είναι άλλο από το έντονα κίτρινο λουλούδι, δηλαδή τη σεμπρεβίβα, το οποίο μπορεί κανείς να το προμηθευτεί στα γύρω τουριστικά καταστήματα.

Έχοντας απολαύσει τη μοναδική θέα πίνοντας ένα καφέ ή ένα αναψυκτικό, συνεχίζουμε τη διαδρομή μας προς το τμήμα εκείνο του οικισμού στο οποίο διατηρούνται ακόμα κτίσματα του 18^{ου} αιώνα. Ακολουθώντας πάντα τον εμπορικό δρόμο και παρακάμπτοντας το μεσαικό στενό το οποίο θα περπατήσουμε επιστρέφοντας από το κάστρο, περνάμε κάτω από ένα τοξωτό διαβατικό στη νότια πλευρά του οποίου βρίσκεται ενσωματωμένο ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα οικοδομήματα των Κυθήρων κατά χώραν (**εικ. 13**). Δεξιά μας αντικρίζουμε ένα παλαιό διώροφο αρχοντικό ενετικής περιόδου, το οποίο εντυπωσιάζει και για τους λιθόστρωτους – βοτσαλωτούς αύλειους χώρους του. Κατά την πορεία προς το κάστρο, διαπιστώνουμε ότι και από τις δύο πλευρές του δρόμου αναπτύσσονται στενά δρομάκια ή σκάλες (σκαλατέρες κατά την τοπική διάλεκτο), που οδηγούν σε μικρές γειτονιές ή στο μεσαικό στενό. Λίγο πιο κάτω και δεξιά μας, παρατηρούμε πάλι το κτήριο της ημιυπαίθριας αγοράς (**εικ. 14**), η οποία κτίστηκε κατά την πρόιμη περίοδο της «Βρετανικής Προστασίας». Το κτήριο αυτό λειτούργησε ως αγορά αγροτοκτηνοτροφικών προϊόντων περίπου έως το 1950, ενώ σήμερα λειτουργεί ως πολιτιστικό – εκθεσιακό κέντρο του Δήμου Κυθήρων. Η ονομασία Μαρκάτο (Markato) που έφερε, παραμένει μέχρι και σήμερα. Ίσως μπορούμε να παραλληλίσουμε την αγορά και τον περιβάλλοντα υπαίθριο χώρο της με την αντίστοιχη αρχαία αγορά, όπως είχε εξελιχθεί σε στεγασμένο ανοικτό χώρο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, σε όλα τα αστικά κέντρα της ρωμαϊκής επικράτειας.

Καθώς προχωρούμε προς το τμήμα του οικισμού που διαμορφώθηκε κατά τον 17^ο αιώνα, βλέπουμε στα δεξιά τον μητροπολιτικό ναό του Εσταυρωμένου, τον οποίο θα επισκεφτούμε επιστρέφοντας από το κάστρο. Συνεχίζοντας, διασχίζουμε ένα ακόμη διαβατικό. Στο τέλος αυτής της διαδρομής συναντάμε το κάστρο (φορτέτσα, fortezza στα βενετικά) και ανηφορίζουμε προς την είσοδό του. Λίγο πριν φτάσουμε στην παλαιά του είσοδο¹⁶⁴ (**εικ. 15**), θα δούμε στην εξωτερική πλευρά του τείχους υπολείμματα από το έμβλημα της Ενετικής Δημοκρατίας, που είναι ο φτερωτός λέων του Αγίου Μάρκου (**εικ. 16**). Το έμβλημα αυτό ελάχιστα διατηρείται, διότι όταν κατέλαβαν τα Κύθηρα οι Γάλλοι το 1797 προέτρεψαν τους ντόπιους να καταστρέψουν τα σύμβολα του παλαιού καθεστώτος. Η αρχιτεκτονική αλλά και η οικοδομική του κάστρου (σχέδιο και κατασκευή) ακολουθούν πιστά τις αρχές που χρησιμοποιούσαν οι Βενετοί στην ανέγερση όλων των κάστρων τους, σε οποιαδήποτε κτήση τους. Παρά τη διαφορά μεγέθους, αυτές οι βασικές αρχές συναντώνται στον Χάνδακα, στο Ρέθυμνο, στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά, στη Μεθώνη, στην Κορώνη και φυσικά στα Κύθηρα. Το κάστρο της χώρας ασφαλώς δεν έχει την έκταση και τον όγκο που χαρακτηρίζουν τις παραπάνω οχυρώσεις.

¹⁶⁴ Σε εποχές που το κάστρο ήταν αξιόμαχο η διάταξη της μορφής της πύλης και των βοηθητικών χώρων ήταν αρκετά πιο σύνθετη από τη σημερινή. Η σημερινή εικόνα της διαμορφώθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μετά από διάνοιξη του τείχους, και νέας διάστρωσης της ανηφορικής ράμπας για την εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών των λιγοστών κατοίκων του φρουρίου. Βλ. Λαμπρινού 2009, 579.

Βασική αρχή στην ενετική οχύρωση είναι η εξής: Πάντοτε το κάτω τμήμα των εξωτερικών τειχών είναι υπερβολικά μεγάλου πάχους και το πάχος αυτό μειώνεται αισθητά όσο το τείχος, ανεγειρόμενο, απομακρύνεται από την επιφάνεια του εδάφους. Έτσι δημιουργείται μία μείωση ή σκάρπα (skarpa), όπως την ονόμαζαν οι Βενετοί. Εκεί που τελειώνει η σκάρπα, οι Βενετοί μηχανικοί τοποθετούσαν ένα γείσο ημικυκλικής συνήθως διατομής στο ορατό του τμήμα, το οποίο ονόμαζαν κορντόνε (cordone). Μετά το γείσο, το τείχος κτιζόταν κάθετα, αφού στις γωνίες του είχαν τοποθετηθεί μεγάλοι πελεκητοί γωνιόλιθοι. Το άνω τμήμα του τείχους ολοκληρωνόταν με την κατασκευή των επάλξεων και των προμαχώνων. Το πάχος του τείχους είναι πραγματικά εντυπωσιακό και αυτό γίνεται αντιληπτό ακόμα περισσότερο, διασχίζοντας την παλαιά είσοδο του κάστρου για να εισέλθουμε σε αυτό¹⁶⁵.

Στη συνέχεια συναντάμε το οίκημα της στρατιωτικής φρουράς, το οποίο στην αρχική του μορφή ήταν διώροφο με ημιπύγαιο, που χρησίμευε ως φυλακή του κάστρου (**εικ. 17**). Για να αποκτήσουμε πληρέστερη εικόνα του χώρου, ακολουθούμε πορεία προς τα δεξιά, για να παρατηρήσουμε αφενός το μοναδικό διατηρούμενο φυλάκιο στη βορειοδυτική γωνιά του, αφετέρου δε την μεγάλη υδατοδεξαμενή – στέρνα, η οποία αποτελείται από σύστημα στοών και διαθέτει μεγάλη χωρητικότητα σε νερό¹⁶⁶. Προτού πλησιάσουμε το κτήριο της Πυριτιδαποθήκης, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μία σειρά ημιερειπωμένων διώροφων κτηρίων, στα οποία κατοικούσαν στο απώτερο παρελθόν αξιωματούχοι της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας με τις οικογένειές τους, καθώς και οικογένειες ντόπιων ευγενών, ενώ στο πρόσφατο παρελθόν – μέχρι πριν το 1950 περίπου – μόνο ντόπιες οικογένειες, οι οποίες και τα εγκατέλειψαν την περίοδο αυτή. Συναντάμε επίσης ένα μεγάλο μονώροφο κτήριο, συντηρημένο σχετικά πρόσφατα από την αρχαιολογική υπηρεσία, για τη χρήση του οποίου κατά το παρελθόν, δεν έχουμε ασφαλείς πληροφορίες.

Προχωρώντας προς το υψηλότερο σημείο του κάστρου, συναντάμε το εντυπωσιακό κτήριο της πυριτιδαποθήκης (**εικ. 18**), το οποίο στεγάζεται από ημικυκλική καμάρα μεγάλου ανοίγματος¹⁶⁷. Σήμερα στεγάζεται εδώ η συλλογή των οικοσήμεων (**εικ. 19**), η οποία διαφωτίζει με τον τρόπο της την κοινωνική ιστορία της πρωτεύουσας του νησιού, αλλά και του συνόλου των Κυθήρων¹⁶⁸.

II.1.2. ΣΥΛΛΟΓΗ ΟΙΚΟΣΗΜΩΝ

Κάτω από τη βαριά καμάρα της βενετικής πυριτιδαποθήκης, η μικρή αλλά πολύ ενδιαφέρουσα συλλογή των οικοσήμεων αποτελείται από 17 οικόσημα από τα οποία τα επτά είναι φιλοτεχνημένα σε μάρμαρο, τα εννιά σε λίθο, ενώ ένα σε ξύλο¹⁶⁹. Αυτά χωρίζονται

¹⁶⁵ Η βόρεια και η δυτική πλευρά είναι είναι πιο ενισχυμένες, ενώ στις άλλες πλευρές ο βράχος είναι ιδιαίτερα απόκρημνος και τα τείχη είναι ουσιαστικά ενίσχυση της φυσικής οχύρωσης. Γρηγοράκης – Μακρή κ.ά. 1989, 258.

¹⁶⁶ Αυτή η οικοδομική ενότητα διέθετε οργανωμένο πολεοδομικό ιστό, με κεντρικό δρόμο που έωνε την ακρόπολη με την πύλη, και τους παράλληλους στο νότιο και βόρειο τείχος, με ελάχιστη εγκάρσια επικοινωνία. Βλ. Λαμπρινού 2009, 578.

¹⁶⁷ Το κτήριο της Πυριτιδαποθήκης πρέπει να κτίστηκε το 16^ο αιώνα, όταν γίνονται ενισχύσεις του Κάστρου για να αντιμετωπιστεί η νέα πολεμική τέχνη, όπως αυτή εξελίχθηκε με την ενίσχυση της πυριτιδας και τη διάδοση των Πυροβόλων. Βλ. Κοιλάκου 2014, 244.

¹⁶⁸ Το κτήριο αυτό αποκαταστάθηκε κατά τις εργασίες που εκτελέστηκαν από το ΤΑΠ το 2004 στο κάστρο, στα πλαίσια του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους», με προοπτική τη λειτουργία του ως χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων και περιοδικών εκθέσεων. Κοιλάκου, 244.

¹⁶⁹ Χρονολογημένα είναι μόνο το εννέα από αυτά. Δύο ανήκουν στον 17^ο αιώνα, πέντε στον 18^ο αιώνα και δύο στο 19^ο αιώνα. Βλ. Κοιλάκου 2014, 244.

σε τρεις κύριες κατηγορίες: α. Οικόσημα οικογενειών επισκόπων, β. Οικόσημα οικογενειακής ταυτότητας και γ. Οικόσημα κλάδων οικογενειών

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα οικόσημα των οικογενειών από τις οποίες αναδείχθηκαν επίσκοποι που υπηρέτησαν την Επισκοπή Κυθήρων. Κύριος εκπρόσωπος αυτής της ομάδας είναι το μοναδικό ξύλινο οικόσημο της Συλλογής (**εικ. 20**), το οποίο ανήκει στον Επίσκοπο Νικηφόρο Μόρμωρη (1758 - 1770)¹⁷⁰. Άξιο αναφοράς είναι ότι η παράσταση του οικοσήμου εικονίζει ένα ψάρι, τη μουρμούρα, από το οποίο και προέρχεται το όνομα αυτής της μεγάλης οικογένειας, η οποία, προερχόμενη μάλιστα από την Κρήτη, εντοπίζεται στα Κύθηρα ήδη από το μέσον του 16^{ου} αιώνα.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα οικόσημα οικογενειακής ταυτότητας που ταυτίζονται με συγκεκριμένες οικογένειες. Για τα οικόσημα αυτών των οικογενειών δεν έχει βρεθεί κάποια παραλλαγή στις οικοσηματικές παραστάσεις όπως σε αυτά των κλάδων οικογενειών που θα δούμε στη συνέχεια. Στην ενότητα αυτή ανήκουν οκτώ οικόσημα, με σημαντικότερο αυτό της οικογένειας Κασιμάτη, από τις παλαιότερες (14^{ος} αι.), που σφράγισαν ανεξίτηλα την ονοματολογία και την ιστορία των Κυθήρων. Το συγκεκριμένο εικονίζει λέοντα εξερχόμενο από μία σαρκοφάγο (;), κρατώντας έναν μεγάλο σταυρό. Ιδιαίτερα αξιόλογο και εντελώς διαφορετικό στη θεματολογία από τα άλλα, εφόσον εικονίζει σε μάρμαρο εστεμμένο δικέφαλο αετό (**εικ. 21**), είναι το οικόσημο της οικογένειας Καλλέργη, η οποία προέρχεται – όπως και η οικογένεια Κασιμάτη – από την Κρήτη. Επιπλέον άξιο μνείας είναι και το οικόσημο της οικογένειας Λορεντάν, μέλος της οποίας, ο Πέτρος Λορεντάν, ανεδείχθη Δόγης της Βενετίας. Η παρουσία της οικογένειας δεν φαίνεται να είχε μακροχρόνια διάρκεια στα Κύθηρα με εξαίρεση τρεις Ενετούς Προβλεπτές, που υπηρέτησαν για σύντομα χρονικά διαστήματα στο νησί.

Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν τα οικόσημα που αντιπροσωπεύουν κλάδους οικογενειών, όπως αυτήν του Καλούτση (**εικ. 22**), η οποία κατάγεται από τη Μονεμβασία και πρωτοεμφανίζεται στα Κύθηρα στο τέλος του 14^{ου} αιώνα. Ήδη από τον 16^ο αιώνα οι κλάδοι της οικογένειας είναι πολλοί και φιλοτεχνούν οικόσημα, τα οποία εμφανίζουν παραλλαγές στην οικοσηματική παράσταση. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με το οικόσημο της οικογένειας Βενιέρ (**εικ. 23**), η οποία με την πάροδο των αιώνων εξελιγνίζεται πλήρως και το επώνυμο εξελίσσεται σε Βενιέρη και Βενέρη. Οι κλάδοι της οικογένειας αυτής αντιπροσωπεύονται στη Συλλογή με τρία εκθέματα, με χαρακτηριστικό κύριο θέμα την ασπίδα με δύο οριζόντιες ταινίες.

Ασφαλώς τα οικόσημα δεν ανήκουν στην ελληνική παράδοση. Όταν όμως έφθασαν οι Βενετοί στα Κύθηρα φέρνοντας μαζί τους αυτήν τη συνήθεια, οι ντόπιες πλούσιες οικογένειες φαίνεται ότι υιοθέτησαν την ξενόφερτη αυτή δυτικοευρωπαϊκή πρακτική, δημιουργώντας και αυτές τα δικά τους οικογενειακά οικόσημα¹⁷¹. Σήμερα δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν πραγματικά ο αριθμός των οικοσήμων σε παλαιότερες εποχές. Τόσο ο χρόνος που μεσολάβησε από την Βενετοκρατία έως σήμερα όσο και οι συνθήκες που επικράτησαν μετά το 1797, με την άφιξη δημοκρατικών Γάλλων που κατήγγησαν τα προνόμια των ευγενών, τη σύντομη Ρωσοτουρκική παρουσία, την Επτάνησο Πολιτεία, τη Βρετανική Προστασία, τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, την εγκατάλειψη και κατάρρευση

¹⁷⁰ Το ξύλινο οικόσημο φιλοτεχνήθηκε κατά παραγγελία του ίδιου το 1761 για την αρχιερατική κατοικία σύμφωνα με τη γραπτή επιγραφή του: *Ο ΠΑΝΕΡΩΤΟΣ Κ' ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ ΚΣ ΝΥΚΗΦΟΡΟΣ ΜΠΡΜΟΡΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΥΘΗΡΩΝ / ΕΥΠΟΙΟΣ ΤΕ ΚΑΙ ΚΑΛΩΠΙΣΤΗΣ ΠΕΦΥΚΕΝ ΤΗΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΕΤΕΙ ΡΠΙΩ αμζα (=1761)*. Κοιλάκου 2014, 244.

¹⁷¹ Κοιλάκου 2014, 244.

κατοικιών με εντοιχισμένα οικόσημα και άλλους παράγοντες, δεν επέτρεψαν τη διατήρηση πολλών οικοσήμων. Υπάρχουν βέβαια και άλλα οικόσημα εντοιχισμένα σε διάφορα κτήρια. Ένα από αυτά βρίσκεται στο αρχοντικό Κασιμάτη, στο πρώτο διαβατικό της Χώρας, λίγο μετά την πλατεία. Ένα άλλο βρίσκεται στο ναό του Εσταυρωμένου, πάνω από την κύρια είσοδό του, και ανήκει στον επίσκοπο Φιλόθεο Δαρμάρο. Στο Μανιτοχώρι επίσης, στο αρχοντικό της οικογένειας Βενιέρ, συναντάμε ένα ακόμη οικόσημο.

Η μικρή αυτή συλλογή, μαζί με τα ελάχιστα κατά χώραν διατηρημένα οικόσημα, προσφέρουν στον σύγχρονο επισκέπτη ή μελετητή των Κυθήρων την ευκαιρία να γνωρίσει καλύτερα τόσο την κοινωνική ιστορία των Κυθήρων όσο και τις σχέσεις κατακτητών και υπηκόων κατά την Βενετοκρατία¹⁷², ιδιαίτερα μάλιστα να κατανοήσει τις αλλαγές, τις επιρροές και τις εξελίξεις που συνέβησαν στους αιώνες των δυτικών κυριαρχιών, στο πλαίσιο της ολιγάριθμης αστικής κοινωνίας που ζούσε στην πρωτεύουσα του νησιού, την Χώρα.

II.1.3. ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Στη συνέχεια συναντάμε τον Ναό του Παντοκράτορα¹⁷³ (εικ. 24), κτισμένο από κάποια Μαρία Κασιμάτη, το έτος 1545¹⁷⁴. Αρχικά ήταν δίκλιτος καμαροσκεπής ναός, αλλά το νοτιοδυτικό κλίτος, σε χρόνο που δεν γνωρίζουμε, κατέρρευσε και έτσι η τοξοστοιχία που χώριζε το ένα κλίτος από το άλλο, τοιχίστηκε και παρέμεινε σε χρήση μόνο το ανατολικό τμήμα του ναού. Σε μεταγενέστερο χρόνο ο μονόκλιτος πλέον ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά με την προσθήκη κελιού¹⁷⁵ για τη διαμονή του εκάστοτε εφημερίου καλύπτοντας έτσι τον κενό χώρο μεταξύ Παντοκράτορος και πυριτιδαποθήκης.

Όπως συμβαίνει σχεδόν σε όλα τα κάστρα, στο ψηλότερο σημείο τους διαμορφώνεται η ακρόπολή τους. Το ίδιο συμβαίνει και στο κάστρο της Χώρας. Η ακρόπολη (Recinto interiore), στο ανατολικό άκρο του κάστρου και πάνω από τον όρμο του Καψαλίου, διαχωρίζεται από τον υπόλοιπο χώρο με την διώροφη οχυρή κατοικία του Προνοητή (Palazzo del Pronveditore) (εικ. 25) και έναν παλιό πύργο βυζαντινής εποχής (μάλλον του 13^{ου} αιώνα) τετραγωνικής διατομής, που σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση μέχρι και σήμερα (εικ. 26). Στην κατοικία του Προνοητή στεγάζεται το πλούσιο Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων με έγγραφα που χρονολογούνται από το 1560 έως τις αρχές του 20^{ου} αι. Το αρχείο είναι προσβάσιμο στους ερευνητές, ενώ μεμονωμένοι επισκέπτες γίνονται δεκτοί, όχι όμως κατά ομάδες. Η πρόσβαση στην ακρόπολη γίνεται με διαβατικό (portico) στο ισόγειο της οικίας του Προνοητή, το οποίο σε περίπτωση μεγάλου κινδύνου έκλεινε με διπλή θύρα¹⁷⁶.

Μέσα στον χώρο της ακρόπολης διαπιστώνουμε την ύπαρξη δύο ναών, μίας ακόμη στέρνας και αριθμού πυροβόλων από την Βενετική και την Βρετανική περίοδο. Η στέρνα

¹⁷² Τα προνόμια και οι διακρίσεις που χορηγήθηκαν δεν διέφεραν από τα ανάλογα προνόμια που είχαν δοθεί στους εγγεγραμμένους στα τοπικά «Libro d' Oro» των άλλων νησιών του Ιονίου. Λεοντίνης 1992, 337 – 339.

¹⁷³ Λαζαρίδης 1965, 183 – 184, Λαζαρίδη 1966, 22.

¹⁷⁴ Σύμφωνα με τη διαθήκη της. Χάρου- Κορωναίου 2006, κγ'.

¹⁷⁵ Το κελί αυτό κτίστηκε από τον Παπα-Μανέα κατά το τέλος του 17^{ου} – αρχές 18^{ου} αιώνα σύμφωνα με τη διαθήκη του. Χάρου-Κορωναίου 2006, κγ'.

¹⁷⁶ Η οχυρωματική κατασκευή των κάστρων θεωρείται ως το σημαντικότερο στοιχείο αμυντικής οργάνωσης των φρουριών της περιόδου 15^{ου} – 17^{ου} αιώνα, με την πύλη ως το πιο αδύναμο σημείο των οχυρώσεων, και την ακρόπολη ως το ισχυρότερο τμήμα του φρουρίου, στο οποίο θα κατέφευγαν οι υπερασπιστές σε περίπτωση πολιορκίας. Λαμπρινού 2009, 579.

έχει μικρότερες διαστάσεις από την αντίστοιχη κύρια του κάστρου και λειτουργώντας αυτόνομα μπορούσε να εξυπηρετήσει μόνο τις ανάγκες της ακρόπολης. Ο ναός της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας (εικ. 27) κτίστηκε κατά τον 16^ο αιώνα για να εξυπηρετεί τις ανάγκες των καθολικών και ονομαζόταν Παναγία των Λατίνων. Από το 1806 λειτουργεί ως ορθόδοξος ναός αφιερωμένος στην Παναγία Μυρτιδιώτισσα, αφού εντός αυτής φιλοξενείτο από το 1680 έως το 1842 η αυθεντική εικόνα της Παναγίας¹⁷⁷. Εσωτερικά δεν διαθέτει τοιχογραφίες, το ξύλινο τέμπλο της όμως χρονολογείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι η θύρα του ναού, δωρεά ενός Έλληνα Κωνσταντινουπολίτη, του Γεωργίου Ουαλεριαννού, χρονολογούμενη το 1826 από την επιγραφή που φέρει. Αποτελείται από ξύλο με φύλλο μετάλλου (σίδηρο ή χαλκός) ως εξωτερική επένδυση.

Σε επαφή με την βόρεια πλευρά της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας βρίσκεται ο βυζαντινός ναός της Παναγίας της Ορφανής, του 16^{ου} επίσης αιώνα, ο οποίος διαθέτει τέσσερα στρώματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών (εικ. 28). Ο ναός αυτός αποτελούσε μετόχι της μονής Αγκαράθου της Κρήτης και βρισκόταν υπό την εποπτεία και προστασία της μεγάλης οικογένειας προσφύγων από την Κρήτη, με το επώνυμο Καλλονά.

Εξάλλου, μέσα στο χώρο της ακρόπολης και δίπλα στο ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, βρίσκονται μερικά από τα σωζόμενα πυροβόλα όπλα του κάστρου. Τα μεγαλύτερα σε μέγεθος και προφανώς παλιότερης τεχνολογίας ανήκουν στην Ενετική περίοδο, πράγμα το οποίο αποδεικνύεται από το αρκετά φθαρμένο από τον χρόνο έμβλημα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, που φέρουν στην επιφάνειά τους. Τα μικρότερα σε μέγεθος και πιο «κομψά» ανήκουν προφανώς στον 19^ο αι., εφόσον και αυτά φέρουν στην επιφάνειά τους το έμβλημα του Βρετανικού θρόνου.

Ακολουθώντας διαφορετική διαδρομή προς την έξοδο του κάστρου, συναντάμε τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, μονόχωρο καμαρασκεπή, χωρίς ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ή μορφολογική αξία. Ολοκληρώνοντας την σχεδόν κυκλική διαδρομή μας μέσα στο χώρο του κάστρου, βλέπουμε τα παλαιά και εγκαταλελειμμένα σπίτια του, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε τον πολεοδομικό του ιστό. Πριν αποχωρήσουμε από το κάστρο, έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε από ψηλά τον τρόπο με τον οποίο αναπτύχθηκε ο οικισμός της χώρας προς τα βόρεια, ακολουθώντας γραμμική διάταξη (εικ. 29).

---

¹⁷⁷ Η αιτία που είχαν προβάλλει οι Βενετοί για να δικαιολογήσουν την τοποθέτηση της εικόνας στη λατινική εκκλησία στο κάστρο ήταν ότι ο τόπος στα Μυρτιδία, κοντά στη θάλασσα, ήταν εκτεθειμένος σε πειρατικές επιδρομές. Δεν ήταν όμως η ασφάλεια ο μόνος λόγος για τον οποίο είχαν αποσπάσει την εικόνα από τη μονή. Από αρχειακά έγγραφα γνωρίζουμε ότι επέστρεφαν την εικόνα της Παναγίας στη μονή μόνο τις ημέρες των γιορτών και των πανηγύρεων. Είναι γνωστό ότι η Βενετία για να εξυπηρετήσει πολιτικά συμφέροντα προσπάθησε να διαχειριστεί τα σύμβολα λατρείας που δέσποζαν στις τοπικές κοινωνίες των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Οι Βενετοί είχαν φροντίσει, το 1613, να μεταφερθεί στο κάστρο ένα άλλο εξίσου σπουδαίο θρησκευτικό σύμβολο των κατοίκων, η κέρα του Αγίου Θεοδώρου, προστάτη του νησιού. Επομένως, δεν ήταν μόνο η ασφάλεια της εικόνας ο μόνος λόγος για τον οποίο την είχαν αποσπάσει από τη μονή, καθώς η ιδεολογική εκμετάλλευση θρησκευτικών συμβόλων των ντόπιων είχε και οικονομική διάσταση. Βλ. Μαλτέζου 2009, 279 – 286.

II.1.3. ΜΕΣΑ ΒΟΥΡΓΟ

Έχοντας κατέβει από το κάστρο, με πορεία προς τα δεξιά, φτάνουμε στο Μέσα Βούργο¹⁷⁸, έναν τοιχισμένο οικισμό, με προμαχώνες και μυστικά περάσματα στην ανατολική κλιτύ του λόφου του κάστρου, ο οποίος επικοινωνούσε μέσω μικρής πυλίδας με το κυρίως κάστρο¹⁷⁹. Στο Μέσα Βούργο γνωρίζουμε ότι υπήρχαν 17 ναοί, οι οποίοι ήταν οικογενειακοί. Σήμερα σώζονται, είτε σε καλή είτε σε ερειπιώδη κατάσταση, περίπου 14 από αυτούς. Το Μέσα Βούργο οχυρώθηκε μετά από αίτημα κατοίκων της Χώρας προς τη Βενετική κυβέρνηση, για να αισθάνονται περισσότερο ασφαλείς όσοι διέθεταν στην περιοχή κατοικίες¹⁸⁰. Ο παλαιότερος ναός του Μέσα Βούργου είναι αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο. Αυτός, μισογκρεμισμένος σήμερα, χρονολογείται στα 1400. Η πρώτη χρονολόγησή του σε συνδυασμό με την ύπαρξη του βυζαντινού πύργου του 13^{ου} αιώνα στο κυρίως κάστρο, μάς οδηγούν σχεδόν με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι ο χώρος αυτός κατοικείτο τουλάχιστον από τις αρχές του 13^{ου} αι., αν όχι νωρίτερα (**εικ. 30**).

Είναι αδύνατον να ανασυστήσουμε τον πολεοδομικό ιστό μέσα στο κάστρο και στο Μέσα Βούργο, αλλά γνωρίζουμε τουλάχιστον από σχέδιο του περιηγητή Coronelli του 17^{ου} αιώνα, πώς ήταν οι δύο αυτές περιοχές (**εικ. 31**). Ενώ λίγα μπορούμε να πούμε για την πολεοδομία κάστρου και Χώρας, δεν συμβαίνει το ίδιο για τη μέση παλαιά κατοικία του οικισμού. Το μέσο χωραΐτικο σπίτι (**εικ. 32**) είναι διώροφο και δημιουργεί έναν απλό κυβικό όγκο, χωρίς αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ιδιαίτερης σημασίας. Παρά την επανάληψη των κυβικών όγκων, κανένας από αυτούς δεν είναι απολύτως όμοιος με οποιονδήποτε άλλον, δημιουργώντας μία γραφική πολυμορφία, σε έναν σχεδόν ομοειδές σύνολο. Αυτοί οι κυβικοί όγκοι έχουν ως ένα ποσοστό αλλοιωθεί με την πάροδο των χρόνων, αλλά αυτό δεν αλλάζει τη γενική εικόνα που προαναφέραμε.

Συνεχίζουμε την πορεία μας, επιστρέφοντας αρχικά από τον ίδιο δρόμο και συναντώντας σπίτια και ναούς, τα οποία συνθέτουν ένα αρμονικό σύνολο. Μέσα σε αυτό το σύνολο η παρουσία 12 συνολικά ναών ενισχύει την ποικιλία και την γραφικότητα του όλου. Με εξαίρεση έναν, του Αγίου Μηνά ή Αγίου Μαρτίνου, οι υπόλοιποι ήταν ορθόδοξοι. Από τους ναούς αυτούς ξεχωρίζουν ο ναός του Εσταυρωμένου, ο ναός της Αγίας Άννας και ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Λομπάρδου, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί ως μητροπολιτικός ναός πριν καθιερωθεί ο ναός του Εσταυρωμένου ως μητρόπολη. Και αυτό, εφόσον όλοι οι ναοί της Χώρας, ανεξαρτήτως μεγέθους, ανήκουν στην κατηγορία των μονόχωρων καμαροσκεπών ναών με μικρό ή μεγάλο κωδωνοστάσιο, το οποίο όμως έχει κτιστεί αρκετά μεταγενέστερα από τον ναό (π.χ. της Αγίας Άννας, το οποίο κτίστηκε στο μέσον του 19^{ου} αιώνα).

Στον κεντρικό δρόμο αριστερά, συναντούμε τον ναό του Εσταυρωμένου (**εικ. 33**), στον οποίο από το 1680 περίπου και μετά, εκτυλίχθηκαν όλα τα μεγάλα γεγονότα του νησιού, τα οποία σημάδεψαν ανεξίτηλα την τοπική ιστορία. Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε το στήσιμο του «δέντρου της ελευθερίας» από τους Γάλλους δημοκρατικούς το 1797 και το κάψιμο των τίτλων ευγενείας που διέθεταν συγκεκριμένες οικογένειες με τα αντίστοιχα προνόμια από την περίοδο της Βενετοκρατίας. Ο Εσταυρωμένος κτίστηκε από τον επίσκοπο Φιλόθεο Δαρμάρο, το αργότερο το 1680, αλλά όχι πριν από το 1660. Ο Φιλόθεος Δαρμάρος προερχόταν από μεγάλη οικογένεια προσφύγων, που

¹⁷⁸ Λαζαρίδης 1965, 184 – 185, Λαζαρίδης 1966, 22, Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 130 – 133, 154 – 157, 210 – 213, 298 – 301.

¹⁷⁹ Σημαντικό μέρος του τείχους του Βούργου σώζεται σήμερα, περικλείοντας την παλαιά μεσαιωνική πόλη. Βλ. Αλμπάνη 2008, 75.

¹⁸⁰ Μαλτέζου 1991, σ. 153 Θ.

κατέφυγε στα Κύθηρα μετά την πτώση του Χάνδακα. Ο ίδιος επίσκοπος είχε εντοιχίσει το οικόσημό του πάνω από την κύρια είσοδο του ναού (**εικ. 34**), ενώ τα οστά του φυλάσσονται σε οστεοθήκη στον δυτικό τοίχο του ναού. Αφού εισέλθουμε σε αυτόν παρατηρούμε ένα όμορφο ξύλινο τέμπλο του τέλους 17^{ου} αιώνα (**εικ. 35**) και μία μεγάλη εικόνα των αρχών του 18^{ου} αιώνα¹⁸¹, η οποία έχει το εξής ασυνήθιστο χαρακτηριστικό: Αριστερά στην εικόνα, εικονίζεται σε όρθια στάση ο Όσιος Θεόδωρος των Κυθήρων, στη δεξιά πλευρά της, επίσης όρθιος, ο καθολικός Άγιος Ρόκος και στο κέντρο της το κάστρο των Κυθήρων (**εικ. 36**). Η απεικόνιση αυτή είναι συμβολική, αφού παρουσιάζει έναν ορθόδοξο και έναν καθολικό άγιο να προστατεύουν την Χώρα και κατ' επέκταση όλα τα Κύθηρα από τη μεγάλη απειλή της πανούκλας (πανώλης), η οποία ενέσκηπτε κατά διαστήματα με αρνητικά αποτελέσματα για τον πληθυσμό του νησιού. Η εικόνα αυτή, υποδηλώνει επίσης ότι στις αρχές του 18^{ου} αιώνα που χρονολογείται, υπήρχαν ακόμα, έστω και λίγοι καθολικοί στα Κύθηρα, οι οποίοι συγκροτούσαν τη διοικητική και στρατιωτική ιεραρχία του νησιού¹⁸². Στην αρχιτεκτονική του Εσταυρωμένου υπάρχει μία ιδιομορφία, η οποία συναντάται και σε άλλες μεταβυζαντινές εκκλησίες των Κυθήρων. Υφίσταται και τρίτη είσοδος για τον ναό, η οποία όμως οδηγεί μόνο στο γυναικωνίτη. Έτσι υπάρχει εξωτερική κλίμακα που εξυπηρετεί αυτή την είσοδο και η οποία χρησιμοποιείται μόνο από τις εκκλησιαζόμενες.

Στον Εσταυρωμένο, από την Κυριακή της Ορθοδοξίας, κατά την οποία αναχωρεί από τη Μονή Μυρτιδίων παραμένει η εικόνα της Μυρτιδιώτισσας μέχρι και τη Δευτέρα του Πάσχα. Το έθιμο αυτό είναι παλαιότατο και ανάγεται στους χρόνους της όψιμης Βενετοκρατίας.

Ακολουθώντας, εγκαταλείποντας τον κεντρικό δρόμο και περπατώντας στο μεσιακό στενό και τις διόδους του, αντιλαμβανόμαστε πλήρως τον αμυντικό χαρακτήρα του οικισμού. Αυτή η πολύ στενότερη διάδοδος είναι παράλληλη με τον κεντρικό άξονα και διαθέτει πλήθος διόδων, πλαγίων ή καθέτων, καθώς και στοές (**εικ. 37**). Η Χώρα αποτελεί ένα τυπικό δείγμα παραδοσιακού οικισμού, που έχει στενή συγγένεια με άλλους αιγαιοπελαγίτικους – κυκλαδικούς παραδοσιακούς οικισμούς. Αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη του εκτός κάστρου οικισμού έγινε δυναμικά και όχι βάσει υπάρχοντος πολεοδομικού σχεδίου¹⁸³. Έτσι, ο οικισμός διαθέτει έναν κεντρικό οδικό άξονα μικρού πλάτους, ο οποίος διασχίζει ολόκληρο τον οικισμό από το βορειότερο άκρο του μέχρι τις παρυφές του κάστρου (**εικ. 38**). Διαθέτει επίσης, μία πολύ στενότερη διάδοδο, παράλληλη με τον κεντρικό άξονα, το λεγόμενο μεσιακό στενό, και δευτερεύοντες δρόμους οι οποίοι ακολουθούν τις υψομετρικές καμπύλες και συνδέονται μεταξύ τους με στενά κλιμακωτά σοκάκια ενώνοντας τα διάφορα επίπεδα. Δημιουργείται έτσι ένας αρκετά δαιδαλώδης πολεοδομικός ιστός με πυκνή δόμηση, χωρίς πολλά και μεγάλα ανοίγματα, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως δημόσιοι χώροι. Τα παλαιότερα σπίτια έχουν μεγάλο ύψος, μείωση στους τοίχους και μικρά ανοίγματα για λόγους ασφαλείας δίνοντας στις όψεις φρουριακό χαρακτήρα. Αντίθετα, τα μεταγενέστερα λαϊκά σπίτια χαρακτηρίζονται από ανθρώπινη κλίμακα¹⁸⁴.

¹⁸¹ Γκίνη-Τσοφοπούλου 1996, 179 – 190.

¹⁸² Μαλτέζου 2009, 282.

¹⁸³ Η πόλη επεκτάθηκε προς τα βόρεια, κατά μήκος του δρόμου, και σχηματίστηκε ο ανοχύρωτος οικισμός της σημερινής Χώρας Κυθήρων, προστατευμένος μόνο από το απότομο φυσικό ανάγλυφο. Λαμπρινού 2009, 577.

¹⁸⁴ Γρηγοράκης – Μακρή κ.ά. 1983, 258 – 260, 262.

Προτού αποχαιρετήσουμε τη Χώρα, επιστρέφοντας στον χώρο στάθμευσης για να επιβιβαστούμε στο τροχοφόρο που μάς περιμένει, μάς παρέχεται η δυνατότητα να προμηθευτούμε παραδοσιακά κεραμικά προϊόντα. Αυτά κατασκευάζονται από ντόπιους τεχνίτες, οι οποίοι συνεχίζουν επί τουλάχιστον δύο αιώνες τόσο την παραγωγή κεραμικών σκευών όσο και τη διακόσμησή τους με ιδιαίτερα πρόσχαρα και πολύχρωμα σχέδια. Επιπλέον, μπορούμε να προμηθευτούμε το παραδοσιακό τοπικό ποτό φατουράδα (τσίπουρο, κανέλα, γαρίφαλο, ζάχαρη και φλούδια πορτοκαλιού ή μανταρινιού) και ντόπιο αγνό βιολογικό ελαιόλαδο.

Π.1.4. ΚΑΨΑΛΙ, ΤΟ ΕΠΙΝΕΙΟ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Με αφετηρία το δημοτικό πάρκινγκ, επιβιβαζόμαστε σε τροχοφόρο όχημα για να κατέβουμε στο Καψάλι¹⁸⁵, το λιμάνι της Χώρας (εικ. 39, 40). Εκεί θα εστιάσουμε σε τέσσερα σημεία, τρία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, στο Υδραγωγείο, στο Λοιμοκαθατήριο ή Λαζαρέτο, στον Φάρο πάνω από το λιμάνι (έτος κατασκευής 1854) και σε ένα περιβαλλοντικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, τον σπηλαιώδη ναό του Αγίου Ιωάννη.

Αρχικά συναντάμε τη γέφυρα στο φαράγγι – ρεματιά του Σπαραγαρίου (εικ. 41). Στο σημείο αυτό υπάρχει τρεχούμενο νερό όλο το χρόνο και δίπλα ακριβώς από τη γέφυρα βρίσκεται και ο πρώτος συλλέκτης νερού κυκλικής διατομής. Το νερό αυτό διοχετευόταν με κτιστό αγωγό στο Υδραγωγείο (εικ. 42), κατασκευασμένο από τους Άγγλους στην βόρεια πλευρά της ακτής του Εμπρός Γιαλού στο Καψάλι, από το οποίο γινόταν η τροφοδότηση των πλοίων. Η κατασκευή αυτή έχει σχήμα ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου και χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα για τις υδροδοτικές ανάγκες της περιοχής. Συνεχίζοντας την περιήγησή μας στον εμπρός όρμο του Καψαλίου, επισκεπτόμαστε τη νότια πλευρά του, στην οποία δεσπόζει ο Φάρος (εικ. 43). Είναι κτίσμα του 1853, κυλινδρικής διατομής, που αρχικά λειτούργησε με πετρέλαιο και φωτοβολία οκτώ ναυτικών μιλίων, ενώ από το 1985 λειτουργεί με ηλιακή ενέργεια και φωτοβολία 10 ν. μ. Διαθέτει χώρο διαμονής για φαροφύλακες (τώρα λειτουργεί αυτόματα), καθώς και υδατοδεξαμενή¹⁸⁶. Αφού ολοκληρώσουμε την επίσκεψή μας στον πρώτο όρμο του Καψαλίου, θα συνεχίσουμε προς τον Πίσω Γιαλό. Επειδή η περιοχή στο παρελθόν ήταν ακατοίκητη, γι' αυτό και επελέγη ο δεύτερος όρμος του Καψαλίου (Πίσω Γιαλός), για να αναγερθεί από τους Άγγλους το Λοιμοκαθατήριο (εικ. 44). Πρόκειται για ένα κτήριο εξαιρετικά μεγάλου μεγέθους, το οποίο διαιρείται σε μικρούς χώρους διαμονής και βοηθητικούς. Όλοι αυτοί διατάσσονται σε σχήμα «Π», διαμορφώνοντας έτσι μία μεγάλη λιθόστρωτη αυλή, η οποία οριοθετείται με υψηλό πέτρινο μαντρότοιχο και κεντρική πύλη στο μέσον του (εικ. 45). Στεγάζεται με καμάρες και κτίστηκε στην πρώτη περίοδο της Αγγλοκρατίας.

Προτού ολοκληρώσουμε την περιήγηση στο Καψάλι, είναι απαραίτητη μία δίωρη διακοπή για ξεκούραση και φαγητό. Στη μαγευτική παραλία του Καψαλιού, όπου υπάρχει πλήθος ταβερνών, καφενείων και καφετεριών, θα γευτούμε νόστιμα εδέσματα και κυρίως φρέσκο ψάρι με ξερικά καλλιεργημένα αμπελοφάσουλα στα ντόπια μπιστόνια, που οι Κυθήριοι ονομάζουν «μπαμπακίες».

Επιστρέφοντας από το Καψάλι προς τη Χώρα, αμέσως μετά την έξοδο του παραλιακού οικισμού, ακολουθούμε προς τα δεξιά τον δρόμο που οδηγεί στον σπηλαιώδη ναό

¹⁸⁵ Υπάρχει δυνατότητα μετάβασης από το Μέσα Βούργο στο Καψάλι με τα πόδια (περιπατητικός τουρισμός M1: Χώρα – Καψάλι: βλ. στο παρόν, 42), παραλλάσσοντας ελαφρώς τη σειρά στα σημεία ενδιαφέροντος της πολιτιστικής διαδρομής.

¹⁸⁶ Βαρελίδης 2008, 74 – 76.

του Αγίου Ιωάννη στον Εγκρεμό (εικ. 46, 47). Στα 600 περίπου μέτρα από την διασταύρωση, αφήνουμε το όχημα για να ανεβούμε τα πολυάριθμα σκαλιά, που θα μας οδηγήσουν στο μικρό μοναστηριακό συγκρότημα και στον σπηλαιώδη ναό.

Τα πρώτα σκαλιά οδηγούν σε μία πύλη, την οποία διαβαίνοντας οδηγούμαστε σ' ένα μικρό συγκρότημα κτηρίων, που διαθέτουν μεγάλη υδατοδεξαμενή και τα οποία λειτούργησαν ως χώρος διαμονής μικρής μοναστικής κοινότητας κατά το παρελθόν. Στη συνέχεια, ανεβαίνοντας και άλλα σκαλοπάτια, καταλήγουμε στον σπηλαιώδη ναό. Αρχικά ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, ενώ αργότερα αφιερώθηκε στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Ο ναός αυτός συνδέεται με μία αρκετά παλαιά παράδοση, σύμφωνα με την οποία, ενώ ταξίδευε ο Άγιος Ιωάννης ο Ευαγγελιστής προς την Πάτμο τον πρώτο αιώνα μ.Χ., το πλοίο στο οποίο επέβαινε, αναγκάστηκε να προσορμίσει στο Καψάλι, λόγω θαλασσοταραχής. Ο Ιωάννης κατέφυγε σ' αυτό το σπήλαιο για να προσευχηθεί και εκεί εμπνεύστηκε την Αποκάλυψη, την οποία όμως συνέγραψε στην Πάτμο.

Η ολοκλήρωση της ενότητας Χώρας – Καψαλίου κατά την πρώτη ημέρα της πολιτιστικής μας διαδρομής έχει ήδη μεταφέρει τον επισκέπτη στη βιωματική γνώση της Ενετικής και Βρετανικής περιόδου, αυξάνοντας παράλληλα το ενδιαφέρον του για περαιτέρω εξοικείωση με το πλούσιο πολιτιστικό παρελθόν των Κυθήρων.

II.2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

II.2.1. Ο ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ ΚΑΙ Η ΓΥΡΩ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ

Κινούμενοι σε ένα εντελώς διαφορετικό τοπίο από αυτό της Χώρας και σε διαφορετικό γεωγραφικό χώρο από αυτόν στον οποίο περιηγηθήκαμε την πρώτη ημέρα της πολιτιστικής μας διαδρομής, ξεκινάμε την επίσκεψή μας από το παλαιό ζωοκίνητο ελαιοτριβείο του Φωτεινού (εικ. 48, 49). Παρόλο που το κτήριο είναι ημιερειπωμένο, παραμένει επιβλητικό, προκαλώντας το ενδιαφέρον του επισκέπτη. Κατόπιν, ακολουθώντας τον μοναδικό δρόμο του οικισμού της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου, απολαμβάνουμε εξαιρετικά δείγματα της παραδοσιακής κατοικίας των Κυθήρων (εικ. 50). Τα περισσότερα κτήρια, κτισμένα σε επαφή το ένα με το άλλο, σε γραμμική διάταξη, είναι διώροφα. Το ισόγειο στεγάζεται με πέτρινη καμάρα, ενώ ο επάνω όροφος καλύπτεται με επίπεδη στέγη. Το ισόγειο χρησίμευε ως στάβλος ή ως αποθηκευτικός χώρος ή και τα δύο μαζί. Η πρόσβαση στον επάνω όροφο γινόταν πάντοτε με εξωτερική κλίμακα.

Προχωρώντας, σε σύντομο χρονικό διάστημα φθάνουμε στη λιθόστρωτη πλατεία του οικισμού. Η πλατεία που υπάρχει μπροστά από το χώρο του κάστρου, οριοθετείται από παραδοσιακές κατοικίες, κάποιες από τις οποίες είναι σήμερα ημιερειπωμένες και ακατοίκητες και οι οποίες έχουν κτιστεί στο μέσον του 19^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από εντοιχισμένη χρονολογία στην πρόσοψη μίας απ' αυτές. Επίσης, στη δυτική πλευρά της πλατείας, εντυπωσιάζει με την αρχιτεκτονική και τον όγκο του το παλαιό σχολείο (εικ. 51), που κτίστηκε το 1825, προκειμένου να φοιτούν σ' αυτό τα άρρενα παιδιά του Μυλοποτάμου και των πλησίον περιοχών. Το κτήριο αυτό ξεχωρίζει κυρίως διότι η μορφολογία του είναι εντελώς ξένη προς την κυθηραϊκή παράδοση. Ουσιαστικά είναι ένα ογκώδες παραλληλεπίπεδο, το οποίο διαθέτει επιβλητική οξυκόρυφη καμάρα και ανοίγματα (μία θύρα και δύο παράθυρα μπροστά, τρία πίσω και από ένα σε κάθε στενή πλευρά), που είναι καθαρά γοθικού ρυθμού. Το κτήριο διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση, αλλά δεν έχει ακόμα αξιοποιηθεί για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό.

Αμέσως πίσω από το αγγλικό σχολείο βρίσκεται το τείχος του κάστρου και η επιβλητική του είσοδος (εικ. 52). Το τμήμα του τείχους που αντικρίζουμε, διαθέτει τα τυπικά χαρακτηριστικά ενετικού κάστρου, όχι όμως το αναμενόμενο πάχος για τους σκοπούς που θέλει να εξυπηρετήσει ούτε βέβαια και το αναμενόμενο ύψος. Η διαπίστωση λοιπόν που προκύπτει, είναι ότι το κάστρο αυτό δεν προοριζόταν για να αντέξει σε ισχυρή επίθεση ή πολυήμερη πολιορκία.

Μέχρι το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα στα Κύθηρα αναφέρονται τρία κάστρα, ο Άγιος Δημήτριος, το Καψάλι (αργότερα Χώρα) και ο Μυλοπόταμος. Ο Άγιος Δημήτριος εγκαταλείφθηκε, μετά την καταστροφή του από τον Μπαρμπάροσα το 1537, και διατηρήθηκε στην ιστορική μνήμη με το όνομα «Παλιόχωρα». Στη θέση του αναπτύχθηκε σταδιακά η Χώρα, η οποία αποτέλεσε την έδρα της βενετικής διοίκησης και εγκαταστάθηκαν εκεί οι ευπορότεροι από τους γαιοκτήμονες και οι λιγοστοί κάτοικοι που ασκούσαν αποκλειστικά ή και παράλληλα με τις αγροτικές δραστηριότητες αστικού τύπου εργασίες. Υποτυπώδης αστική ανάπτυξη σημειώνεται και στο τρίτο κάστρο του νησιού, το Μυλοπόταμο, όπου το 1545 κατοικούσαν 50 οικογένειες, οι οποίες καλλιεργούσαν μέρος των εκτάσεων. Ενώ προς την ίδια κατεύθυνση συνέβαλλαν οι αστικές δραστηριότητες που μαρτυρούνται στα δύο λιμάνια του νησιού, το Καψάλι και τον Άγιο Νικόλαο του Αυλέμονα¹⁸⁷.

Ακριβώς πάνω από την πύλη έχει τοποθετηθεί το έμβλημα της Ενετικής Δημοκρατίας με τον φτερωτό Λέοντα (εικ. 53), που κρατά με το ένα του πόδι ανοιχτό βιβλίο, στο οποίο αναγράφεται η φράση «PAX TIBI MARCE EVANGELISTA MEUS», η οποία σημαίνει «ειρήνη σε σένα Μάρκε Ευαγγελιστά μου» και επίσης είναι αναγεγραμμένη η χρονολογία 1565. Το αναγραφόμενο έτος υποδηλώνει ή την ολοκλήρωση του τείχους ή κάποια σημαντική επισκευή του. Λόγω όμως των προγενεστέρων του παραπάνω έτους ναών που βρίσκονται εντός του κάστρου, θα πρέπει να θεωρήσουμε ως βέβαιη την ανέγερσή του τουλάχιστον πριν από τον 16^ο αιώνα.

Εισερχόμενοι στο χώρο του Κάστρου, μέσω ενός *διαβατικού*¹⁸⁸, συναντάμε αμέσως μία σειρά παλαιών διώροφων (δίπατων) κατοικιών (εικ. 54), που παρά την εγκατάλειψή τους, μάς επιτρέπουν να γνωρίσουμε καλύτερα την κυθηραϊκή κατοικία των προηγούμενων αιώνων¹⁸⁹, η οποία διατηρεί χαρακτηριστικά της βυζαντινής κατοικίας, όπως αυτή τη συναντάμε στα πολυάριθμα παραδείγματα του Μυστρά.

Στις κατοικίες αυτές, ο ισόγειος χώρος είναι κατά κανόνα ενιαίος και στεγάζεται με ημικυλινδρική καμάρα. Χρησιμοποιείται και αυτός με τον ίδιο τρόπο, που τον χρησιμοποιούν οι ιδιοκτήτες του οικισμού της Κάτω Χώρας (στάβλος, αποθήκη, κλπ.). Επίσης, στο ισόγειο συναντάμε και φούρνο (εικ. 55), καθώς και πατητήρι ή *λανό* (εικ. 56)¹⁹⁰. Στις περιπτώσεις που κάποια νοικοκυρά δεν διέθετε αυτές τις ευκολίες, έκανε χρήση του φούρνου ή του λανού της γειτονιάς μέσα στο πλαίσιο των καλών σχέσεων της κοινωνίας της τοπικής κοινότητας για την εξυπηρέτηση των αναγκών τους. Ο άνω όροφος σπανιότατα έως ποτέ επικοινωνούσε εσωτερικά με τον ισόγειο χώρο. Συνήθης πρακτική ήταν η πρόσβαση στον άνω όροφο με εξωτερική πέτρινη κλίμακα (εικ. 57). Έτσι, ισόγειο και όροφος λειτουργούσαν ως ανεξάρτητες ενότητες. Ο όροφος χρησίμευε για τη διαμονή

¹⁸⁷ Τσιτσιλίας 1993, 237, 264, Παπαδία-Λάλα 2008, 261 – 262.

¹⁸⁸ Πέρασμα – δίοδος υπό τύπον στοάς, πάνω από την οποία υπάρχει κατοικία.

¹⁸⁹ Σίνος 2009, 243 – 335.

¹⁹⁰ Λανός ή ληνός – πατητήρι.

της οικογένειας. Ένα ιδιαίτερο μορφολογικό στοιχείο των κατοικιών αυτών ήταν η κατασκευή στον όροφο και κάτω από το παράθυρο μίας *περιβολίστρας* ή *λουλουδιέρας* ή *αλτάνας* (εικ. 58). Οι *λουλουδιέρες* αυτές στηρίζονταν πάνω σε μακρόστενους πέτρινους προβόλους, πάνω στους οποίους τοποθετούνταν οριζόντια μεγάλες σχιστόπλακες, στις οποίες κτιζόνταν λεπτοί πέτρινοι τοίχοι με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, δημιουργώντας έτσι ένα παραλληλεπίπεδο, το οποίο στη συνέχεια γεμιζόταν με χώμα για τη φύτευση διακοσμητικών φυτών. Η εσωτερική διαρρύθμιση του ορόφου ήταν λιτή με ελάχιστα κτιστά *θρανία* – *πεζούλια* κατά μήκος συνήθως των μακρών τοίχων. Στο πάχος των τοίχων διαμορφώνονταν εσοχές ή ερμάρια (ντουλάπια) για την τοποθέτηση διαφόρων οικιακών συσκευών ή τροφίμων. Ο χώρος συμπληρωνόταν με την απολύτως αναγκαία οικοσκευή. Η εστία – τζάκι δεν ήταν κάτι συνηθισμένο, παρά το γεγονός ότι οι χειμώνες τους προηγούμενους αιώνες ήταν τουλάχιστον ελαφρώς ψυχρότεροι από τους χειμώνες των τελευταίων δεκαετιών. Τέλος, οι στέγες των οικιών ήταν άλλοτε κατασκευασμένες ως κεραμοσκεπείς και άλλοτε ως δώματα.

Συνεχίζοντας την πορεία μας μέσα στον ερειπιώνα του κάστρου, συναντάμε διάφορα κοσμικά κτήρια, η κατάσταση διατήρησης των οποίων είναι σαφώς υποδεέστερη από αυτά που ήδη περιγράψαμε. Τα εκκλησιαστικά όμως μνημεία που διατηρούνται, είναι σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Ο πρώτος ναός που βλέπουμε, είναι αυτός του Αγίου Κοσμά (εικ. 59), ενός εκ των Αγίων Αναργύρων. Χρονολογείται στη μεταβυζαντινή περίοδο και φέρει τοιχογραφίες του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα. Είναι μονόχωρος καμαροσκεπής με στέγη από σχιστόπλακες, ενώ ο βόρειος τοίχος του λειτουργεί ταυτόχρονα και ως τμήμα του βόρειου εξωτερικού τείχους του κάστρου.

Πορευόμενοι προς τα βόρεια – βορειοδυτικά, συναντάμε έναν μικρό μονόχωρο ναΐσκο, αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο (εικ. 60), χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι ο υπερυψωμένος εγκάρσιος νάρθηκάς του, που δίνει την εντύπωση σταυρεπίστεγου ναού¹⁹¹. Επειδή όμως δεν υφίσταται επέκταση της κεραίας του σταυρού δυτικά του νάρθηκα, γι' αυτό θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τον ναό αυτό ψευδοσταυρεπίστεγο¹⁹².

Μετά τον Αη Γιάννη τον Χρυσόστομο, απαντούμε το ναό του Σωτήρος (εικ. 61), που είναι και ο σημαντικότερος από πλευράς γραπτού διακόσμου του Κάστρου και χρονολογείται τον 15^ο αιώνα¹⁹³. Είναι μονόχωρος καμαροσκεπής με ημικυκλική αψίδα, διαθέτει στέγη με σχιστόπλακες και στην είσοδο της δυτικής πλευράς του έχει οξυκόρυφο τόξο. Σε παλαιότερη εποχή διέθετε και νάρθηκα στεγασμένο με ημικυκλική καμάρα, ο οποίος σήμερα έχει καταρρεύσει.

---

¹⁹¹ Λαζαρίδης 1965, 191.

¹⁹² Ο σταυρεπίστεγος τύπος ναού εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο ήδη στις αρχές της υστεροβυζαντινής εποχής και εξαπλώνεται στην μεταβυζαντινή περίοδο, κατά την οποία περιορίζεται η χρήση του σταυροειδούς μετά τρούλου, ιδιαίτερα στον νησιωτικό χώρο. Έχει πάρει αυτή την ονομασία από τη στέγη του, που σχηματίζει ξεκάθαρα έναν σταυρό χωρίς τρούλο. Διαφέρει λοιπόν από τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, ο οποίος εμφανίζεται ήδη από τον 9^ο αιώνα και συνεχίζεται αδιάκοπα σε όλη την βυζαντινή περίοδο, καθώς και σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Για την εξάπλωση του σταυρεπίστεγου αρχιτεκτονικού τύπου κατά την εποχή της Λατινοκρατίας έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις: Ότι γνώρισε πλατιά διάδοση είτε λόγω των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων των εντοπίων (κάποιοι διαφωνούν), είτε λόγω έλλειψης της απαιτούμενης πείρας των τεχνιτών, είτε λόγω του ότι δεν ανταποκρίνονταν στο πνεύμα των Λατίνων, οι οποίοι δεν θα έφερναν αντίρρηση σε έναν ουδέτερο αρχιτεκτονικό τύπο. Βλ. Γκιολές 1992, 62 – 63, Μπούρας 1994, 40, Μαστορόπουλος 2005, 355, Γκράτζιου 2010, 93 – 108, 123 – 125, Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 579.

¹⁹³ Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 229 – 233.

Συνεχίζοντας την πορεία μας προς τη δυτική πλευρά του κάστρου, συναντάμε τέσσερις ακόμα ναούς, οι οποίοι είναι μονόχωροι, καμαροσκεπείς με ημικυκλική ανίδα και ανήκουν όλοι τους στη μεταβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για τους εξής ναούς: η Παναγία η Μεσοσπορίτισσα¹⁹⁴ και ο εφαπτόμενος σε αυτήν ναός του Αγίου (Προφήτη) Ηλία, ο οποίος διαθέτει πάνω από την είσοδό του μονόλωβο κωδωνοστάσιο και τοιχογραφικό διάκοσμο, που χρονολογείται στον 17^ο – 18^ο αιώνα. Λίγο νοτιότερα των δύο αυτών ναών, βρίσκεται ο μεγαλύτερος ναός του κάστρου, αφιερωμένος στον Αη Γιάννη τον Πρόδρομο (**εικ. 62**). Είναι μονόχωρος κεραμοσκεπής με μεγάλη ημικυκλική ανίδα, αλλά το μεγαλύτερο τμήμα της καμάρας του έχει σήμερα καταρρεύσει. Οι τοιχογραφίες του ναού (**εικ. 63**) χρονολογούνται με ακρίβεια το 1518 από αφιερωματική επιγραφή, η οποία σήμερα είναι δυστυχώς εξίτηλη. Η είσοδος του ναού βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του και πάνω από αυτήν σώζεται ένα όμορφα διαμορφωμένο κωδωνοστάσιο από πωρόλιθο¹⁹⁵.

Τέλος, λίγο προτού επιστρέψουμε στην είσοδο του κάστρου, συναντάμε έναν μονόχωροκαμαροσκεπή ναό, με ιδιαίτερα υψηλούς τοίχους, ο οποίος είναι αφιερωμένος στον Άγιο Αθανάσιο. Είναι στεγασμένος και αυτός με σχιστόπλακες, ενώ διαθέτει πλήθος τοιχογραφιών, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκουν στον 18^ο αιώνα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των τοιχογραφιών αυτών είναι το μεγάλο πλήθος αφιερωματικών επιγραφών, από τις οποίες αντλούμε πολύτιμα στοιχεία για τις παλιές οικογένειες της περιοχής¹⁹⁶.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία πυροβόλων όπλων, τα οποία συναντάμε αντίθετα διάσπαρτα στο κάστρο της Χώρας. Ίσως η έλλειψη αυτή ενισχύει την άποψη ότι το κάστρο δεν προοριζόταν να αντέξει σε μακρόχρονη πολιορκία ή σε μαζική επίθεση. Ακόμη, δεν υπάρχει καμία ένδειξη φυλακίων – σκοπιών ούτε στερνών – υδατοδεξαμενών. Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι, μη έχοντας ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, το κάστρο αυτό κτίστηκε από φεουδάρχες για την προφύλαξη αγροτικών οικογενειών. Οι ευγενείς φεουδάρχες, κάτοικοι πιθανότατα της Χώρας, είχαν και δεύτερη κατοικία, στα κτήματά τους στην ύπαιθρο, όπως συνέβαινε και στα υπόλοιπα Επτάνησα¹⁹⁷.

Έχοντας ήδη ολοκληρώσει την κυκλική πορεία εντός του κάστρου και έχοντας επιστρέψει στην είσοδό (πύλη) του, αποκομίζουμε την εντύπωση ότι το κάστρο αυτό, όχι μόνο είναι μικρότερο από το αντίστοιχο της χώρας, αλλά και πολύ πιο ταπεινό σε κατασκευές (ιδιωτικά κτήρια, ναοί, τείχη), αφού εδώ δεν κατοικούσαν αστοί, ευγενείς, στρατιωτικό ή διοικητικό προσωπικό του νησιού, αλλά φτωχοί αγρότες και κτηνοτρόφοι της ευρύτερης περιοχής του Μυλοποτάμου (**εικ. 64**).

Στη συνέχεια, αφού πρώτα επιβιβαστούμε στο τροχοφόρο όχημα, θα επισκεφτούμε το σπήλαιο της Αγίας Σοφίας (**εικ. 65**), το μεγαλύτερο και το πλέον εντυπωσιακό των Κυθήρων. Απέχει περίπου 2,5 χλμ. από την Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου και η πρόσβαση σε αυτό γίνεται με ασφαλτόδρομο. Αμέσως μετά την είσοδο του σπηλαίου έχει διαμορφωθεί τουλάχιστον από τον 13^ο αιώνα ένα μικρό παρεκκλήσιο¹⁹⁸, το οποίο διαθέτει τοιχογραφίες υψηλής ποιότητας. Αξιοσημείωτη είναι η τοιχογραφία του Οσίου Θεοδώρου Κυθήρων αποδεικνύοντας ότι η λατρεία του τοπικού Αγίου που μόνασε στα Κύθηρα τον 10^ο αιώνα είχε ήδη αρκετά εξαπλωθεί. Τα ενδότερα του σπηλαίου είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακά, εφόσον διαθέτουν πλούσιο σταλακτιτικό και σταλαγματικό διάκοσμο. Το σπήλαιο

¹⁹⁴ Ονομάζεται έτσι, διότι εορτάζει στις 21 Νοεμβρίου, στα Εισόδια της Θεοτόκου και η επειδή η εορτή αυτή βρίσκεται στο μέσον της περιόδου της σποράς των σιτηρών, της έδωσε ο λαός αυτήν την προσωνυμία.

¹⁹⁵ Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, σ. 202 – 209, Μπίθα 2009, 272.

¹⁹⁶ Λαζαρίδης 1965, 183 – 199.

¹⁹⁷ Γρηγοράκης – Μακρή κ.ά. 1989, 255.

¹⁹⁸ Χατζιδάκης – Μπίθα 1997, 292 – 297.

παραμένει ενεργό, δημιουργώντας νέο διάκοσμο και γι' αυτό ακριβώς το λόγο δεν είναι σε όλο το μήκος του επισκέψιμο. Η πρώτη εξερεύνησή του έγινε τη δεκαετία του 1930 από τους Κυθηρίους σπηλαιολόγους Ιωάννη και Άννα Πετροχείλου.

Στη συνέχεια επιστρέφουμε στο χωριό, αφήνουμε το όχημα στον δημοτικό χώρο στάθμευσης και περπατάμε μέχρι την πλατεία του. Εκεί μπορούμε να επισκεφτούμε την εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους, κτισμένη περίπου το 1890 με δωρεές κυρίως από Μυλοποταμίτες της Σμύρνης. Δίπλα στον ναό υπάρχει ωραίο πάρινο ψηλό κωδωνοστάσιο της ίδιας περιόδου εποχής με αυτόν, στο πρώτο επίπεδο του οποίου διατηρείται ηλιακό ωρολόγιο¹⁹⁹, χωρίς το μεταλλικό δείκτη του.

Στο άλλο άκρο της πλατείας παρατηρούμε έναν ακόμη ναό πολύ μικρότερο από τον Άγιο Χαράλαμπο, αφιερωμένο στον Άγιο Σώζοντα ή Άγιο Σώστη²⁰⁰. Ο ναός είναι μεταβυζαντινών χρόνων, πιθανότατα του 17^{ου} ή 18^{ου} αιώνα με τοιχογραφίες του 18^{ου} αιώνα. Η πλατεία ανάμεσα στους δύο ναούς καλύπτεται από την πυκνή σκιά αιωνόβιων πλατάνων, δημιουργώντας μία ιδιαίτερα δροσερή και ευχάριστη ατμόσφαιρα, ακόμα και στις πιο ζεστές ημέρες του καλοκαιριού. Εκεί, κάτω από τα πλατάνια, θα σταματήσουμε για να απολαύσουμε την παραδοσιακή κουζίνα του νησιού. Προηγουμένως όμως, θα έχουμε την ευκαιρία να επισκεφθούμε δύο παραδοσιακά καταστήματα του χωριού, από τα οποία μπορούμε να προμηθευτούμε τοπικά αρωματικά βότανα, όπως φασκόμηλο, ρίγανη, δεντρολίβανο, καθώς και γνήσιο και παντελώς ανεπεξέργαστο κυθηραϊκό αλάτι.

II.2.2. Η ΡΕΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΝΕΡΟΜΥΛΩΝ

Μετά από ανάπαυλα δύο περίπου ωρών για φαγητό και αναψυκτικά, θα κατευθυνθούμε με τα πόδια προς τον καταρράκτη της Νεράιδας (**εικ. 66**) και τους νερόμυλους (**εικ. 67, 68**). Μετά από ένα τέταρτο πορείας φθάνουμε στον καταρράκτη, ο οποίος εντυπωσιάζει τον επισκέπτη όχι μόνο για το ύψος της πτώσης των υδάτων του (περίπου 25 μέτρα), αλλά και για την πανέμορφη γαλαζοπράσινη λιμνούλα, που σχηματίζεται στο σημείο όπου καταλήγουν τα νερά του. Στη ρεματιά απολαμβάνουμε την οργιώδη βλάστηση, τα κελαϊδίσματα των πουλιών και το δροσερό περιβάλλον (**εικ. 69, 70**). Αμέσως μετά τον καταρράκτη παρατηρούμε το κτήριο του πρώτου νερόμυλου και συνεχίζουμε την πορεία μας στο διαμορφωμένο μονοπάτι, για να συναντήσουμε και τους υπόλοιπους 23 νερόμυλους, η λειτουργία των οποίων σημάδεψε στο παρελθόν την ιστορία της περιοχής του Μυλοποτάμου²⁰¹ και προσφέρει εξαιρετική ευκαιρία στον κάθε ενδιαφερόμενο να γνωρίσει τον προβιομηχανικό τεχνολογικό πολιτισμό των Κυθίων. Μετά από πορεία μιάμισης ώρας και έχοντας επισκεφτεί το σύνολο των νερόμυλων, αρχίζουμε την επιστροφή μας για την πλατεία του χωριού, όπου θα ξαποστάσουμε παρέα με ένα καφέ, ποτό ή αναψυκτικό, προτού επιβιβαστούμε στο εκδρομικό μας όχημα.

Η δεύτερη ημέρα της πολιτιστικής μας διαδρομής, εξίσου πλούσια με την πρώτη, μάς πρόσφερε την ευκαιρία να εντρυφήσουμε ακόμα περισσότερο, παρά τη λιτή φόρμα, στην οχυρωματική τέχνη των Βενετών, στην οικιστική ταυτότητα των παραδοσιακών οικισμών των Κυθίων και στην διαχρονική αξία της κυθηραϊκής οικοδομίας. Παράλληλα, είχαμε τη δυνατότητα να γνωρίσουμε πεζοπορώντας όχι μόνο την κρυμμένη ομορφιά

¹⁹⁹ Αναφέρεται εγχάρακτο το έτος 1884.

²⁰⁰ Λαζαρίδης 1965, 192.

²⁰¹ Οι νερόμυλοι των Κυθίων ανήκουν στους λεγόμενους ανατολικού ή ελληνικού τύπου και έχουν κινητό μηχανισμό, που φέρει οριζόντια φτερωτή, την οποία κινεί το εξερχόμενο από το σιφούνι με πίεση νερό. Είναι μονόφθαλμοι, δηλαδή ενός αλεστικού μηχανισμού, και θεωρούνται συνεχούς λειτουργίας. Μουζάκης 2003, 303.

ενός σπηλαίου, αλλά και την ποικιλία και τη μαγεία που εκπέμπει το φυσικό περιβάλλον του νησιού. Ο συνδυασμός των δύο τοπίων αποκαθιστά την ψυχική ισορροπία ευφραίνοντας τον δοκιμαζόμενο από το άγχος άνθρωπο του σήμερα.

II.3. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

II.3.1. Ο ΑΥΛΕΜΟΝΑΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ

Η περιοχή του Αυλέμονας, ευρισκόμενη στην ανατολική ακτή των Κυθήρων, παρουσιάζει ως προς το τοπίο του σημαντικές διαφορές από τις περιοχές που επισκεφθήκαμε τις δύο προηγούμενες ημέρες. Κυριαρχεί το βραχώδες και άγονο ανάγλυφο, ενώ η βλάστηση περιορίζεται σε θαμνώδη και φρυγανώδη φυτά. Αυτή η εικόνα δεν οφείλεται μόνο στο πετρώδες έδαφος, αλλά και στη γειτνίαση του χώρου με τη θάλασσα, η οποία όταν είναι ταραγμένη, μεταφέρονται άπειρες αρμυρές φυσαλίδες στην ξηρά, επηρεάζοντας αρνητικά την ανάπτυξη των φυτών.

Η περιήγησή μας ξεκινάει από το κομψό καστράκι ή καστέλο της περιοχής (εικ. 71). Είναι καταφανώς μικρότερο από τα άλλα δύο κάστρα που ήδη επισκεφθήκαμε στη Χώρα και στο Μυλοπόταμο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν κατασκευάστηκε με σκοπό να στεγάσει κατοίκους, οι οποίοι άλλωστε τότε δεν υπήρχαν στην περιοχή, αλλά αποκλειστικά και μόνο για να φιλοξενήσει ολιγομελή στρατιωτική φρουρά. Η κατασκευή του κατέστη απολύτως αναγκαία, επειδή ο όρμος του Αυλέμονας σχημάτιζε ένα φυσικό λιμάνι, στο οποίο προσορμίζονταν τουλάχιστον από τον 16^ο αιώνα πολλά εμπορικά πλοία, που μετέφεραν παντός είδους προϊόντα. Σύμφωνα με τους περιηγητές J. Spon και G. Wheeler οι οποίοι πέρασαν από τα Κύθηρα κατά τα έτη 1675 – 1676, ο Αυλέμονας ως φυσικό λιμάνι μπορούσε να φιλοξενήσει μέχρι 40 γαλέρες²⁰².

Το νησί βρισκόταν πάνω σε εμπορικό δρόμο που ξεκινούσε από τη Μέση Ανατολή και με βασικούς σταθμούς την Κύπρο, την Κρήτη, τη Μονεμβασία και την Κέρκυρα, έφτανε στη Βενετία²⁰³. Ένα από τα πιο δύσκολα και επικίνδυνα σημεία των πολυσύχναστων αυτών θαλάσσιων δρόμων ήταν ο παράπλους του νοτιοανατολικού άκρου της Βαλκανικής στο ακρωτήριο Μαλέα. Η αναζήτηση ασφαλούς αγκυροβόλιου οδηγούσε συχνά τα πλοία στις ανατολικές ακτές των Κυθήρων²⁰⁴. Η χαρακτηριστική αυτή θέση του νησιού, ιδιαίτερα ευνοϊκή για τον έλεγχο και την υποστήριξη του δικτύου των εμπορικών και στρατιωτικών θαλάσσιων διαδρομών, έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική και ιστορική εξέλιξη των Κυθήρων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα²⁰⁵. Από το 1645 έως το τέλος του 17^{ου} αιώνα Οθωμανοί, Μπαρμπαρέζοι, Μαλτέζοι, Σπανίολοι, Σκλαβούνοι αλλά και Έλληνες, Μανιάτες, Χανιώτες, Σφακιανοί μαρτυρούνται να κινούνται από την Κρήτη προς τα Κύθηρα ή στα νερά της Ζακύνθου – Σαπιέντζας – Κάβο Μαλέα – Κυθήρων – Κρήτης, προσβάλλοντας κυρίως την ανατολική και βορειοανατολική πλευρά του νησιού: στον Αυλέμονα, το Μόδι, τον Ποταμό, με εφόρμηση τις Δραγονέρες²⁰⁶. Έτσι λοιπόν, για να προστατεύσει η Βενετία το πολυσύχναστο εμπορικό λιμάνι της από τις

²⁰² Leontsinis 1987, 203.

²⁰³ Γρηγοράκης – Μακρή κ.ά. 1989, 254.

²⁰⁴ Λαμπρινού 2003, 259.

²⁰⁵ Για τη ναυτική σημασία των Κυθήρων: βλ. Κύρου 2003, 109 – 123.

²⁰⁶ Πατραμάνη 2009, 445.

συνεχείς πειρατικές επιδρομές²⁰⁷, οι οποίες ταλαιπωρούσαν τα Κύθηρα σε όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας, αποφάσισε μετά από πρωτοβουλία του Βενετού ναυάρχου Φραντσέσκο Κορνέρ να κατασκευάσει το 1725 το συγκεκριμένο καστέλο²⁰⁸.

Το κάστρο έχει οκταγωνική κάτοψη (εικ. 72) και το κάτω τμήμα των τοίχων του έχει μείωση ή σκάρπα, όπως ακριβώς και τα άλλα κάστρα των Κυθήρων. Στο σημείο όπου τερματίζεται ο λοξότμητος τοίχος του, έχει τοποθετηθεί το γνωστό γείσο ή κορντόνε, ενώ στη συνέχεια οι τοίχοι κτίζονται κάθετα και σε κάθε γωνία του οκταγώνου δημιουργείται κυκλικό φυλάκιο²⁰⁹. Η κεντρική πύλη του οκταγωνικού οχυρού βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του, ενώ στη βορειοδυτική πλευρά και σε μικρή απόσταση εξωτερικά από αυτήν έχει κτιστεί κλίμακα, η οποία επικοινωνούσε με το οχυρό, μέσω κινητής γέφυρας. Στο εσωτερικό του οχυρού και σε επαφή με τον οχυρωματικό περίβολο κτίστηκαν καμάρες, κάτω από τις οποίες τοποθετήθηκαν πυροβόλα όπλα (εικ. 73). Αυτά έριχναν βολές μέσω των κανονιοθυρίδων του περιβόλου, σε περίπτωση επίθεσης πειρατικών πλοίων²¹⁰. Στο εσωτερικό του κάστρου και συγκεκριμένα στο κέντρο του, κτίστηκε μεγάλος πύργος²¹¹, ο οποίος στην αρχική του φάση ήταν στεγασμένος με δώμα. Υπήρχαν επίσης χώροι διαμονής της ολιγομελούς φρουράς, για τα πυρομαχικά, για τα εξαρτήματα των πυροβόλων, για αποθήκευση τροφίμων και άλλα. Τέλος, προς την νοτιοανατολική πλευρά του κάστρου και στο εξωτερικό του πρόσωπο είχε ενσωματωθεί το έμβλημα της Βενετίας με το φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου²¹² (εικ. 74)²¹³.

Σήμερα πλέον το καστέλο έχει χάσει την παλαιά του αίγλη, οι εσωτερικές κατασκευές του βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση και αρκετά καλά διατηρείται το τοιχισμένο περίγραμμά του. Να σημειώσουμε εδώ, ότι αρχικά το μικρό αυτό οχυρό ονομαζόταν καστέλι του Αγίου Φραγκίσκου. Αργότερα η ονομασία αυτή ξεχάστηκε και ονομαζόταν καστέλο του Αγίου Νικολάου, λόγω της ομώνυμης εκκλησίας, που βρισκόταν στην ανατολική άκρη του Αυλέμονα²¹⁴.

²⁰⁷ Για τις πειρατικές επιδρομές στα Κύθηρα: βλ. Πανοπούλου 2003, 207, 216, 217, 223, Πατραμάνη 2009, 446 – 447, 449 – 450, 452.

²⁰⁸ Λαμπρινού 2003, 261.

²⁰⁹ Η χάραξη του οχυρού, σε αντίθεση με την παλαιότερα τυχαία ή εμπειρική χάραξη, είναι αποτέλεσμα επιστημονικών μεθόδων, γεωμετρικών μετρήσεων και μαθηματικών αναλογιών. Στην ίδια κατηγορία με το καστέλο ανήκει και το κάστρο Χώρας, παρά την αρχική οχύρωσή του κατά τους βυζαντινούς χρόνους, έπειτα από την ενίσχυση και ανακαίνιση των Βενετών κατά το 16^ο αιώνα. Βοσκοπούλου-Τοσουνίδου 2012, 162 – 163.

²¹⁰ Ο αμυντικός σχεδιασμός των παράκτιων και νησιωτικών οχυρών, καθορίζεται από την παρουσία του υγρού στοιχείου. Η άμυνα τους δηλαδή αποβλέπει, κυρίως, στην αντιμετώπιση επιθέσεων από πλοία και αποβατικών επιχειρήσεων. Με στόχο την παρεμπόδιση της προσέγγισης ενός εχθρικού στόλου, η γραμμή πυρός των επάκτιων οχυρών τοποθετείται χαμηλά, κοντά στην επιφάνεια του νερού και σε γραμμική διάταξη, ώστε να σαρώνουν μεγάλες εκτάσεις χώρου. Βλ. Αρακαδάκη 2002, 17. Σχετικά με το σχεδιασμό του οχυρού που εποπτεύει το λιμάνι, όσο και τον κόλπο του Αγίου Νικολάου στον Αυλέμονα: βλ. Λαμπρινού 2003, 264 – 265.

²¹¹ Το 1725 έγινε και η ανέγερση πύργου ελέγχου με πυροβολείο στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου, για την απόκρουση κουρσικών πλοίων. Πατραμάνη 2009, 452.

²¹² Σε σχέδιο από το φωτογραφικό αρχείο του Ιστορικού Αρχείου Βενετίας απεικονίζεται ο Ενετικός θυρεός με τον λέοντα όρθιο με το σπαθί στο μπροστινό πόδι, ο οποίος σήμερα είναι εντελώς φθαρμένος από την άρμη της θάλασσας. Λαμπρινού 2003, 262.

²¹³ Λαμπρινού 2003, 263.

²¹⁴ Λαμπρινού 2003, 260 – 262.

Η περιοχή του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό δεσπόζει πάνω από το λιμάνι του Αυλέμονα²¹⁵. Κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας η περιοχή συνέχισε να παίζει διακριτικό ρόλο στην ιστορία του νησιού. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, με την πρόταση του Zuanne Soranzo, αναγνωρίστηκε η στρατηγική της θέσης για την ασφάλεια του λιμανιού, καθώς πρότεινε να κτιστεί εκεί κάστρο. Μία πρόταση όμως που δεν υλοποιήθηκε²¹⁶.

Στη συνέχεια κατευθυνόμαστε μέσω της γραφικής παραλιακής οδού προς το λιμάνι, όπου αντικρίζουμε εκεί τη λεγόμενη βαρδιόλα (**εικ. 75**). Αυτή έχει κτιστεί σε δεσπόζουσα θέση στην αρχή του λιμανιού με μεγάλο οπτικό πεδίο. Ο ρόλος της ήταν καθαρά αμυντικός, αλλά πρωτίστως χρησίμευε ως παρατηρητήριο για την έγκαιρη ειδοποίηση των πληρωμάτων των πλοίων, που στάθμευαν στο λιμάνι σε περίπτωση κάποιας επίθεσης.

Ο Αυλέμονας είναι σήμερα ένας μικρός γραφικός οικισμός, τα λίγα σπίτια του οποίου διαθέτουν επίπεδες στέγες με μικρούς κυβικούς όγκους. Θυμίζουν δηλαδή μικρό κυκλαδικό οικισμό. Στο απώτερο βέβαια παρελθόν δεν υπήρχε στον Αυλέμονας οικισμός, συμπεραίνουμε όμως ότι τα πρώτα κτήρια που κτίστηκαν εκεί, θα πρέπει να χρησίμευαν μάλλον ως αποθήκες εμπορευμάτων. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται από απεικόνιση του κάστρου και του λιμανιού του Αυλέμονας, η οποία δημοσιεύεται από τον περιηγητή Castellan (**εικ. 76**)²¹⁷, ο οποίος επισκέφτηκε τα Κύθηρα στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Στον πρώιμο 19^ο αιώνα φαίνεται να κτίζονται τα πρώτα σπίτια, σε δύο από τα οποία διασώζεται στην πρόσοψή τους εντοιχισμένη επιγραφή, στην οποία αναφέρεται το έτος κατασκευής. Άξιο προσοχής στο χώρο δίπλα στο λιμάνι είναι η ύπαρξη δύο μεγάλων καμαροσκεπών κτηρίων, τα οποία προφανώς χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί χώροι διαφόρων εμπορευμάτων (**εικ. 77**). Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, τα κτήρια αυτά χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Μετά από αυτή την επίσκεψή μας, θα επιστρέψουμε στο κέντρο του οικισμού, όπου υπάρχουν ψαροταβέρνες και καφετέριες, για να απολαύσουμε όχι μόνο την τοπική κουζίνα και ζαχαροπλαστική, αλλά και τοπικά προϊόντα χειροτεχνίας και λιθογλυπτικής, τα οποία μιμούνται μινωικά σχέδια, ακολουθώντας την παράδοση της πλησιόχωρης Παλαιόπολης, η οποία για περίπου έξι αιώνες λειτούργησε ως καίριος εμπορικός σταθμός της μινωικής θαλασσοκρατορίας.

Μετά από τη δώρη ξεκούρασή μας, θα επισκεφθούμε την φημισμένη οικία Καβαλίνι (**εικ. 78**), κτισμένη το 1827, η οποία λειτούργησε για σύντομο χρονικό διάστημα και ως προξενείο της Αυστροουγγαρίας. Είναι λιτό ως προς την μορφολογία του κτηρίου, αλλά το κύριο χαρακτηριστικό του είναι το ηλιακό ωρολόγιο²¹⁸, το οποίο βρίσκεται στην πρόσοψή του και πάνω από την τοξωτή κεντρική του είσοδο (**εικ. 79**). Το ωρολόγιο λειτουργεί και σήμερα, εφόσον διαθέτει τον μεταλλικό δείκτη του, αλλά με απόκλιση μίας ώρας κατά την περίοδο εφαρμογής της θερινής ώρας²¹⁹. Επίσης, πάνω από το ηλιακό ωρολόγιο

²¹⁵ Στο σημείο αυτό γίνεται νοηματική σύνδεση με τις γνώσεις που αποκόμισε ο επισκέπτης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων.

²¹⁶ Πέννα 2013, 432.

²¹⁷ Λαμπρινού 2003, 285.

²¹⁸ Η τοποθέτηση του ηλιακού ρολογιού πιθανολογείται ότι έγινε από τον ίδιο τον Άντζελο Καβαλίνι κατά τη διαδικασία των εργασιών για την επέκταση του κτίσματος. Gregory – Tzortopoulou-Gregory 2015, 122 – 123.

²¹⁹ Για τον τρόπο λειτουργίας των ηλιακών ωρολογίων: βλ. Coulson 2000, 46 – 48.

βρίσκεται εντοιχισμένη εγγάρακτη κεραμική πλάκα²²⁰, στην οποία μνημονεύεται ο μήνας και το έτος κατασκευής του κτηρίου, δηλαδή το Φεβρουάριο του 1827. Να σημειώσουμε εδώ ότι κατά το πρόσφατο παρελθόν ο υπαίθριος χώρος νότια της κατοικίας και η γραφική ακτή που διαγράφεται αριστερά και δεξιά του κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν από τον Δήμο Κυθήρων για διοργάνωση μουσικών εκδηλώσεων.

Αφήνοντας πίσω μας το ιστορικό αυτό κτήριο και ακολουθώντας την ακτογραμμή, επισκεπτόμαστε τον γραφικό ναό του Αγίου Νικολάου (**εικ. 80**), ο οποίος για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα έδωσε το όνομά του στην περιοχή. Έτσι ο Αυλέμονας, τουλάχιστον από τον 17^ο έως και τον 19^ο αιώνα, ονομαζόταν παράλληλα και λιμάνι του Αγίου Νικολάου (Porto di SanNicolo). Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκεπής με μικρό πόρινο κωδωνοστάσιο πάνω από την κεντρική είσοδό του, που βρίσκεται στη νότια πλευρά του. Δεν διαθέτει τοιχογραφίες ούτε άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία για την ακριβή χρονολόγησή του. Σύμφωνα όμως με την παράδοση, κτίστηκε τον 16^ο ή στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, στη συνέχεια όμως επεκτάθηκε προς τα δυτικά, λαμβάνοντας τη μορφή που έχει μέχρι και σήμερα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι κάθε χρόνο την Μεγάλη Παρασκευή κατά την περιφορά του Επιταφίου συρρέει στον οικισμό μεγάλο πλήθος κόσμου από κάθε σημείο των Κυθήρων, γιατί σύμφωνα με το έθιμο οι μεταφέροντες τον Επιτάφιο εισέρχονται μέσα στη θάλασσα. Αυτό το έθιμο ανάγεται σε πολύ παλαιότερους χρόνους, όταν ο Επιτάφιος μεταφερόταν στα ελλιμενισμένα εμπορικά ή αλιευτικά σκάφη, προκειμένου να μεταφερθεί η ευλογία του Επιταφίου σε κάθε ένα από αυτά.

Συνεχίζοντας την περιήγησή μας στον Αυλέμονας, ακολουθούμε το μονοπάτι που βρίσκεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του όρμου, προκειμένου να φτάσουμε στο σημείο όπου είναι η είσοδος του λιμανιού και η θέση του φανού, που κατευθύνει τα σκάφη, ώστε αυτά να εισέλθουν στον φιλόξενο όρμο (**εικ. 81**). Μετά από πορεία περίπου 600 μέτρων και απολαμβάνοντας τη διαδρομή δίπλα στην κρυστάλλινη θάλασσα, φθάνουμε στον προορισμό μας. Από εκεί έχουμε την ευκαιρία να απολαύσουμε μία μοναδική θέα τόσο προς το απέραντο γαλάζιο πέλαγος όσο και προς τις δύο βραχονησίδες, την μεγάλη και μικρή Δραγονέρα, καθώς και προς τον οικισμό του Αυλέμονας, ο οποίος παρατηρούμενος από τη συγκεκριμένη θέση, μάς μεταφέρει σε ένα οποιοδήποτε κυκλαδικό οικιστικό περιβάλλον.

Μετά από ολιγόλεπτη παραμονή στο χώρο αυτό ξεκινάμε την επιστροφή μας προς τον οικισμό και προς το τροχοφόρο όχημα, που μας περιμένει για να επιστρέψουμε στον τόπο της προσωρινής διαμονής μας, που είναι ο οικισμός του Λιβαδίου. Η σημερινή μας πολιτιστική διαδρομή, μικρότερη σε χρονική διάρκεια, αποσκοπεί επίσης στη διάθεση επαρκούς ελεύθερου χρόνου για ατομικές μικρές διαδρομές στον οικισμό διαμονής, ο οποίος διαθέτει πληθώρα καταστημάτων με παντός είδους τοπικά προϊόντα. Συγκεκριμένα, παρέχεται η δυνατότητα στους επισκέπτες να προμηθευτούν λαδοπαξίμαδα από τον παραδοσιακό φούρνο του χωριού, ξυνόχοντρο (χοντροαλεσμένο στάρι ζυμωμένο με πρόβειο γάλα και αποξηραμένο στον ήλιο), τοπικά γλυκά, βιβλία κυθηραϊκού ενδιαφέροντος και τοπικό θυμαρίσιο μέλι, πασίγνωστο και πολυβραβευμένο σε θεματικές πανελλήνιες εκθέσεις.

²²⁰ Στην πλάκα διακρίνονται επίσης τα αρχικά D.B.F.D. όπου πιθανότατα αντιστοιχούν στην λατινική έκφραση Deus Benedicat Facta Domus (ο Θεός ευλογεί αυτό το τελειωμένο σπίτι).

III. Η ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΣΤΗ ΧΑΡΑΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

III.1. ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε τη θεματολογία, το περιεχόμενο και την αναλυτική παρουσίαση των σημείων που περιλαμβάνονται σε κάθε πολιτιστική διαδρομή. Για να είναι δυνατή, ωστόσο, η υλοποίηση των διαδρομών είναι απαραίτητη η χρήση νέων τεχνολογιών, οι οποίες θα βοηθούν τον επισκέπτη να την ακολουθήσει και να έχει μία όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη πολιτιστική εμπειρία.

Οι ψηφιακές εφαρμογές πολυμέσων, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν αλληλεπιδραστικά πολυμέσα και υπερμέσα, μετατρέπουν την περιήγηση σε μία «πολυμεσική» εμπειρία. Η χρήση τους στο χώρο του πολιτισμού, προσφέρει στον χρήστη «περιεχόμενο», το οποίο βασίζεται σε πολλαπλά μέσα, πέραν του κειμένου. Άλλωστε, η δύναμη της εποχής μας είναι η δύναμη της εικόνας και αυτό είναι μία τεράστια υπεροχή των ψηφιακών μέσων²²¹.

Η χρήση των ψηφιακών μέσων και εφαρμογών αποτελεί ένα νέο διαχειριστικό εργαλείο στον χώρο του πολιτισμού²²². Παρέχει σε πραγματικό χρόνο πληροφορίες σχετικά με ένα μνημείο, ένα μουσείο, έναν αρχαιολογικό χώρο, ένα κτήριο, μία βιβλιοθήκη, μία τοποθεσία, μία πολιτιστική διαδρομή, δίνοντας την ευκαιρία στον χρήστη να επισκεφτεί λιγότερο γνωστά, αλλά εξίσου σημαντικά μνημεία, τοποθεσίες ή μουσεία. Η χρήση τους ως μέσου για τη συνειδητοποίηση ενός τόπου με βάση την ιστορική και πολιτισμική του ιδιαιτερότητα συμβάλλει στην εκπλήρωση των δυνατοτήτων του τόπου αυτού και στην προώθηση της τουριστικής του βιομηχανίας. Η συνεχής εξέλιξη της τεχνολογίας στον χώρο των Πολιτισμικών Σπουδών ώθησε τις πόλεις να αναβαθμίσουν την προώθηση του Πολιτισμικού Τουρισμού, η οποία είχε πάντοτε τη στήριξη σημαντικών διεθνών οργανισμών, όπως το ICOMOS, η UNESCO και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού. Το ενδιαφέρον αυτό οδήγησε στην αλλαγή του τρόπου επικοινωνίας, από τους τουριστικούς οδηγούς και τους χάρτες στα σημερινά προϊόντα νέας τεχνολογίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μίας νέας μορφής Πολιτισμικού Τουρισμού που εμπίπτει στον ευρύτερο τομέα της Πολιτισμικής Διαχείρισης²²³.

Η υλοποίηση ενός σχεδίου Πολιτισμικής Διαχείρισης με τη χρήση πολυμεσικών εφαρμογών, το οποίο θα εξελίσσεται και θα αναπτύσσεται συνεχώς, μπορεί να εκμεταλλευτεί όλους τους πολιτισμικούς πόρους των Κυθίων και να δημιουργήσει ένα δίκτυο πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι πληροφορίες του δικτύου αυτού θα συγχωνεύονται σε ένα ενιαίο κανάλι πληροφοριών, επιτρέποντας με αυτό τον τρόπο τη σύνθεση – εικονικών ή μη – Πολιτιστικών Διαδρομών και την προώθηση ενός ολοκληρωμένου σχεδίου ανάπτυξης Πολιτισμικού Τουρισμού στο νησί²²⁴. Επιπλέον, από εκπαιδευτικής άποψης, η δημιουργία ψηφιακών πολιτισμικών προϊόντων μπορεί να επεκτείνει την ελκυστικότητα

²²¹ Για τις διαστάσεις που έχει προσλάβει ο οπτικός πολιτισμός στη σύγχρονη κοινωνία: βλ. Παπασημακοπούλου 2007, Μπονάρου 2012, Σκαρπέλος 2012.

²²² Για μία διεξοδική βιβλιογραφική εσπερία του οπτικού πολιτισμού: βλ. Νικολαΐδης 2003, 50 – 61, Παπασημακοπούλου 2007, Μπονάρου 2012, Σκαρπέλος 2012, Χιώτη 2013, Μουστάκας – Παλιόκας κ.ά. 2015, Δαλιανούδη 2016, Λυδάκη 2016, Κατσάλη – Κωσταρέλλη 2017, 585, Φανταουτσάκη – Δασκαλή 2017, 94, Χουρμουζιάδη 2017, Κακάμπουρα – Κασσαβέτη 2018.

²²³ Garau 2014, 239, 241.

²²⁴ Οι συνεχώς διευρυνόμενες δυνατότητες χρήσης των νέων τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας σε συνδυασμό με πολιτικές όπως η δικτύωση μνημείων ενισχύουν την προστασία, την ανάδειξη και την αξιοποίηση της δημόσιας πολιτισμικής κληρονομιάς. Τα πολιτιστικά δίκτυα ενισχύουν την πρόσβαση των

των πολιτισμικών και ιστορικών οροσήμων των Κυθήρων, όχι μόνο για τους επισκέπτες, αλλά και για τους κατοίκους του νησιού. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα επιφέρει τη σύνδεση των χρηστών με τον τόπο και την πολιτισμική του κληρονομιά με την ευρύτερη έννοια²²⁵. Βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση ενός ποιοτικού και ολοκληρωμένου σχεδίου Πολιτισμικής Διαχείρισης αποτελεί η ενεργός συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας σε όλο το φάσμα της τουριστικής διαδικασίας. Αυτό θα επιφέρει ανάπτυξη και θα συμβάλει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αναβάθμιση της περιοχής²²⁶.

Όσον αφορά τις προτεινόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές και την πραγμάτωσή τους σε φυσικό χώρο, υπάρχει μία πληθώρα επιλογών για τη δημιουργία ψηφιακών εφαρμογών. Παρακάτω παρουσιάζονται και προτείνονται τρεις πολυμεσικές εφαρμογές που κρίθηκαν ως οι πλέον κατάλληλες για τις Πολιτιστικές Διαδρομές που παρουσιάσαμε παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, προτείνεται η «αυτόματη περιήγηση» ως βασική και απαραίτητη εφαρμογή για τις Πολιτιστικές Διαδρομές, και δύο εφαρμογές, της «επαυξημένης πραγματικότητας» και των «χωρο-ευαίσθητων φορητών παιχνιδιών», οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν συμπληρωματικά. Οι εφαρμογές αυτές είναι εύκολο να χρησιμοποιηθούν από τους χρήστες και δεν είναι απαραίτητο να έχουν εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις. Θα παρέχουν στους χρήστες συμπληρωματικές πληροφορίες όπως: Σε ποιους απευθύνονται οι εφαρμογές, πού στοχεύουν και ποιος είναι ο βαθμός δυσκολίας τους: χιλιομετρική απόσταση, προσβασιμότητα και αναφορά υποδομών, σημεία ενδιαφέροντος σε κοντινές αποστάσεις, χρονικός περιορισμός εφόσον υπάρχει, πλησιέστερα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος, τοπικές αγορές, χώροι στάθμευσης, ATM, πρόσβαση σε Internet και σε δίκτυα κινητής τηλεφωνίας, φαρμακεία και νοσοκομεία, αστυνομία και δημόσιες υπηρεσίες (εικ. 82).

III.2. ΑΥΤΟΜΑΤΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ – AUTOMATIC TOUR GUIDE - Apps

Πρόκειται για μία εφαρμογή συμβατή με προσωπικές φορητές συσκευές, που παρέχει στους χρήστες πλοήγηση, καθοδήγηση και διαδραστική αφήγηση (Interactive Storytelling). Συγκαταλέγεται στην κατηγορία των χωρο-ευαίσθητων εφαρμογών, οι οποίες σχεδιάζονται ειδικά για συγκεκριμένους χώρους και λαμβάνουν υπόψη τη θέση του χρήστη στον χώρο. Το μόνο που χρειάζεται, είναι να κατεβάσει ο χρήστης την εφαρμογή αυτόματης περιήγησης στη συσκευή του και η εφαρμογή θα ανιχνεύσει την θέση του χρήστη στον χώρο²²⁷ και θα εμφανίσει στην οθόνη έναν χάρτη της περιοχής με τα σημεία ενδιαφέροντος (αξιοθέατα, εγκαταστάσεις). Όταν ο χρήστης πλησιάσει τα προκαθορισμένα σημεία ενδιαφέροντος, η εφαρμογή αναπαράγει το αυτοματοποιημένο κείμενο (εικ. 83). Η εφαρμογή αυτόματης περιήγησης μπορεί να σχεδιαστεί έτσι ώστε όταν ο χρήστης

επισκεπτών σε αρχαιολογικούς χώρους και σε μνημεία που αποτελούν καθιερωμένους τουριστικούς προορισμούς ή και αναδυόμενους νέους πόλους τουριστικού ενδιαφέροντος. Η χαρτογράφηση των δικτύων αποτελεί το έναυσμα για μία γεωγραφική προσέγγιση των αλληλοσυσχετισμών των δικτύων που εντάσσονται σε μία κοινή ομάδα όσον αφορά το σκοπό τους και την προσέγγιση στο γεωγραφικό χώρο.

²²⁵ Καθώς η συλλογική μνήμη τείνει να απολεσθεί, η αξιοποίηση των μνημείων εμπεριέχει εγγενώς μία ουσιαστική μεταβολή στη σχέση των κατοίκων με τον τόπο και τα μνημεία του. Σήμερα, τα μνημεία «εργαλειοποιούνται» ως τόποι μνήμης, με σκοπό, όχι μόνο την υποστήριξη της συλλογικής μνήμης της κοινότητας, αλλά και την οικονομική ανάπτυξη: βλ. Γκότσης 2012, 196.

²²⁶ Γεωργοπούλου 2008, 15, Πούλιος 2012, 334 – 337.

²²⁷ Οι χωροευαίσθητες εφαρμογές αξιοποιούν την τεχνολογία των προσωπικών φορητών συσκευών (smartphone, tablet) και ανιχνεύουν τη θέση του χρήστη είτε μέσω του GPS της συσκευής είτε αξιοποιώντας άλλες δυνατότητες των συσκευών αυτών, όπως την κάμερα (QR Codes: Quick Response Codes, NFC: Near Field Communication, Scanner, κ.ά.): βλ. Γιαννούτσου 2015, 227, 251 – 252.

βρεθεί στο κατάλληλο σημείο, να μπορεί να συλλέγει στη φορητή του συσκευή πληροφορίες, οι οποίες συσχετίζονται με κάποιο αντικείμενο ή σημείο του χώρου, καθώς επίσης και να συνδέσει ένα ψηφιακό αντικείμενο (κείμενο, ήχο, εικόνα) με ένα φυσικό αντικείμενο ή σημείο του χώρου²²⁸.

Οι Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να χρησιμοποιήσουν αυτή την εφαρμογή με ποικίλους τρόπους. Συγκεκριμένα για τα Κύθηρα, οι χρήστες θα έχουν τη δυνατότητα να κατεβάσουν σε προσωπική φορητή συσκευή την εφαρμογή περιήγησης. Με την εφαρμογή αυτή, ο χρήστης που επιθυμεί να ακολουθήσει την προκαθορισμένη πορεία των Πολιτιστικών Διαδρομών, όπως αυτές σχεδιάστηκαν, θα έχει τη δυνατότητα – βάσει οδηγιών – να επιλέξει την έναρξη της περιήγησής του από το αρχικό σημείο που του υποδεικνύεται. Σε αυτή την περίπτωση θα δέχεται ηχητικές οδηγίες από τη φορητή του συσκευή και θα του υποδεικνύονται τα σημεία ενδιαφέροντος, για τα οποία θα υπάρχουν πλούσιες αφηγήσεις. Για κάθε σημείο θα υπάρχει επιπλέον, πλούσιο εικονογραφικό και γραπτό υλικό, βιβλιογραφικές πηγές και τεκμηρίωση, επιπλέον εκθέματα, και οι προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων του νησιού. Το υλικό αυτό θα έχει τη δυνατότητα, εφόσον το επιθυμεί, να το επεξεργαστεί και σε άλλη χρονική στιγμή, είτε πριν την επίσκεψη είτε αργότερα, ανάλογα πάντα με το χρόνο και τα ενδιαφέροντά του.

Σε περίπτωση που ο χρήστης δεν επιθυμεί να ακολουθήσει τις προκαθορισμένες Πολιτιστικές Διαδρομές αλλά θέλει να γνωρίσει την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά του νησιού, μπορεί να επιλέξει από τη συσκευή του να ανιχνεύει και να εμφανίζει τα σημεία ενδιαφέροντος όταν αυτός βρίσκεται κοντά στην περιοχή. Σε αυτή την περίπτωση χρήσης της εφαρμογής, ο επισκέπτης, παρόλο που δεν θα ακολουθήσει την πολιτιστική διαδρομή, θα έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει έως ένα βαθμό την ιστορία και την πολιτισμική κληρονομιά του νησιού. Όμως, η πρώτη περιγραφή για τη χρήση της εφαρμογής, όπου ο χρήστης επιλέγει να ακολουθήσει αυτούσια τη διαδρομή, συμβάλλει στο να βιώσει ο επισκέπτης μία μοναδική εμπειρία περιπέτειας, ανακάλυψης και γνώσης, προσφέροντας του την ικανοποίηση που αποζητά μέσα από τον πολιτιστικό τουρισμό.

III.3. ΕΠΑΥΞΗΜΕΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ – AUGMENTED REALITY (AR)

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της επαυξημένης πραγματικότητας είναι ότι πρόκειται για ένα διαδραστικό μέσο²²⁹. Η αλληλεπίδραση που προσφέρει κατέχει βασικό ρόλο στη συνολική εμπειρία του χρήστη. Είναι ένα σχετικά νέο μέσο του οποίου οι δυνατότητες και εφαρμογές θα αναπτυχθούν περισσότερο στο μέλλον. Οι διεπαφές που αφορούν τον «εικονικό κόσμο» αναλύονται σε τρεις βασικές κατηγορίες, το χειρισμό, την πλοήγηση και την επικοινωνία. Σε αντίθεση με την τεχνολογία της εικονικής πραγματικότητας (VR), η τεχνολογία της επαυξημένης πραγματικότητας (AR) έχει στόχο να «εμπλουτίσει» τον κόσμο μας, παρεμβάλλοντας μεταξύ των ματιών μας και του περιβάλλοντος ένα «στρώμα» ψηφιακών πληροφοριών. Μία από τις πλέον γνωστές εφαρμογές

²²⁸ Γιαννούτσου 2015, 227 – 228, 237.

²²⁹ Η επαυξημένη πραγματικότητα περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα τεχνολογιών, που καλύπτουν την εικονική πραγματικότητα, την τηλεπικοινωνία και άλλες σχετικές τεχνολογίες. Πρόκειται για ένα τύπο εικονικής πραγματικότητας, στον οποίο καταγράφονται τα συνθετικά ερεθίσματα και τοποθετούνται σε αντικείμενα του πραγματικού κόσμου. Συχνά χρησιμοποιούνται για να κάνουν τις πληροφορίες αυτές ανεπαίσθητες στις ανθρώπινες αισθήσεις – αντιλήψεις. Ο τύπος της εικονικής πραγματικότητας που χρησιμοποιείται σε αυτές τις εφαρμογές, αποτελείται από διαδραστικές υπολογιστικές προσομοιώσεις ηλεκτρονικών υπολογιστών, που ανιχνεύουν τη θέση και τις ενέργειες του συμμετέχοντα και αντικαθιστούν ή αυξάνουν την ανατροφοδότηση σε μία ή περισσότερες από τις αισθήσεις, δίνοντας την εντύπωση σε αυτόν ότι παρευρίσκεται διανοητικά στην προσομοίωση: βλ. Sherman – Craig 2002, 13, 18.

που σχεδιάστηκαν με την τεχνολογία της επαυξημένης πραγματικότητας είναι η εφαρμογή *AugmentWalks*²³⁰.

Η εφαρμογή επαυξημένης πραγματικότητας μπορεί να σχεδιαστεί έτσι ώστε όταν ο χρήστης βρεθεί στο κατάλληλο σημείο, να αλληλεπιδράσει με έναν ψηφιακό χαρακτήρα (NPC: Non Player Character). Η εφαρμογή ενεργοποιεί τη σκέψη και τα συναισθήματα του χρήστη, αλλά ταυτόχρονα του επιτρέπει να δημιουργεί τη δική του ερμηνεία, η οποία θα πρέπει να είναι συμβατή και να λαμβάνει υπόψη την τεκμηρίωση που του παρέχει²³¹.

Συγκεκριμένα για τα Κύθηρα προτείνεται να σχεδιαστούν για κάθε σημείο ενδιαφέροντος δύο διαφορετικές εκδοχές, για ενήλικες και για παιδιά, με στόχο να εμπλουτίσει την εμπειρία των επισκεπτών αλλά και να αποκαταστήσει αντικείμενα τα οποία δεν βρίσκονται πλέον στο χώρο. Ο επισκέπτης με τη χρήση της προσωπικής του συσκευής ή ακόμη καλύτερα με τα ειδικά γυαλιά που εφαρμόζονται στις συσκευές αυτές, θα έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί στο φυσικό χώρο και να παρακολουθεί την τρισδιάστατη απεικόνιση των μνημείων.

Μία αντίστοιχη εμπειρία προσφέρει στους χρήστες και η επόμενη εφαρμογή που προτείνουμε να χρησιμοποιηθεί στις Πολιτιστικές Διαδρομές.

III.4. ΧΩΡΟ-ΕΥΑΙΣΘΗΤΑ ΦΟΡΗΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ – TAGGLING GAME

Τα χωρο-ευαίσθητα φορητά παιχνίδια είναι παιχνίδια με δραστηριότητες για πολλούς παίκτες και λειτουργούν με φορητές συσκευές. Τα παιχνίδια αυτά έχουν χαρακτηριστικά όπως κίνηση και δράση σε φυσικό χώρο, επίγνωση του περιγύρου από του παίκτες, αλληλεπίδραση μεταξύ των παικτών και αλληλεπίδραση με αντικείμενα του πραγματικού κόσμου με διάφορους τρόπους²³². Η εφαρμογή μπορεί να σχεδιαστεί έτσι ώστε όταν ο χρήστης βρεθεί στο κατάλληλο σημείο, να μπορεί να τροποποιήσει την κατάσταση ενός αντικειμένου (πχ. να ξεκλειδώσει ή να κλειδώσει μία ψηφιακή πληροφορία, ώστε να μπορεί κάποιος άλλος χρήστης να έχει πρόσβαση ή μη σε αυτή)²³³. Δημιουργούνται κυρίως με σκοπό την ψυχαγωγία του κοινού αλλά χρησιμεύουν επίσης στην ενσωμάτωση εκπαι-

²³⁰ Ο χρήστης της εφαρμογής *AugmentWalks* τοποθετείται σε ένα φυσικό – πραγματικό περιβάλλον όπου του δίνεται μία οθόνη – ταμπλέτα. Από τη συσκευή αυτή γίνεται λήψη της εικόνας του χώρου μέσω μίας κάμερας και στη συνέχεια προβάλλονται στην οθόνη τρισδιάστατα μοντέλα αναπαράστασης των μνημείων και του χώρου στον οποίο βρίσκεται. Έτσι ο χρήστης μπορεί να διασχίζει το πραγματικό περιβάλλον και να βλέπει εικονικά αντικείμενα. Παραδείγματα χρήσης επαυξημένης πραγματικότητας είναι η εφαρμογή *Archeoguide* (<http://www.acropolisvirtualtour.gr>) και η εφαρμογή *GreekMuseums* (<http://www.greek-museums.gr>). Βλ. McKean 2017, 44 – 46, Vlahakis – Ioannidis et al. 2002, 52 – 60.

²³¹ Γιαννούτσου 2015, 228, 233.

²³² Τα χωροευαίσθητα παιχνίδια χρησιμοποιούν την τεχνητή πραγματικότητα (artificial reality), δηλαδή ένα τεχνητό περιβάλλον στο οποίο οι δράσεις του συμμετέχοντα, όσον αφορά τον γραφικό κόσμο και τις φυσικές κινήσεις του σώματος, διατηρούν την ψευδαίσθηση ότι οι πράξεις του συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο. Οι αισθητήρες θέσης (Position Tracking) που χρησιμοποιούν οι εφαρμογές αυτές, είναι μία συσκευή (δέκτης) που αναφέρει τη θέση ή και τον προσανατολισμό του πομπού στον υπολογιστή. Συνήθως τοποθετείται μία υπολογιστική μονάδα σε συγκεκριμένη θέση, η οποία συνδέεται με τα αντικείμενα ή τα άτομα που παρακολουθεί. Επιπλέον, εφαρμόζουν οπτικά συστήματα παρακολούθησης (Optical Tracking Systems), τα οποία χρησιμοποιούν οπτικές πληροφορίες για την παρακολούθηση του χρήστη. Σήμερα υπάρχουν διάφοροι τρόποι για την υλοποίηση της συγκεκριμένης εφαρμογής η οποία εξελίσσεται συνεχώς: βλ. Sherman – Craig 2002, 16, 77, 81.

²³³ Γιαννούτσου 2015, 233.

δευτικών πληροφοριών και είναι ιδιαίτερα ελκυστικά για την πραγματοποίηση δραστηριοτήτων με μαθησιακό χαρακτήρα σε φυσικό χώρο²³⁴. Τα τελευταία χρόνια έχουν χρησιμοποιηθεί σε χώρους πολιτισμού αλλά και στο χώρο του τουρισμού, καθώς είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στις νέες γενιές.

III.5. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΥΜΕΣΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΧΩΡΑΣ ΚΥΘΗΡΩΝ: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Στην παρούσα εργασία δεν είναι δυνατόν να περιγράψουμε αναλυτικά τη χρήση των πολυμεσικών εφαρμογών για όλα τα σημεία ενδιαφέροντος. Κρίνεται όμως απαραίτητο να γίνει μία σύντομη περιγραφή. Για παράδειγμα, ως υποθέσουμε ότι ο χρήστης της εφαρμογής περιήγησης βρίσκεται στο σημείο έξω από το κάστρο της Χώρας Κυθήρων. Αρχικά, μέσω της εφαρμογής της «αυτόματης περιήγησης» θα τον παραπέμψουμε να παρατηρήσει το έμβλημα της Βενετικής Δημοκρατίας που είναι ο φτερωτός λέων του Αγίου Μάρκου (εικ. 84) και στη συνέχεια θα του επισημάνουμε τα άλλα δύο αντίστοιχα που υπάρχουν στο κάστρο Μυλοποτάμου και του Αυλέμονα, τονίζοντας τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Συγκεκριμένα, στο έμβλημα τη Βενετικής Δημοκρατίας του κάστρου Μυλοποτάμου, ο φτερωτός λέων κρατάει με το πόδι του ανοιχτό βιβλίο, που σημαίνει ότι το κάστρο αυτό κτίστηκε σε καιρό ειρήνης. Στη συνέχεια θα εξηγήσουμε στον επισκέπτη ότι το έμβλημα στο κάστρο Χώρας, το οποίο διατηρείται ελάχιστα, πρέπει να είχε κλειστό βιβλίο, καθώς το κάστρο αυτό προοριζόταν να αντέξει ισχυρή επίθεση ή πολυήμερη πολιορκία, κάτι το οποίο φανερώνεται από την αρχιτεκτονική και οικοδομική του κατασκευή. Συγκεκριμένα, θα παραπέμψουμε τον επισκέπτη να παρατηρήσει εξωτερικά την βενετική οχύρωση, ξεκινώντας από το κάτω τμήμα των εξωτερικών τειχών, υπερβολικά μεγάλου πάχους το οποίο βαίνει μειούμενο, όσο το τείχος, ανεγειρόμενο, απομακρύνεται από την επιφάνεια του εδάφους²³⁵. Στη συνέχεια, πριν ακόμα ο επισκέπτης μας ανέβει στο κάστρο, έχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει ένα ιστορικό βίντεο, όταν οι Γάλλοι το 1797 προέτρεψαν τους ντόπιους να καταστρέψουν τα σύμβολα του παλαιού καθεστώτος, στο οποίο φυσικά θα επισημαίνεται και η καταστροφή του εμβλήματος της Βενετικής Δημοκρατίας στο κάστρο Χώρας. Φυσικά, για όλα αυτά, θα υπάρχει στην εφαρμογή και γραπτό κείμενο, βιβλιογραφικά τεκμηριωμένο, έτσι ώστε όποιος επιθυμεί θα έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει σε βάθος την ιστορία του τόπου. Σε αυτές τις πληροφορίες, θα περιλαμβάνονται αναφορές στην αρχιτεκτονική του κάστρου και τις βασικές αρχές που ακολούθησαν οι Βενετοί σε αντίστοιχα κάστρα, όπως στον Χάνδακα, στο Ρέθυμνο, στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά, στη Μεθώνη και στην Κορώνη και οποιαδήποτε πληροφορία περιλαμβάνεται στις Πολιτιστικές Διαδρομές. Αντίστοιχα, όταν στα σημεία ενδιαφέροντος υπάρχουν προσωπικές μαρτυρίες, ο χρήστης θα έχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει την προφορική ιστορία. Και κάπως έτσι ο επισκέπτης συνεχίζει την πορεία των διαδρομών.

Συνδυαστικά με την εφαρμογή περιήγησης ο χρήστης μπορεί να χρησιμοποιήσει και την εφαρμογή «επαυξημένης πραγματικότητας», με την οποία θα δει το κάστρο όπως

²³⁴ Μία από τις πρώτες εφαρμογές χωρο-ευαίσθητων ιστοριών ονομάζεται «Ποιος σκότωσε τη Hanne Holmgaard» και σχεδιάστηκε για να υλοποιηθεί στην πόλη του Aalborg της Δανίας; βλ. Γιαννούτσου 2015, 228 – 230.

²³⁵ Αντίστοιχα, όταν επισκεφθεί το κάστρο Μυλοποτάμου θα επισημάνουμε τις διαφορές, σε σχέση με την οχύρωση. Το κάστρο αυτό διαθέτει τα τυπικά χαρακτηριστικά βενετικού κάστρου, όχι όμως το αναμενόμενο πάχος και ύψος.

ήταν στο παρελθόν τρισδιάστατα και θα παρακολουθήσει την απεικόνιση της στρατιωτικής φρουράς, τις οικογένειες ευγενών που κατοικούσαν στο κάστρο και τις δραστηριότητές τους, ταξιδεύοντας τους επισκέπτες στο χώρο και το χρόνο.

Ως προς την εφαρμογή «χωρο-ευαίσθητων φορητών παιχνιδιών», στο παράδειγμα του κάστρου της Χώρας Κυθήρων, τα παιδιά που επισκέπτονται το χώρο θα έχουν τη δυνατότητα να διαδραματίσουν έναν από τους χαρακτήρες του κάστρου, συμμετέχοντας είτε σε μία επιδρομή, είτε στις πολιτικές αποφάσεις και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων του κάστρου.

IV. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

IV.1. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Οι Πολιτιστικές Διαδρομές σε συνδυασμό με τις προφορικές μαρτυρίες προσφέρουν άμεση σύνδεση του παρελθόντος και του παρόντος, αποτελώντας μία βιωμένη εμπειρία, που συνδέει τη μνήμη του χτες και της προσδίδει υπόσταση στο σήμερα. Οι προφορικές μαρτυρίες, τα μνημεία, το οπτικό υλικό τεκμηρίωσης, καθώς και οι βιβλιογραφικές πηγές που προσφέρονται από τα μέσα που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες, όταν μελετηθούν και γίνει συνδυαστική τους χρήση για τη χάραξη των Πολιτιστικών Διαδρομών, προσφέρουν μία άλλη δυναμική στην πολιτισμική κληρονομιά ενός τόπου, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο έναν χάρτη μνήμης των Κυθήρων από τους ίδιους τους κατοίκους του. Η μνήμη, χάρη στην αμεσότητα και την υπολειμενικότητα, συντελεί στην ερμηνεία της νοοτροπίας των Κυθηρίων απέναντι στο παρελθόν, κατά τη διάρκεια του οποίου ήρθε σε επαφή το ελληνικό και το δυτικό στοιχείο.

Για την περίοδο της Βενετοκρατίας και της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα η μνήμη παραμένει ζωντανή χάρη στα υλικά κατάλοιπα, τις άυλες αξίες και τις γραπτές μαρτυρίες των κατακτητών, που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων. Και ναι μεν ο τόπος μπορεί να διατηρεί αισθητό το πέρασμα των ξένων κατακτητών, αλλά τον κύριο πυλώνα της τοπικής ταυτότητας τον αποτελεί η μνήμη των Κυθηρίων. Δίπλα στα μνημεία, οι προφορικές μαρτυρίες των Τσιριγωτών συμβάλλουν στην ιστορική γνώση της τοπικής κοινωνίας, καθώς μέσω της προφορικής παράδοσης διαδόθηκαν ιδέες και ιδανικά σχεδόν ανέπαφα από τις προηγούμενες γενιές. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην έρευνα δηλώνει ενημερωμένη για την περίοδο της Βενετοκρατίας και της Αγγλοκρατίας κατά κύριο λόγο από προσωπική αναζήτηση και μελέτη, δευτερευόντως από την οικογένεια και λιγότερο από το σχολείο: γεγονός που φανερώνει την προβληματική διαχείριση της μνήμης από πλευράς των Τσιριγωτών και την ανάγκη υλοποίησης ενός σχεδίου πολιτισμικής διαχείρισης, όπως οι Πολιτιστικές Διαδρομές.

Το να δοθεί λοιπόν προβάδισμα στους κατοίκους του νησιού μέσα από τις Πολιτιστικές Διαδρομές, βασισμένες στην προφορική ιστορία ως μέσον για να ακουστούν οι ιστορίες των κοινών ανθρώπων²³⁶, προσφέρει πολυφωνική παρουσίαση του παρελθόντος και επιτρέπει τη συνύπαρξη διαφορετικών ερμηνειών²³⁷. Έτσι, η προφορική μαρτυρία μπορεί

²³⁶ Merriman 1999, 45.

²³⁷ Σολομών 2013, 64.

να συμβάλει εμπλουτίζοντας την ερμηνευτική προσέγγιση των Πολιτιστικών Διαδρομών, πλαισιώνοντας με μαρτυρίες των κατοίκων τα σημεία πολιτισμικού ενδιαφέροντος²³⁸. Οι Πολιτιστικές Διαδρομές, ως μέσον διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, έχουν χρέος να προσφέρουν έναν χώρο διαπραγμάτευσης και συνοχής, να σφυρηλατήσουν ιδέες και να διαμεσολαβήσουν στην ενδυνάμωση των ανθρώπων και της ταυτότητάς τους²³⁹.

Στις δύο προηγούμενες ενότητες είδαμε την αναλυτική περιγραφή των Πολιτιστικών Διαδρομών, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους αυτές μπορούν να υλοποιηθούν με τη χρήση ψηφιακών μέσων. Όπως αναφέρθηκε, χάρη στη χρήση ψηφιακών εφαρμογών οι επισκέπτες θα μπορούν να ακούν τις προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων των Κυθήρων, όπως αυτές καταγράφηκαν κατά την έρευνά μας. Τονίζεται σε αυτό το σημείο ότι υπάρχουν πολλά ακόμα σημεία και ιστορικά γεγονότα των Κυθήρων, τα οποία συζητήθηκαν κατά τις συνεντεύξεις. Στην παρούσα ενότητα, επιλέγουμε και αναλύουμε ενδεικτικά κάποια αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις που αναφέρονται στα σημεία και τις θεματικές ενότητες που καλύπτονται στις προτεινόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται φανερός ο τρόπος με τον οποίο οι προφορικές μαρτυρίες θα μπορούσαν να ενταχθούν στην πολιτιστική εμπειρία.

IV.2. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΘΗΡΩΝ

Κατά την πρώτη πολιτιστική διαδρομή παροτρύναμε στους περιηγητές μας να επισκεφθούν το Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, έτσι ώστε να έχουν μία πιο σφαιρική εικόνα για την αρχαιολογική κληρονομιά του νησιού. Όμως, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων διαπιστώσαμε, από τις προφορικές ιστορίες που μας διηγηθήκαν οι κάτοικοι του νησιού, ότι ο χώρος όπου στεγάζεται σήμερα το μουσείο έχει συνδεθεί και με άλλες μνήμες. Πιο συγκεκριμένα, έχουν χαραχτεί στις μνήμες των κατοίκων οι προηγούμενες χρήσεις του χώρου. Πιο συγκεκριμένα, ένας αφηγητής μεγαλύτερης ηλικίας ανέφερε για τη χρήση του χώρου ως Επαγγελματική σχολή:

«... Το 1910, το κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου, δημιουργήθηκε σαν Σχολή Επαγγελματική, εις την οποία τα κορίτσια, επειδή δεν υπήρχε τότε γυμνάσιο, όπως είπαμε, επήγαιναν τα κορίτσια εκεί μάθαιναν... εε χειροτεχνία, κέντημα. Αυτές τις σχολές τις είχε δημιουργήσει (παύση) ...ήταν Βασιλικές Σχολές, ήταν υπό την ...εποπτεία της Βασίλισσας τότε, της Πριγκίπισσας, κάποιας... τέλος πάντων. Επήγε πολύ καλά αυτή η σχολή, γιατί συμμετείχαν πάρα πολλά κορίτσια, ήρθε δασκάλα από την Αθήνα, και απ' αυτή τη σχολή βγήκανε κεντήματα χειροποίητα. Κυριολεκτικά! Υπάρχουν μέχρι σήμερα, εεκαι στη Λαογραφική Συλλογή και σε σπίτια, σε προίκες, σε αφιερώματα στα Μυρτίδια... [...] ...Στη συνέχεια, κατεργήθη αυτή η σχολή, έκαμε τον κύκλο της... και, αυτή τη δημιούργησε ο Κυθηραϊκός Σύλλογος Κυθήρων. Ο οποίος δημιουργήθηκε το 1909. (παύση) Και έχτισε αυτό το κτήριο για αυτή τη σχολή. Στη Χώρα, το λέμε μέχρι σήμερα στη σχολή: “Θα πάμε στη σχολή!”(στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων). (παύση) Λοιπόν, στη συνέχεια, όταν κατεργήθη πλέον αυτή η σχολή χειροτεχνίας, εε ο Κυθηραϊκός σύνδεσμος, έβαλε σκηνή... (παύση) και χρησιμοποιήθηκε σαν αίθουσα εκδηλώσεων, σαν αίθουσα... προβολών κινηματογραφικών, σε νεότερα χρόνια... και, στη συνέχεια, στη δεκαετία του '60, εε δημιουργήθηκε η καινούργια αίθουσα. Οπότε, αυτή η παλαιά, δόθηκε για... Μουσείο...» (X.)

²³⁸ Gazi – Nakou 2015, 17.

²³⁹ Gazi – Nakou 2015, 17.

Ένας άλλος αφηγητής, πιο νέος ηλικιακά, μας έδωσε μία εικόνα για τη χρήση του χώρου ως αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων και κινηματογραφικών προβολών:

«... Ο πρώτος κινηματογράφος πάνω στο νησί, ο οποίος ήταν περιοδεύων, ο οποίος δεν πρόβαλε αυτά που ήθελαν οι θεατές, πρόβαλε αυτά που είχαν κάνει ...ερχόταν στο μυαλό τους ...οι δημιουργοί, έφερναν όπερες του Βέρντι και παρουσιάζανε σε ένα κοινό... εε.. έφερναν ταινίες από τη Σοβιετική Ένωση, κλασικές δημιουργίες, έφερναν ουσιαστικά εε.. τις πιο “δύσκολες” θα το έλεγα σε εισαγωγικά παραγωγές. Με συνέπεια, αφενός μεν να καταγραφεί στο υποσυνείδητο των Κυθηρίων αυτό, και είμαι απόλυτα σίγουρος ότι, βλέποντας εκείνη τη γενιά δε λέω για σήμερα πια, εε.. να καταγραφεί στο υποσυνείδητο των Κυθηρίων ακόμα κι αν λίγο δυσανασχετούσαν, με την έννοια ότι ευτυχώς δεν είχαν άλλη διέξοδο.. δεν θα μπορούσαν να πάνε να παίζουμε playstation, ούτε να δούνε κανένα τούρκικο σίριαλ και αυτό τους έκανε καλό. Αυτό ήταν το θετικό, το αρνητικό ήταν ότι φαλίρανε βέβαια οι κινηματογραφικοί παραγωγοί. Καταστράφηκαν. Ήταν δύσκολα τα πράγματα με τέτοιες επιλογές που είχανε...» (Τ.)

Βλέπουμε λοιπόν ότι άτομα διαφορετικής ηλικίας συνδέονται με το χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου με διαφορετικό τρόπο, καθώς έχουν διαφορετικές εμπειρίες και αναμνήσεις από το χώρο. Εντάσσοντας αυτές τις προφορικές μαρτυρίες στις Πολιτιστικές Διαδρομές, από τη μία συμβάλλουμε στη διατήρηση και διάδοση της μνήμης στις επόμενες γενιές και από την άλλη προσφέρουμε στον επισκέπτη την ευκαιρία να έχει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των Κυθηρίων σε νεότερους χρόνους.

Πέρα όμως από τη χρήση του χώρου, οι αφηγητές έκαναν και άλλες αναφορές σχετικά με το παλαιό και το σύγχρονο Αρχαιολογικό Μουσείο, οι οποίες μπορούν να μας δώσουν μία εικόνα για τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς στο νησί κατά το παρελθόν, αλλά και σήμερα.

«...Είδαν και πάθανε να το στήσουνε (το παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο), τέλος πάντων, και στήθηκε εε 'ντάξει... υποτυπωδώς, εκεί, και βάλανε όλα τα αρχαία που τα 'χανε συγκεντρωμένα εδώ σε μία αποθήκη... και εξετέθησαν, ώσπου έγινε αυτό το σύγχρονο μουσείο, το οποίο είναι ένα αριστούργημα. Είναι με τη σύγχρονη αντίληψη των μουσείων, εδώ μπορεί να ξεναγηθεί μέχρι ένας τυφλός, εκεί πέρα, με τυφλό σύστημα. (παύση) Για άτομα με ειδικές ανάγκες, η πρόσβαση... (σιωπή) μπορεί να ξεναγηθεί κάποιος χωρίς ξεναγό. (παύση) Με τις προβολές που έχει μέσα, με... [...] ...Και όποιος δεν προλάβει να δει το ταξίδι στα Κύθηρα. Όποιος δεν προλάβει να δει το νησί, γιατί δεν έχει χρόνο, αν πάει στο μουσειάκι αυτό, θα δει τα Κύθηρα...» (Χ.)

«...Το έχω επισκεφτεί (το σύγχρονο Αρχαιολογικό Μουσείο)...(παύση) πολλές φορές. (σιωπή)...Έχει σχετική επισκεψιμότητα... αλλά θα μπορούσε να αυξηθεί... [...] ...Θυμάμαι (το παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο) ότι ήταν ένα αταξινόμητο μουσείο στη μία αίθουσα με λίγες προθήκες, επίσης είχαν μέσα διάφορα αρχαιολογικά αντικείμενα, και η άλλη αίθουσα χρησιμοποιείτο ως αποθήκη, η οποία είχε μέσα κιβώτια με όστρακα κεραμικής, απ' όσο ξέρω, ...και επίσης, απλωμένες στο δάπεδο ...ήταν όσες επιτύμβιες πλάκες είχαν περισυλλεγεί και είχαν εναποτεθεί ...στο... Αρχαιολογικό Μουσείο, από το μη λειτουργόν (sic) πλέον αγγλικό κοιμητήριο στη Χώρα...» (Θ.)

Στις αναφορές των αφηγητών βλέπουμε τη μετάλλαξη του μουσείου από μία αταξινόμητη «αποθήκη» σε ένα σύγχρονο μουσείο, το οποίο σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις αρχές

της σύγχρονης μουσειολογίας. Οι προφορικές μαρτυρίες των Κυθηρίων σχετικά με την πορεία του μουσείου από την ίδρυσή του το έτος 1946 έως και στις μέρες μας, φανερώνουν ότι οι Κυθήριοι είχαν την επιθυμία να διατηρήσουν και να διαφυλάξουν την πολιτισμική κληρονομιά του νησιού. Ταυτόχρονα, αποκαλύπτει μία αθέατη πλευρά του μουσείου, η οποία κάνει πιο πλούσια την εμπειρία της επίσκεψης.

IV.3. ΟΙΚΟΣΗΜΑ

Στην πρώτη πολιτιστική διαδρομή περιλαμβάνεται επίσκεψη τη συλλογή Οικοσήμων που στεγάζεται στο κτήριο της Πυριτιδαποθήκης που βρίσκεται στο Κάστρο Κυθέρων.

Οι ντόπιες πλούσιες οικογένειες των Κυθέρων επηρεαζόμενες από τους Βενετούς, υιοθέτησαν αυτή την πρακτική δημιουργώντας τα δικά τους οικόσημα.

«...Και εγώ, (παύση) από Βενετία έρχομαι... (σιωπή) **έχουμε τα οικόσημα**, το οποίο της οικογενείας μου είναι αυτό το οποίο είναι στην **καμάρα στη Χώρα** (το οικόσημο στο πρώτο διαβατικό), εκεί ήταν το πρώτο σπίτι της οικογενείας. Στο οποίο δεν μένει τώρα κανένας Πορταλαμίου. Εμένα το Βενετσιάνικο όνομα ήταν Μπαρτολόμιο, και τώρα το παρατσούκλι, όπως το λέμε, έχει μείνει Πορταλαμίου... [...] ... **Τα οικόσημα, θα δείτε μερικά είναι στο μουσείο.** ... (Υπάρχουν βέβαια και) **σε μερικά μέρη** επειδή **όταν γυρίζεις τα χωριά**, όπως τα γυρίζω εγώ βλέπω... (παύση) τα οικόσημα. Οι οικογένειες, οι παλαιές οικογένειες οι Βενετσιάνικες, ήταν οι Καλούτσιδες... [...] ...οι Στάηδες, οι Λεβούνιδες, (παύση) και οι... Μαχαιριώτις, όλοι αυτοί ήταν το λεγόμενο αρχοντολόι της Χώρας. Ήταν οι άρχοντες. (παύση) **Είθισται, λοιπόν, φαίνεται εκείνη την εποχή**, όπως έχονε σήμερα... [...] ...**(να έχει κάθε οικογένεια εκτός από δικό της οικόσημο και δική της εκκλησία) η δική μου οικογένεια έχει τη δική της εκκλησιά στη Χώρα, στο Μέσα Βούργο.** Αυτή η πρώτη (εκκλησία) είναι της οικογένειας Πορταλαμίου. Έχουμε τη δική μας εκκλησιά... (παύση), αλλά φαίνεται ότι (παύση) ...εμείς, η οικογένεια η δική μου, πρέπει να ήτανε μεσαία, μεσαίας κατηγορίας ή μικρής κατηγορίας γιατί είχε μία εκκλησιά. Οι Καλούτσιδες, παραδείγματος, χάριν είχαν πενήντα εκκλησιές! Σε όλο το νησί. Έτσι μαθαίνω, δεν τις μέτρησα...» (Μ.)

Καθώς, μέχρι σήμερα, δεν υπάρχει βιβλιογραφία για τα οικόσημα των Κυθέρων, οι προφορικές μαρτυρίες παρέχουν σημαντικές πληροφορίες στους επισκέπτες, στις οποίες δε θα είχαν πρόσβαση με άλλο τρόπο. Εκτός αυτού, μελλοντικά θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσουμε και να μελετήσουμε τις πληροφορίες των αφηγητών μας, εντοπίζοντας μέλη οικογενειών με οικόσημα.

IV.4. ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΙΑ

Για την περίοδο της Αγγλοκρατίας η μνήμη των ανθρώπων μας παρέχει ελάχιστες πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο ζωής, πέρα από τη λεγόμενη «αγγαρεία» για τα δημόσια έργα του νησιού. Τα υλικά κατάλοιπα, όπως τα έργα υποδομών και τα δημόσια έγγραφα που βρίσκονται στο Γ.Α.Κ – Ιστορικό Αρχείο Κυθέρων, που άφησαν στο νησί έρχονται να καλύψουν αυτό το κενό της μνήμης. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, οι Τσιριγώτες έχουν σχηματίσει μία θετική εικόνα για την περίοδο της Αγγλοκρατίας στο νησί. Πιστεύουν ότι οι Άγγλοι, σε αντίθεση με τους Βενετούς, προσέφεραν πολλά στον τόπο. Όχι μόνο για τα έργα υποδομών που άλλαξαν ριζικά τη φυσιογνωμία των Κυθέρων αλλά και στην κουλτούρα που διαμόρφωσε την ταυτότητα τους. Ένας από τους αφηγητές μας αναφέρει ότι ο θεσμός της «αγγαρείας» υιοθετήθηκε από τους ντόπιους και παρέ-

μεινε έως πρόσφατα. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκε ότι ο θεσμός αυτός συνεχίστηκε τουλάχιστον έως τις αρχές της δεκαετίας του '60. Το πιο σημαντικό στοιχείο επιρροής που είχανε από τους Άγγλους, σύμφωνα πάντα με τους αφηγητές μας, ήταν η ανάπτυξη της κουλτούρας των Κυθρίων. Πιο συγκεκριμένα, οι Άγγλοι όχι μόνο επεδίωξαν τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του νησιού, αλλά πέρασαν και στην πολιτισμική ταυτότητα των Κυθρίων την αξία της εκπαίδευσης, κάτι το οποίο παρατηρούμε μέχρι και σήμερα.

Κατά την πρώτη πολιτιστική διαδρομή αναφερθήκαμε στην ημιυπαίθρια αγορά στη Χώρα, στη γέφυρα στη ρεματιά του Σπαραγαρίου και στον πρώτο συλλέκτη νερού, στο υδραγωγείο, τον φάρο και το λοιμοκαθακτήριο. Και κατά την δεύτερη πολιτιστική διαδρομή αναφερθήκαμε στο Αγγλικό σχολείο στην κάτω Χώρα Μυλοποτάμου.

Για τα δημόσια έργα την περίοδο της Αγγλοκρατίας οι αφηγητές μας είπαν:

«...Κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας, έγιναν τόσο δημόσια έργα στο νησί όσα δεν έγιναν σε 500 ολόκληρα χρόνια Ενετικής κυριαρχίας. (παύση) ...Οι Άγγλοι χάραξαν τους πρώτους δρόμους στο νησί (οι οποίοι παραμένουν μέχρι σήμερα) και... σταθμούς ανάπαυσης για τους ταξιδιώτες. (σιωπή) ...Χτίζουν γέφυρες και σχολεία, κατασκευάζουν φάρους, το Λοιμοκαθακτήριο και ... (παύση) την κεντρική αγορά, το μαρκάτο στη Χώρα...» (Ε.)

«...Τα δημόσια έργα στο νησί (κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας) έγιναν με τη λεγόμενη αγγαρεία. Κάθε Τσιριγώτης, ανεξάρτητα από το... (παύση) εάν καταγόταν από αρχοντική οικογένεια, εε ήταν υποχρεωμένος να εργασθεί στα έργα αυτά. Αμισθί. (παύση)...Οι Άγγλοι δεν προστάτευαν τα προνόμια των ευγενών και τους τίτλους βέβαια των ευγενών. (παύση)... Νομίζω ότι ήτανε, δούλευαν στα έργα αυτά για δύο ημέρες το μήνα. Οι πλούσιοι βέβαια εξαγόραζαν άλλους και τους στέλνανε στη θέση τους...» (Σ.)

«...Η αίσθηση που έχουμε εμείς για το νησί των Κυθρίων από εκείνη την περίοδο, από την Αγγλοκρατία και μετά ...Ιόνιος Πολιτεία... (παύση) δεν λέω για τους Ενετούς γιατί δεν έχω καλή αίσθηση τι άφησαν στο νησί... Εε.. από την περίοδο, όμως, Αγγλοκρατίας και Ιόνιος Πολιτείας αποδεικνύεται ότι η έλλειψη – εντυχώς για μας – Τουρκικής κατοχής οδήγησε σε άνθηση, τουλάχιστον ορισμένων θα το έλεγα επιστημών. Όπως για παράδειγμα η αρχιτεκτονική και οι κατασκευές, εδώ είναι σαφώς πολύ πιο προχωρημένες και καλύτερες, σε επίπεδο και κτηρίων και δημοσίων υποδομών, όπως είναι τα γεφύρια εε για παράδειγμα, αλλά, ταυτοχρόνως έχω την εντύπωση ότι αυτή η κουλτούρα που αναπτύχθηκε στα Κύθηρα, που αφορούσε το κομμάτι της μουσικής παιδείας, το κομμάτι της κινηματογραφικής παιδείας...» (Τ.)

«...Το ιδιοκτησιακό καθεστώς κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας παρέμεινε το ίδιο. (παύση) Οι Άγγλοι απλά το αποδέχτηκαν... [...] ...Οι Άγγλοι ζήτησαν να μουν τοίχοι για να χωριστούν οι ιδιοκτησίες. ...Χώρισαν τα χωράφια με πέτρες...» (Φ.)

Για την εκπαίδευση κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, και τα Αγγλικά σχολεία είπαν:

«...Η δημιουργία των Αγγλικών λεγόμενων σχολείων, σε επίπεδο κτηρίων μας έχουν μείνει σήμερα, αλλά σε επίπεδο κουλτούρας αυτό το οποίο είναι καταγεγραμμένο από τους ιστορικούς μας είναι ότι οι Εγγλέζοι επιδίωκαν την βελτίωση του επιπέδου του μορφωτικού, του κόσμου, εε ίσως με λίγο βίαιο τρόπο, αυτό που έχω υπόψη μου είναι ότι απαλλάσσανε από την αγγαρεία αυτούς που στέλναν τα παιδιά τους στο σχολείο. Εεε.. αλλά αυτό τώρα πως καταγράφηκε; Καταγράφηκε (στη μνήμη) με το ό,τι βλέπουμε ότι υπήρχαν άνθρωποι οι οποίοι μπορούσαν να

διαβάσουν από εκείνη την εποχή, μπορούσαν να εμπορευθούν, γνωρίζοντας μαθηματικά, αριθμητική εν πάση περιπτώσει, τα εμπορεύματα του νησιού και την παραγωγή του νησιού. Και συνέχισε αυτό το πράγμα εε να αθροίζεται σε επίπεδο πλέον εε πως να το πω τώρα.. κυριολεκτικά, σε επίπεδο ανάδειξης σε.. (παύση) καθηγητών στο πανεπιστήμιο, καθηγητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, από τα Κύθηρα, σε αναλογία πληθυσμού εε οι άνθρωποι που έχουμε εμείς με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, από όλη αυτήν την περίοδο του 20^{ου} αιώνα είναι πολύ περισσότερη από άλλες περιοχές. Και δεν το λέω εγωιστικά, είναι σαφές καταγεγραμμένο... **Και αυτό οδήγησε, να το πω κι αλλιώς, οδήγησε η σχολή Οικοκυρικής, σχολή ραπτικής, σχολή γεωπονική και... δωρητές οι οποίοι έχτισαν το Λύκειο... [...] ...Αντλήσαν από το παρελθόν αυτό (της Αγγλοκρατίας) που έδειξε ότι βοηθάει την κοινωνία και έριξαν την περιουσία τους και βέβαια την διάθεσή τους σε κάτι τόσο δημιουργικό... αυτό βοήθησε να συνεχίσει μετά αυτή η ιστορία μέχρι και το σήμερα...» (Τ.)**

«... Από την άλλη, (οι Άγγλοι) **βρήκανε και τρόπο να στέλνουνε τα παιδιά στο σχολείο**, ανεβάζοντας το πνευματικό επίπεδο του νησιού. (παύση) Με την απειλή της αγγαρείας βέβαια... αλλά από την αγγαρεία εξαιρούνταν τα μεταφορικά ζώα εκείνων που έστελναν τα παιδιά στο σχολείο. (παύση) **Νομίζω, ότι εκείνη την περίοδο τα Κύθηρα έγιναν το νησί με τους περισσότερους μαθητές σε όλα τα Επτάνησα...**» (Φ.)

«...**Εχτίσανε οκτώ σχολειά στα Κύθηρα οι Άγγλοι, για να γραμματίσουνε τον κόσμο.** (παύση) **...Κι όχι απλώς χτίσανε οκτώ σχολειά, εδώσανε και κίνητρο, γιατί δεν έστελνε κανείς στο σχολείο τα παιδιά του τότε, ...δώσανε και κίνητρο για να τα στέλνουν. Και ποίο ήτανε το κίνητρο; Το κίνητρο ήταν το εξής: Όλα τα δημόσια έργα έπρεπε να γίνονται με προσωπική εργασία, η λεγόμενη αγγαρεία.** –Νομίζω δύο ημερομίσθια το μήνα οι άρρενες από δεκαοκτώ μέχρι πενήντα– έπρεπε να το δούμε αυτό. Εάν έστελνες το παιδί σου σχολείο απαλλάσσεσο από την..., (σιωπή) όπως τουλάχιστο έχω μάθει, ας πούμε, ...να το λένε αυτό από την παράδοση. Απαλλάσσεσο από την αγγαρεία. Και είχανε δει κι ένα άλλο καλό. (παύση) ...Επήγαινες αγγαρείας, ας πούμε, να το πούμε έτσι άκομψα.. καταναγκαστική εργασία. **Την οποία εβέβαια εγώ την έζησα και ο πατέρας μου, προτού πάω στην Αυστράλια ακόμη και επί Ελληνικού κράτους, ο πρόεδρος της Κοινότητας μας έβαζε να ...σκάβουμε το χαντάκι, ξέρεις... δυό μέρες το χρόνο, η λεγόμενη αγγαρεία... δυό μέρες το μήνα ήτανε; Τέλος πάντων. Εγώ την έζησα επί ελληνικής.. όχι μόνο επί Άγγλων...**» (Μ.)

«...**Δεν ανακατευτήκανε ποτέ.. οι Άγγλοι εις την κουλτούρα. Δηλαδή, τα ήθη και τα έθιμα, ..τον τρόπο ζωής, τη θρησκεία.. δεν τα πείραζαν αυτά τα πράγματα** ..και σημειωτέων ότι τα Μυρτιδία, το ιερό προσκύνημα των Μυρτιδιώνεχτίστηκε και επί Αγγλοκρατίας. Κυβερνήτης ήταν ο Χέβερτ Χάρβεστ (1845 – 1855)...» (Μ.)

«...**Επί Αγγλοκρατίας, έξω από το κάστρο Μυλοποτάμου λειτούργησε η περίφημη Αλληλοδιδασκτική Σχολή.** (παύση)...Σπουδάζανε άρρενες μαθητές... εε τον 20^ο αιώνα το Δημοτικό σχολείο μεταφέρθηκε σε νέο κτήριο στο Μυλοπόταμο... και για τα κορίτσια λειτούργησε η Οικοκυρική σχολή...» (Χ.)

IV.5. ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ

Η δεύτερη πολιτιστική διαδρομή σχεδιάστηκε στο χωριό Μυλοπόταμος. Στο Μυλοπόταμο υπάρχουν πολλά φυσικά και πολιτιστικά αξιοθέατα, καθώς και πλούσια τοπική ιστορία. Αντλήθηκε πλούσιο υλικό τοπικής ιστορίας από το χωριό αυτό, το οποίο μπορεί

να επενδύσει με πολλές προφορικές ιστορίες τη συγκεκριμένη πολιτιστική διαδρομή. Ακολουθούν μερικά αποσπάσματα για το χωριό και τους ανθρώπους του:

«...Αυτό το πανέμορφο χωριό των Κυθήρων (ο Μυλοπόταμος), ...από τα ωραιότερα στην Ελλάδα, εε εκτός από τη φυσική ομορφιά που το προίκισε απλόχερα η φύση, έχει **μεγάλο ιστορικό., αρχαιολογικό., λαογραφικό (παύση) ...και γεωλογικό ενδιαφέρον...** [...] ...**Ο οικισμός ιδρύθηκε γύρω στο 14^ο αιώνα και γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα**²⁴⁰ και (παύση) ...ανέδειξε σπουδαίους επιστήμονες, εμπόρους, εε ναυτικούς, γιατρούς, επιχειρηματίες, ...οι οποίοι ευεργέτησαν ποικιλοτρόπως το χωριό τους... [...] ...**Η στενή σχέση του Μυλοποτάμου με τη Σμύρνη φαίνεται από τα κειμήλια που υπάρχουν στους ναούς και στα σπίτια του χωριού...**» (Ε.)

«...**Το καμπαναριό στον Άγιο Χαράλαμπο (Μυλοποτάμου) έχει κλαπεί...** (παύση), κλέψανε τα ποριά... εκτός από τον πρώτο θόλο, (σιωπή) από τη βάση και κάτω είναι το πραγματικό. Ετοιμαζόντουσαν να πάρουνε και το λιοντάρι (στη βρύση στο Καμάρι) και... το (ηλιακό) ρολόι... Το λιοντάρι πρέπει να είναι από τη Σμύρνη... [...] ...**Ήμουν έξι – δέκα ετών όταν ήρθε ο Ορέστης από την Πελοπόννησο** (για να επισκευάσει το καμπαναριό), εε ο Ορέστης ήταν **γλύπτης**, ... είχε φτιάξει την Αγορά στην Αθήνα, και εγώ ήμουν ο βοηθός του. Εε τότε ο Ορέστης έλεγε κάτι πράγματα που τότε δεν τα καταλάβαινα, (παύση)... εε έπρεπε να ωριμάσω για να καταλάβω τι εννοούσε. (παύση) Έλεγε λοιπόν: **“Κατάλαβες ρε φίλε, σου παίρνουνε το καλό και σου φτιάχνουνε καινούργιο”**. Έριχνε το σπόρο στο παιδί! Η δικαιολογία που έλεγαν στον κόσμο; **“Τα ποριά λιώσανε από τη βροχή”** ... [...]... Την περίοδο που χτίζανε την Οικοκυρική σχολή... [...] ...μεταπήδησε από τη σχολή και ασχολήθηκε με το καμπαναριό. **Την ίδια ώρα χαθήκανε τα ποριά...** [...] ...Φώναζανε λοιπόν το Ορέστη. Ο Ορέστης τα σκάλισε μέχρι πάνω και έπρεπε αυτοί να το χτίσουν. Αυτοί όμως το σοβάντισαν, ρίζαν τσιμέντο στη βάση πάνω, φτιάζανε ένα πρέκι τετράγωνο να χτίσουνε το καμπαναριό. (παύση) ...Θα έπεφτε από τον αέρα... ήμουν μπροστά όταν έφυγε η βάση (σιωπή). Φώναζαν δεύτερη φορά τον Ορέστη και το έχτισε μόνος του...» (Φ.)

«...Ο Άγιος Χαράλαμπος (στο Μυλοπόταμο) είναι φτιαγμένος από **μάρμαρα της Σμύρνης**, τα βγάζανε στο Λιμώνα και τα φέρνανε με γαϊδουρία... [...] ...Στο Μυλοπόταμο ήταν πολύ πλούσιοι λόγω της Σμύρνης... Υπήρχε συνεχή επικοινωνία με τη Σμύρνη... [...] ...Οι μεγάλες εκκλησίες στο νησί είναι από τη Σμύρνη...» (Κ.)

«...**Στον Άγιο Χαράλαμπο στο Μυλοπόταμο υπάρχουν πολλά κειμήλια από τη Σμύρνη**. Μεταξύ αυτών των κειμηλίων είναι **ένας επιτάφιος, ο οποίος βγήκε από το ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο με τον επιτάφιο της Αγίας Φωτεινής της Σμύρνης**. (παύση) Εε η παράδοση λέει ότι ο μοναδικός σωζόμενος επιτάφιος από αυτό το εργαστήριο είναι αυτός των Κυθήρων...» (Χ.)

«...Ο πρώτος **Φωτεινός** είχε τελειώσει την Ευαγγελική Σχολή. Είχε νερόμυλο, αλευρόμυλο, **ελαιοτριβείο** και καφενείο στο Μυλοπόταμο. Ήταν εφοπλιστής στη Σμύρνη, είχε μαούνες, ήλεγχαν όλη τη ναυτιλία στα παράλια της Μικράς Ασίας. (παύση) ...Μετά την καταστροφή τα έφερε στον Πειραιά... [...] ...**Τα μηχανήματα για το ελαιοτριβείο (του Φωτεινού) είχαν εισαχθεί από τη Σμύρνη**. (παύση) ...Οι πέτρες έκθλιψης εκινούντο με ζώα, τα οποία γύριζαν γύρω από την πλατοφόρμα...» (Ει.)

²⁴⁰ Για τους Κυθήριους στη Σμύρνη: βλ. αναλυτικότερα Κασιμάτη 2014.

IV.6. ΑΥΛΕΜΟΝΑΣ

Κατά τη διάρκεια της τρίτης διαδρομής αναφερθήκαμε στην οικία Καβαλίσι, κτισμένη το 1827, με το ηλιακό ωρολόγιο στον Αυλέμονα, η οποία λειτούργησε για σύντομο χρονικό διάστημα και ως προξενείο της Αυστροουγγαρίας. Οι αφηγητές μας αναφέρθηκαν στη θαλάσσια συγκοινωνία των Κυθήρων της περιόδου αυτής. Η θαλάσσια συγκοινωνία είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν την ταυτότητα των Κυθήρων, από την αρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη ιστορία του νησιού. Υπάρχουν πολλές προφορικές ιστορίες ναυτικών οικογενειών, οι οποίες θα μπορούσαν να ενταχθούν στις Πολιτιστικές Διαδρομές.

Οι αφηγητές μας αναφέρθηκαν επίσης στην οικογένεια Καβαλίσι και τη σχέση του Λευκάδιου Χέρν με το νησί, δίνοντας επιπλέον και κάποια προσωπικά στοιχεία αναφοράς τα οποία μπορούν να ενταχθούν στο αφήγημα των διαδρομών. Ένας από τους γιούς του Άντζελο Καβαλίσι, παντρεύτηκε την Ελληνίδα ευγενούς καταγωγής Ρόζα Κασιμάτη²⁴¹, μητέρα του διεθνώς γνωστού συγγραφέα Λευκάδιου Χέρν. Μπορούμε να συνδέσουμε αυτές τις προφορικές μαρτυρίες και με την πρώτη διαδρομή, εντάσσοντας στα σημεία και την οικία της Ρόζας Κασιμάτη, ευρισκόμενη λίγα μέτρα πριν την είσοδο του κάστρου της Χώρας:

«...Γύρω στο 1800 ήρθε από τη Γένοβα... [...] ...ένας Καβαλίσι... Ιταλός. Ο οποίος ήρθε στα Κύθηρα σαν υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας και συγχρόνως πράκτωρ του LloydTriestino. Την εποχή εκείνη τα καράβια από την Τεργέστη διέσχιζαν την Αδριατική, το Ιόνιο, περνούσαν από Κέρκυρα – Ζάκυνθο – Καλαμάτα – Κύθηρα... Δηλαδή, είχαμε μία φοβερή συγκοινωνία και έρχονταν στα Κύθηρα έπιπλα από την Τεργέστη, καμπάνες από την Τεργέστη... πολλές εκκλησίες των Κυθήρων έχουν καμπάνες από τα χυτήρια της Τεργέστης... (παύση) Αυτά τα ξέρουμε από αλληλογραφίες, από αρχειακές μαρτυρίες, τέλος πάντων. Εε και συνέχεια από τα Κύθηρα πήγαιναν Σύρο, Σμύρνη κι έτσι μπορούσε ένας Κυθήριος να πάει στη Σμύρνη... Είχαμε απ' ευθείας σύνδεση με τη Σμύρνη!...» (Χ.)

«...Λέγεται ότι το κτήριο αυτό (στην οικία Καβαλίσι) ανήκε στην οικογένεια Κουντουργιώτη από την Ύδρα..., (παύση) η οποία διέμενε εκεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και αργότερα το αγόρασε ο Άντζελο Καβαλίσι...» (Σ.)

«...Λοιπόν, ο Καβαλίσι αυτός ήρθε στα Κύθηρα, εγκαταστάθη, έχτισε ένα σπίτι στο Καψάλι, κι ένα σπίτι στον Αυλέμονα. Γιατί; Το Καράβι έξι μήνες προσέγγιζε στον Αυλέμονα, ανάλογα με τους καιρούς, και έξι μήνες στο Καψάλι... (παύση) Τους χειμερινούς μήνες, νομίζω, στο Καψάλι, και τους καλοκαιρινούς στον Αυλέμονα... κάτι τέτοιο ή το αντίθετο. Αυτός, εν το μεταξύ, εγκατεστάθη στα Κύθηρα, έκανε Κυθηραϊκή οικογένεια (παύση) και ο γιός του (παύση), ο γιός του, ο Τζιοβάνι Καβαλίσι, παντρεύτηκε μία Τσιριγωτοπούλα, τη Ρόζα Κασιμάτη. Έκανε μ' αυτό το γάμο τέσσερα παιδιά, (σιωπή) ... Τα οποία ήταν αδέρφια του Λευκαδίου Χερν. Έτσι; (σιωπή) ... Ένα από αυτά το έζησα στα παιδικά μου χρόνια, ήταν ένας πολύ σεβάσμιος άνθρωπος (σιωπή), ... αλλά που να 'ξέρω εγώ τότε, που πήγαινα κάθε μέρα, με έστελνε η μητέρα μου, γιατί είχαν σχέσεις με τους γονείς μου και με έστελνε η μητέρα μου και του πήγαινα γάλα,

²⁴¹ Η Ρόζα Κασιμάτη παντρεύτηκε τον χειρουργό ταγματάρχη Τσαρλς Μπούς Χέρν, ο οποίος υπηρετούσε στη Λευκάδα κατά τη διάρκεια της βρετανικής κατοχής των Επτανήσων. Απέκτησαν τρεις γιούς, τον Τζορτζ Ρόμπερτ Χέρν, τον Πατρίκιο Λευκάδιο Χερν, γνωστό επίσης με τον ιαπωνικό όνομα Γιάκουμο Κοϊζούμι – διεθνή συγγραφέα Ιρλανδο-ελληνικής καταγωγής, και τον Ντάνιελ Τζέιμς Χερν. Όταν ακυρώθηκε ο γάμος της με τον Τσαρλς Χερν, έχοντας επιστρέψει στη γενέτειρά της, η Ρόζα Κασιμάτη παντρεύτηκε αμέσως τον Τζιοβάνι Καβαλίσι, με τον οποίο απέκτησε άλλα τέσσερα παιδιά.

φρούτα, σύκα (παύση) ...και ήτανε... καθότανε σε μία πολυθρόνα, (παύση) που να ξέρω τότε το Λευκάδιο Χερν... που να ξέρω τη Ρόζα Κασιμάτη, που τώρα έρχονται οι Ιάπωνες και κάνουνε σαν τρελοί να μάθουνε κάτι...» (Χ.)

Συνοψίζοντας, είδαμε ότι όσον αφορά την ιστορική έρευνα, η προφορική μαρτυρία χρησιμοποιείται όχι μόνο για την καταγραφή της ιστορίας αλλά και για ανάλυση των ιστορικών αναμνήσεων των αφηγητών από το παρελθόν. Επομένως, ένας από τους λόγους επιλογής της συγκεκριμένης μεθόδου έρευνας ήταν για να καλύψουμε το ενδεχόμενο αφηγηματικό κενό της ιστορίας. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων έγινε φανερό ότι οι Κυθήριοι συμμετέχοντας στη διαδικασία συλλογής μαρτυριών, ένιωσαν αφενός ότι λαμβάνουν μέρος στη συλλογική προσπάθεια και αφετέρου ότι η ιστορία δεν είναι μονοδιάστατη²⁴².

Όσον αφορά την πολιτισμική διαχείριση, είδαμε ότι η προφορική ιστορία χρησιμοποιείται και ως έκθεμα. Επομένως, θέλοντας να ενισχύσουμε την πολιτισμική εμπειρία του επισκέπτη – χρήστη των προτεινόμενων Πολιτιστικών Διαδρομών, εντάξαμε και με αυτόν τον τρόπο τις προφορικές αφηγήσεις στην παρούσα εργασία. Όσον αφορά την μελέτη και αναπαράσταση του παρελθόντος, την πολιτισμική μνήμη και ταυτότητα, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, όλα τα παραπάνω δεν αφορούν την ιστορία μόνο ως διανοητική επεξεργασία, αλλά και ως πολιτισμική διαδικασία. Επομένως, ένας ακόμη λόγος για τον οποίο επιλέχθηκαν οι προφορικές μαρτυρίες ήταν όχι μόνο η σκιαγράφηση της μνήμης και της ταυτότητας των Κυθηρίων αλλά και η απεικόνιση της ταυτότητας τους στους επισκέπτες.

---

²⁴² Gazi – Nakou 2015, 16.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, στην παρούσα έρευνα μελετήθηκαν οι τρόποι διαχείρισης της ιστορίας και της πολιτισμικής κληρονομιάς των Κυθίων με τη χρήση προφορικών μαρτυριών από τους κατοίκους του νησιού, ως μέρος της ευρύτερης συλλογικής ταυτότητας και πολιτισμικής μνήμης του νησιού.

Αρχικά, αναλύθηκαν οι θεωρητικές προσεγγίσεις για την ιστορία, την πολιτισμική κληρονομιά και διαχείριση, την προφορική ιστορία, τη συλλογική ταυτότητα, και το σχεδιασμό των Πολιτιστικών Διαδρομών. Στη συνέχεια αναλύθηκε η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε προκειμένου να σχεδιαστούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές. Αφού εξετάστηκαν τα κριτήρια επιλογής της θεματικής ενότητας των Πολιτιστικών Διαδρομών, παρουσιάστηκε μία ολοκληρωμένη πρόταση διαδρομών για τα Κύθηρα. Τέλος, παρουσιάστηκαν οι πολυμεσικές εφαρμογές που είναι απαραίτητες για την υλοποίηση των διαδρομών καθώς και η χρήση των προφορικών μαρτυριών.

Όπως για κάθε τόπο, έτσι και για τα Κύθηρα σημαντικό ρόλο στην ιστορία τους έχουν τα δρώντα κοινωνικά όντα που βίωσαν αλλά κυρίως δημιούργησαν την ιστορία αυτή και στη συνέχεια προσέλαβαν και αναπαράστηκαν από αυτήν τη συλλογική τους ταυτότητα. Η Βενετοκρατία, η διαδοχική κατοχή από μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, Γαλλία και Μεγάλη Βρετανία, η ίδρυση της Επτανήσου πολιτείας, η ένωση των Κυθίων με την υπόλοιπη Ελλάδα, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, ο εμφύλιος και η σταδιακή εγκατάλειψη της Κυθηραϊκής υπαίθρου λόγω μετανάστευσης αποτέλεσαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για την πολιτισμική ταυτότητα των Κυθίων. Η γεωγραφική θέση των Κυθίων, όπου συναντώνται περισσότερες πολιτισμικές παραδόσεις και επιρροές, όπως της νότιας Πελοποννήσου, της Κρήτης, της Επτανήσου και των Κυκλάδων, αποτέλεσε επιπλέον παράγοντα στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους.

Γνωρίζουμε ότι η ταυτότητα ενός τόπου διαμορφώνεται από τις πολλαπλές εκδοχές της, καθώς κάθε κοινωνική ομάδα συντίθεται ως ένα δίκτυο χωρικών και χρονικών σχέσεων. Συγκεκριμένα, οι πέντε αιώνες Βενετικής κατοχής στο νησί οδήγησαν στην ανάπτυξη του οικιστικού συστήματος και το χαρακτήρα κάθε οικισμού. Με λίγα λόγια, την περίοδο εκείνη διαμορφώνεται το ιστορικό πλαίσιο που επηρέασε τη διαμόρφωση του δομημένου περιβάλλοντος των Κυθίων, καθώς και τον μεταβυζαντινό χαρακτήρα αρχιτεκτονικής του νησιού. Στη συνέχεια, η περίοδος της Αγγλοκρατίας αποτέλεσε μία περίοδο σχετικής ακμής του νησιού. Από την κατάλυση της Ενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα έως σήμερα, τα Κύθηρα χαρακτηρίζονται από μία προβιομηχανική κοινωνία με γεωργική βάση, έως σήμερα οπότε εμφανίζονται τα πρώτα μηχανοποιημένα εργοστάσια, κυρίως ελαιοτριβεία, και τη σταδιακή εγκατάλειψη του παραδοσιακού βίου λόγω της αυξημένης μετανάστευσης στο εξωτερικό και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η μνήμη των ανθρώπων για την περίοδο μεταξύ 1800 και 1950, μας παρέχει ελάχιστες πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο ζωής της εποχής αυτής, όμως τα υλικά αρχαιολογικά κατάλοιπα έχουν τη δυνατότητα να συμπληρώσουν τα κενά αυτά. Η καταγραφή αυτών των στοιχείων και η ένταξή τους στις Πολιτιστικές Διαδρομές, πέρα από σημαντική πηγή γνώσης, αποτελεί τρόπο διάσωσης και προστασίας αυτών των στοιχείων που με το πέρασμα των χρόνων κινδυνεύουν να χαθούν για πάντα. Οι προτεινόμενες Πολιτιστικές Διαδρομές αποσκοπούν στην κατανόηση της ιστορίας μακράς διάρκειας στο νησί, καθώς και στις διάφορες εξελίξεις, οι οποίες είναι υπεύθυνες για το μοναδικό τοπίο που βλέπουμε σήμερα.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων, η συλλογική ταυτότητα του νησιού είναι κατά κύριο λόγο Κυθηραϊκή, λόγω του μικρού μεγέθους του νησιού και του φυσικού περικλειστού χώρου και κατά δεύτερο λόγο Επτανησιακή, λόγω της κοινής ιστορικής, πολιτικής και διοικητικής πορείας τους για πολλούς αιώνες. Παρόλο που οι ομοιότητες των Κυθίων με τα υπόλοιπα Επτάνησα όσον αφορά τα βενετοεπτανησιακά έθιμα είναι φανερή, στο εσωτερικό του νησιού υπάρχουν και ιδιαίτερες πολιτισμικές ταυτότητες, που πιθανότατα οφείλονται στη διοικητική διαίρεση του νησιού και τις γλωσσικές διαφορές. Όμως, παρόλο που το νησί βρίσκεται κοντά στην Πελοπόννησο και την Κρήτη, οι Τσιριγώτες δεν θεωρούν ότι επηρεάστηκε η ταυτότητά τους. Ο λόγος, μεταξύ άλλων, είναι ότι το χρονικό διάστημα μεταξύ των εποικισμών είναι αρκετά μεγάλο και χάθηκε η σχέση συγγένειας.

Η ιστορία ενός τόπου υφάινεται στις γραπτές πηγές, στα υλικά τεκμήρια και στις προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων, δηλαδή στα βιωμένα γεγονότα με άξονα τη συλλογική μνήμη, και δομείται από την αφήγηση όλων των παραπάνω. Οι προφορικές ιστορίες που συλλέξαμε στο πλαίσιο της έρευνάς μας οδηγούν στην παρατήρηση ότι η κοινωνία των Κυθίων συγκροτείται με βάση τις διαφορετικές εικόνες που σχηματίζουν γι' αυτήν διαφορετικοί άνθρωποι, σύμφωνα με την πολιτισμική ταυτότητα, τις μνήμες, τις συνθήκες ζωής, τη νοσταλγία και τα όνειρα τους, οι οποίες διασπούν σε πολλά κομμάτια την ενδεχόμενη σταθερή φανταστική φυσιογνωμία της. Η ζωντανή αφήγηση για την ταυτότητα και τη σημερινή εικόνα των Κυθίων μέσα από το βιωμένο λόγο των κατοίκων της ανάγεται κυρίως στα νεότερα χρόνια, καθώς η προφορική μαρτυρία στηρίζεται στην ατομική μνήμη. Η συλλογική μνήμη βάσει φυσιογνωμίας δεν ξεπερνά τις τρεις γενιές, όμως τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, οι μιμητικές επαναλαμβανόμενες ενέργειες, η κυκλοφορία της γνώσης και η εξέλιξη της παράδοσης, λειτούργησε ως σύμβολο ταυτότητας και σημείο αναφοράς της μνήμης των Κυθίων.

Η συλλογική ταυτότητα είναι η σύνδεση της κοινωνικής ιδιότητας ενός ατόμου και βασίζεται στη συμμετοχή σε μία κοινή γνώση και μία κοινή μνήμη, η οποία μεταδίδεται μέσω ενός κοινού συστήματος συμβόλων. Γι' αυτό το λόγο, ο σχεδιασμός των Πολιτιστικών Διαδρομών στην παρούσα εργασία, δεν βασίστηκε αποκλειστικά σε μία προσέγγιση που μελετά σε βάθος μόνο την ιστορία και αρχαιολογία ενός τόπου, το ιστορικό γίνεσθαι του πολιτισμού, και τη φυσιογνωμία και χωροθέτηση των επιλεγθέντων σημείων, αλλά επιδίωξε μία μοναδική ολιστική αφηγηματική σύνθεση δίνοντας φωνή στους κατοίκους του τόπου, καθώς τα «αντικείμενα» αποκτούν νόημα όταν συνδεθούν με τη ζωή και τις αναμνήσεις συγκεκριμένων ανθρώπων που συνδέθηκαν με κάποιο τρόπο μαζί τους. Όταν επιτευχθεί αυτή η σύνδεση, τα «αντικείμενα» – και συγκεκριμένα οι Πολιτιστικές Διαδρομές – καταλήγουν να συμβολίζουν εμπειρίες ζωής, προσδοκίες και ταυτότητες. Είναι γεγονός ότι, οι Πολιτιστικές Διαδρομές εκτός από τους επισκέπτες απευθύνονται στους ίδιους τους κατοίκους του νησιού.

Επομένως, η πολιτισμική ταυτότητα του νησιού, η οποία μπορεί να γίνει κατανοητή και να προβληθεί μέσω των Πολιτιστικών Διαδρομών ως αποτέλεσμα ερευνητικής διαδικασίας και της συνεργασίας των κατοίκων του τόπου, εκτός του ότι μπορεί να δημιουργήσει μία κινητήρια δύναμη ανάπτυξης για τον τόπο, μπορεί να συμβάλει στη διασφάλιση της ταυτότητας, στη διατήρηση της μνήμης, και κατά συνέπεια στη διάσωση της ιστορίας του τόπου αυτού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτου Μ. – Πούλιος Ι. – Παπαδάκη Μ., 2015, «Διαχείριση Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη», στο: Κ. Φαναρά (επιμ.), *Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 55 – 73, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/2394> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Αλμπάνη Γ., 2008, «Κάστρο Χώρας Κυθήρων», στο: Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Κάστρων Περίπλους*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα, 72 – 75.
- Αμπατζόγλου Γ., 2015, «Ακούγοντας την ιστορία, μιλώντας με τη μνήμη, στιγμιότυπα από ψυχοθεραπείες και αφηγήσεις της παιδικής ηλικίας», στο: Ει. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, 187 – 198.
- Αναγνωστόπουλος Α. – Παπαδημητρίου Ν., 2017, *Το παρελθόν στο παρόν*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Ανδριώτης Κ., 2008, *Αειφορία και εναλλακτικός τουρισμός*, Σταμούλης, Αθήνα.
- Αποστολόπουλος Κ. – Σδράλη Δ. (2009), *Εναλλακτικός και ήπιος τουρισμός υπαίθρου: Θεωρητική προσέγγιση και εφαρμογές*, Ελληνοεκδοτική, Αθήνα.
- Αρακαδάκη Μ., 2002, «Τα “φρούρια των βράχων” και η άμυνα των στρατηγικής σημασίας λιμανιών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», στο: *Τα Παράκτια Οχυρά και η Άμυνα των Λιμανιών, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη, 25 Σεπτεμβρίου 1998*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 17 – 30.
- Αργυροπούλου Χ., 2003, «Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 21 – 33, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Αρώνη-Τσίγλη Κ., 1983, «Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές εκκλησίες στα Κύθηρα», *Αρχαιολογία, Περιοδική Έκδοση 2 (8)*, 69 – 75.
- Αρώνη-Τσίγλη Κ., 2003, «Η φανταστική πρόσληψη των Κυθήρων στην ευρωπαϊκή συλλογική μνήμη», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 35 – 53, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Αρώνη-Τσίγλη Κ., 2005, «Η παιδεία στα Κύθηρα από την εποχή της Ενετικής Κυριαρχίας μέχρι την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση 3*, 13 – 80.
- Αυγερινού-Κολώνια Σ., 1995, «Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές: δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα, Περιοδική Έκδοση 18 (55)*, 104 – 111.

- Αυγερινού-Κολώνια Σ., 2009, «Πολιτιστικές Διαδρομές: Μία πρόταση για τη μελέτη και την ανάδειξη της πολύπλευρης πολιτιστικής πραγματικότητας», στο: Μ.- Ει. Γραφάκου – Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. – Μαΐστρου Ε. (επιμ.), *Πορεία, Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Διονύση Ζήβα*, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα, ανακτήθηκε από: http://courses.arch.ntua.gr/el/ergastirio_xorotajias_kai_oikistikis_anartyjh/s/arura_-_dialejeis_-_paroyssiaseis/aruro_sofias_aygerinoy_-_kolonia-4.html [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Αυδίκος Ε., 2017, *Προφορική Ιστορία και λαϊκές μυθολογίες*, Ταξιδευτής, Αθήνα.
- Αυλωνίτης Γ. – Παπασταθοπούλου Π., 2010, *Marketing Plans, Πώς να σχεδιάζετε αποτελεσματικά προγράμματα μάρκετινγκ*, Σταμούλη, Αθήνα.
- Abrams L., 2014, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας* (μτφρ. Λ. Ρινόπουλος, επιμ. Ρ.Μπούσχοτεν), Πλέθρον, Αθήνα.
- Alivizatou M., 2012, “*Intangible Heritage and the Museum: New Perspectives on Cultural Preservation*”, Left Coast Press, California.
- Assmann J., 1999, *Η πολιτισμική μνήμη: Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς* (μτφρ. - επιμ. Δ. Παναγιωτόπουλος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Βαγιακάκος Δ., 2003, «Κύθηρα – Λακωνία – Μάνη», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Β΄, Ιστορία – Πολιτισμός – Περιβάλλον, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 113 – 134, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ. – Πεντάζου Ι., 2016, «Σχεδιάζοντας το Μουσείο Πόλης του Βόλου. Η υπόσχεση και οι προκλήσεις των προφορικών μαρτυριών», στο: Ρ. Μπούσχοτεν – Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη, Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, 29 – 49, Πλέθρον, Αθήνα.
- Βαρελίδης Γ., 2008, *Φαρικό δίκτυο Κυθήρων – Αντικυθήρων*, στο: Γ. Λεοντσίνης (επιμ.), *Επιστημονική Έρευνα στα Κύθηρα, Επιστημονικό Συμπόσιο 19 – 21 Σεπτεμβρίου 2003*, 73 – 96, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Αθήνα.
- Βασιλειάδης Α., 2014, *Διαχείριση Μάρκετινγκ Γεγονότων και Εκδηλώσεων*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.
- Βενετσανοπούλου Μ., 2006, *Η κρατική συμβολή στον τουρισμό, Εναλλακτικές μορφές τουρισμού, Interbook*, Αθήνα.
- Βερβενιώτη Τ., 2008, «Μνήμες και αναμνήσεις των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο: Η Αθήνα και η επαρχία, η Ηγεσία και τα μέλη», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 81 – 102, ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/740858/_Μνήμες_και_αμνησίες_των_αρχείων_και_των_μαρτυριών_για_τον_ελληνικό_εμφύλιο._Η_Αθήνα_και_η_επαρχία_η_Ηγεσία_και_τα_μέλη. [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].

- Βοσκοπούλου-Τοσουνίδου Χ., 2012, «Κύθηρα: μία βενετική κτήση ανάμεσα στο Ιόνιο και στο Αιγαίο», στο: Π. Δαμούλας (επιμ.), *Η Οχρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, Πρακτικά, Χίος, 26 – 28 Σεπτεμβρίου 2008, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Χίος, 159 – 164.
- Bartow-Melia A. – Mieri M., 2015, «Ζωντανεύοντας την ιστορία μέσα από προσωπικές ιστορίες, Δράσεις του Εθνικού Μουσείου Αμερικανικής Ιστορίας», στο: Ει. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, 103 – 110.
- Black G., 2009, *Το ελκυστικό μουσείο: Μουσεία και επισκέπτες* (μτφρ. Σ. Κωτίδου), Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα.
- Burgess R., 1984, “*In the field: An Introduction to Field Research*”, Alien and Union, London.
- Burke P., 2009, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;* (μτφρ. Σ. Σηφακάκης), Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Γάσπαρης Χ., 2003, «Τα Κύθηρα στη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας: Οικονομικά προβλήματα ενός νησιού στρατηγικής σημασίας», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση* 2, 155 – 172.
- Γεωργιτσογιάννη Ε., 2011, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Πολιτισμού*, Διάδραση, Αθήνα.
- Γεωργοπούλου Ι., 2008, *Πρόλογος*, στο: Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Κάστρων Περιπλους*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα, 9 – 19.
- Γιαννακίδης Α., 2015, «Οι ψηφιακές τεχνολογίες ως εργαλεία στη διάθεση της τοπικής κοινωνίας», στο: Κ. Φαναρά (επιμ.), *Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 134 – 141, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/2394> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Γιαννούτσου Ν., 2015, «Αξιολόγηση των ψηφιακών μέσων στη μουσειοπαιδαγωγική», στο: Ν. Νικονάνου (επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*, 225 – 252, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/712> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Γκαζή Α., 2012, «Εθνικά μουσεία στην Ελλάδα: Όψεις του εθνικού αφηγήματος», στο: Α. Μπούνια – Α. Γκαζή (επιμ.), *Εθνικά μουσεία στη νότια Ευρώπη: Ιστορία και προοπτικές*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, 36 – 71.
- Γκαζή Α., 2013, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της “βιομηχανίας” της μνήμης», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο*

- αιώνα, *Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Βόλος, 25 – 27 Μαΐου 2012, 27 – 42, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος.
- Γκαζή Α., 2015, «Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας σε εκθέσεις μουσείων: Μία επισκόπηση», στο: Ει. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, 45 – 62.
  - Γκίνη-Τσοφοπούλου Ε., 1996, Σχόλια σε εικόνα από το ναό του Κάστρου της Χώρας Κυθήρων, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 44 – 46, *Μέρος Α΄: Μελέτες*, 179-190.
  - Γκίνη-Τσοφοπούλου Ε., 1997, «Η συμβολή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην συντήρηση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μνημείων των Κυθήρων» », στο: Μ. Χατζιδάκης – Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 315 - 318.
  - Γκίνη-Τσοφοπούλου Ε., 2003, «Η συλλογή Βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης στο Λειβάδι και μία πρόταση για ανάδειξη του κάστρου Χώρας Κυθήρων», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α΄, Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 125 – 155, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
  - Γκιολές Ν., 1992, *Βυζαντινή Ναοδομία (600 – 1204)*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
  - Γκότσης Σ., 2012, «Μνημείο, τοπική κοινωνία και συλλογική μνήμη: παρατηρήσεις με αφορμή τις μεσαιωνικές οχυρωματικές θέσεις της Χίου», στο: Δαμούλος Π. (επιμ.), *Η Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβατού Χίου, Πρακτικά, Χίος, 26 – 28 Σεπτεμβρίου 2008*, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Χίος, 195 – 204.
  - Γκράτζιου Ο., 2010, *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή, Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη.
  - Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., 2003, «Τα Κύθηρα και η Αφροδίτη στις τέχνες: Οι διαφορετικές όψεις των μυθολογικών συμβόλων», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 91 – 108, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
  - Γούναρης Σ., 2003, *Μάρκετινγκ Υπηρεσιών*, Rosili, Αθήνα.
  - Γρηγοράκης Π. – Μακρή Ε. κ.ά., 1983, «Κύθηρα», στο: Δ. Φιλίππιδης (επιμ.), *Αρχιτεκτονική, Τόμος Α΄, Ανατολικό Αιγαίο – Σποράδες – Επτάνησα*, Μέλισσα, Αθήνα, 251 – 276.
  - Calvet L. J., 1995, *Η προφορική παράδοση* (μτφρ. Μ. Καρυολέμου), Καρδαμίτσα, Αθήνα.
  - Coldstream N., 1972, *Kythera: the Sequence of Pottery and its Chronology*, in: N. Coldstream – L. Huxley (edit.), “*Kythera, Excavations and Studies*”, Faber and Faber Limited, London, 272 – 309.

- Coldstream – L. Huxley, 1972, “*Kythera, Excavations and Studies*”, Faber and Faber Limited, London.
- Coronis A., 2003, «Cythera in the myth of Aphrodite», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 75 – 80, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Coulson M., 2000, «Ηλιακά ρολόγια στη βυζαντινή Ελλάδα: ανάλημα ή ανάθεμα;», *Αρχαιολογία και Τέχνες, Περιοδική Έκδοση 19, Τεύχος 75*, 46 – 54.
- Δαλιανούδη Ρ., 2016, «Η διαχείριση του άυλου πολιτισμού μέσω ενός πλαισίου ψηφιακής αξιοποίησης. Μελέτη περίπτωσης Το Ιόνιο Μουσικό Αρχείο», στο: Μ. Βαρβούνης – Μ. Σέργης κ.ά. (επιμ.), *Η Διαχείριση της Παράδοσης: Ο λαϊκός πολιτισμός ανάμεσα στον φολκλορισμό, στην πολιτιστική βιομηχανία και τις τεχνολογίες αιχμής*, 491 – 515, Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.
- Δαλκαβούκης Β., 2016, «“Παραδοσιακοί” ξενώνες και “εναλλακτικός” τουρισμός», στο: Μ. Βαρβούνης – Μ. Σέργης κ.ά. (επιμ.), *Η Διαχείριση της Παράδοσης: Ο λαϊκός πολιτισμός ανάμεσα στον φολκλορισμό, στην πολιτιστική βιομηχανία και τις τεχνολογίες αιχμής*, 227 – 247, Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.
- Δαλκαβούκης Β. – Μάνος Ι., 2013, «Ανθρωπολογία, προφορική ιστορία και εκπαίδευση: Καταρτίζοντας μελλοντικούς επαγγελματίες στη βιωματική μάθηση», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Βόλος, 25 – 27 Μαΐου 2012*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 387 – 399.
- Δεληβορριάς Α., 2017, «Η περίπτωση του Μουσείου Μπενάκη»;», στο: Ν. Παπαδημητρίου – Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 203 – 220.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη Αι., 2006, «Πολιτιστικές Διαδρομές στην Αττική – Μεσόγεια», στο: *ΙΑ΄ Επιστημονική συνάντηση Ν.Α. Αττικής, Σπάτα, 11 – 14 Νοεμβρίου 2004, Πρακτικά*, Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Σπάτα 129 – 134.
- Δημουλάς Κ., 2003, «Το πέραςμα της Αφροδίτης στα Κύθηρα», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 109 – 139, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Δρακάκης Ε., 1999, *Εμμανουήλ Κασιμάτης νοτάριος Κυθήρων (1560 – 1582)*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα.
- Dallen T., 2011, “*Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*”, Channel View Publications, Bristol – Buffalo – Toronto.
- Du Cros H. – McKercher B., 2015, “*Cultural Heritage and Tourism*”, Routledge, London & New York.

- Elias N., 1997, *Η διαδικασία του πολιτισμού* (μτφρ. Θ. Λουπασάκης, Αλεξάνδρεια), Αθήνα.
- Ζώτος Γ., 2008, *Διαφήμιση: Σχεδιασμός – Ανάπτυξη – Αποτελεσματικότητα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Garau C., 2014, “From Territory to Smartphone: Smart Fruition of Cultural Heritage for Dynamic Tourism Development”, *Planning Practice & Research* 29, 238 - 255, ανακτήθηκε από: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02697459.2012.929837?needAccess=true> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Gazi A. – Nakou I., 2015, “Oral history in museums and education: Where do we stand today?”, *Museunedu* 2, 13 – 29, ανακτήθηκε από: <http://museumedulab.ece.uth.gr/main/sites/default/files/M2.%201.%20Gazi%20Nakou.pdf> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Gregory T. – Tzortzopoulou- Gregory L., 2015, “*The Archaeology of Kythera*”, Meditarch, Sydney.
- Halbwachs M., 2013¹, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* (μτφρ. Ε. Ζέη), Νεφέλη, Αθήνα.
- Halbwachs M., 2013², *Η συλλογική μνήμη* (μτφρ. Τ. Πλυτά, επιμ. Ά. Μαντόγλου), Παπαζήση, Αθήνα.
- Herrin J., 1972, *Byzantine Kythera*, in: N. Coldstream – L. Huxley (edit.), “*Kythera, Excavations and Studies*”, 41 – 51, Faber and Faber Limited, London.
- Hobsbawm E., 2004, «Μαζική παραγωγή Παραδόσεων: Ευρώπη, 1870 – 1914», στο: E. Hobsbawm – R. Terence (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης* (μτφρ. Θ. Αθανασίου), 297 – 345, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Hobsbawm E. – Terence R. (επιμ.), 2004, *Η Επινόηση της Παράδοσης* (μτφρ. Θ. Αθανασίου), Θεμέλιο, Αθήνα.
- Huxley L. – Trik S. – Coldstream N., 1972, *Tombs near Kastri*, in: N. Coldstream – L. Huxley (edit.), “*Kythera, Excavations and Studies*”, Faber and Faber Limited, London, 220 – 257.
- Θανοπούλου Μ. – Ζάχου Χ., 2013, «Ανάμεσα στην Προφορική Ιστορία και τις προφορικές ιστορίες: η διαχείριση της συλλογικής μνήμης και ο ρόλος του ερευνητή», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Βόλος, 25 – 27 Μαΐου 2012*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 521 – 530.
- Ince G. – Koukoulis Th. – Smyth D., 1987, “Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Preliminary Report”, *Annual of the British School at Athens*, 82, 95 – 106.

- Ince G. – Koukoulis Th. – Ballantyne A. – Smyth D., 1989, “Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Second Report”, *Annual of the British School at Athens*, 84, 407 – 416.
- Κακάμπουρα Ρ., 2011, *Αφηγήσεις Ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Διάδραση, Αθήνα.
- Κακάμπουρα Ρ., 2013, «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Βόλος, 25 – 27 Μαΐου 2012, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 505 – 519.
- Κακάμπουρα Ρ. – Κασσαβέτη Ο.- Ε., 2018, *Οπτική Εθνογραφία και Εκπαίδευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές προτάσεις*, Πεδίο, Αθήνα.
- Καλτσάς Ν., 2017, «Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα», στο: Ν. Παπαδημητρίου – Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 167 – 186.
- Καλτσάς Ν., 2012, «Εισαγωγή», στο: Ν. Καλτσάς – Ε. Βλαχογιάννη – Π. Μπούγια (επιμ.), *Το ναυάγιο των Αντικυθέρων: το πλοίο, οι θησαυροί, ο μηχανισμός*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Καπόν, Αθήνα, 14 – 16.
- Καλτσάς Ν. – Βλαχογιάννη Ε. – Μπούγια Π., 2012, *Το ναυάγιο των Αντικυθέρων: το πλοίο, οι θησαυροί, ο μηχανισμός*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Καπόν, Αθήνα.
- Καραβασίλη Μ. – Μικελάκης Ε., 1999, «Πολιτιστικές Διαδρομές: προς μία ερμηνευτική του “πολιτισμικού τοπίου” με αναπτυξιακή προοπτική», *Αρχαιολογία και Τέχνες, Περιοδική Έκδοση* 71, 82 – 86.
- Κάσδαγλη Α., 2009, «Συλλογική μνήμη και κοινωνική πραγματικότητα, οι αρχοντικές οικογένειες της Νάξου μετά την πτώση του Δουκάτου», στο: Ν. Μοσχονάς – Λ. Στολιανούδη (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος – Αθήνα 2007)*, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΕΚ 12, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 439 – 454.
- Κασιμάτης Ι., 1978, *Από την παλαιά και σύγχρονη κυθηραϊκή ζωή, Μέρος Α΄, Θρύλοι, παραδόσεις και χρονικά του κυθηραϊκού λαού*, Αθήνα (χ. ε.).
- Κασιμάτη Κ., 2007, «Η Ελληνική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς Κυθηρίων της Αυστραλίας», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση* 2, 73 – 129.
- Κασιμάτη Κ., 2014, *Σμόρνη: Τα Μείζονα Κύθηρα, Οι Κυθήριοι στην Ιωνία (18^{ος} – 20^{ός} αιώνας)*, Gutenberg, Αθήνα.
- Κατσάλη Ε. – Κωσταρέλλη Α., 2017, «Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια: σχεδιάζοντας μία πολιτιστική διαδρομή στα ίχνη των Ελλήνων αρχόντων της

- Λατινακρατίας», στο: Ž.Tankosić – Φ. Μαυρίδης – Μ. Κοσμά (επιμ.), *Ένα νησί μεταξύ δύο κόσμων, Αρχαιολογική Έρευνα στην Εύβοια, Προϊστορικοί έως Βυζαντινοί χρόνοι, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ερέτρια, 12 – 14 Ιουλίου 2013*, 577 – 589, NorwegianInstituteatAthens, Αθήνα.
- Καφούρος Β., 2015, *Προτάσεις για την ανάπτυξη του Πολιτισμικού Τουρισμού στην Ελλάδα*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.
  - Κοιλιάκου Χ., 2008, «Κύθηρα – Κάστρο Χώρας: Μόνιμη έκθεση οικοσήμεων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 63, Β'1: Χρονικά, 237 – 250.
  - Κολοκούρης Κ., 2018, «Πρόταση πολιτιστικής διαδρομής στην πόλη των Χανίων: Τα Χανιά της Ενετοκρατίας», στο: Ρ. Μητούλα – Π. Καλδής (2018), *City Branding και Βιώσιμη ανάπτυξη, Η Περίπτωση των Πολιτιστικών Διαδρομών*, Παπαζήση, Αθήνα.
  - Κόνσολα Ν., 2006, *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*, Παπαζήση, Αθήνα.
  - Κοροσίδου-Καρρά Ε., 2003, «Τα Κύθηρα στην Γαλλική περιηγητική βιβλιογραφία», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε', Συμβολικά Κύθηρα, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 155 – 166, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
  - Κουκούλης Θ., 1991, *Παλαιόχωρα Κυθήρων – Πρώτες παρατηρήσεις*, στο: *Ε' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Αργοστόλι, Αηζούρι 17 – 21 Μαΐου 1986, Πρακτικά, Τόμος Γ'*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι, 125 – 133.
  - Κουκούλης Θ., 2003, «Παρατηρήσεις σε οχυρωμένους βυζαντινούς οικισμούς των Κυθήρων – νεότερα στοιχεία», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α', Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 155 – 178, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
  - Κουλούρη Χ., 2017, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση», στο: Ν. Παπαδημητρίου – Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 45 – 63.
  - Κουμανούδη Μ., 2003, «IlideCa' Venier: Οι πρώτοι βενετοί κύριοι των Κυθήρων», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση* 2, 119 – 154.
  - Κύρου Α., 2003, «Η ναυτική σημασία των Κυθήρων κατά τους βυζαντινούς “σκοτεινούς” αιώνες», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α', Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 109 – 123, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
  - Κοκκώσης Χ. – Τσάρτας Π., 2001, *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*, Κριτική, Αθήνα.

- Κοκκώσης Χ. – Τσάρτας Π. – Γκρίμπα Ε., 2011, *Ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού: Ζήτηση και προσφορά νέων προϊόντων τουρισμού*, Κριτική, Αθήνα.
- Λαζαρίδης Π., 1965, «Μεσαιωνικά και Βυζαντινά Μνημεία Κυθήρων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 20, Μέρος Β' 1: Χρονικά, 183 – 199.
- Λαζαρίδης Π., 1966, «Κύθηρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 21, Μέρος Β' 1: Χρονικά, 22 – 25.
- Λαμπρινού Μ., 2003, «Το Καστέλι του Αυλέμονα», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α', Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 259 – 292, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Λαμπρινού Μ., 2009, «Οχρωματική δραστηριότητα στη Λευκάδα και στα Κύθηρα κατά τον 15^ο – 17^ο αιώνα», στο: *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21 – 25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, Τόμος Ι, Αρχαιολογία – Αρχιτεκτονική – Φυσικό Περιβάλλον*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα, 572 – 588.
- Λεοντσίνη-Άνθη Μ., 2003, «Όψεις του κυθηραϊκού τοπίου: Από τους σχολαστικούς υπομνηματισμούς στην αγιολογική αναπαράσταση», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α', Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 309 – 328, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Λεοντσίνης Γ., 1992, «Εποικιστικές επιδράσεις της Κρήτης στα Κύθηρα και η διαμόρφωση της τάξης των ευγενών κατά τη Βενετική περίοδο (1207 – 1797)», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος, Περιοδική Έκδοση* 8, 336 – 346.
- Λεοντσίνης Γ., 1998, «Από τους Ενετούς στην Ένωση, Οι δυτικές κυριαρχίες στο νησί, ο Αγώνας του '21 και το Πιζοσπαστικό Κίνημα», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Κύθηρα*, Τόπος και μνημεία (Κυριακή, 5/7/1998), 18 – 20.
- Λεοντσίνης Γ., 2003, «Δυτικές Ευρωπαϊκές κυριαρχίες στον Ελληνικό χώρο και η γεωστρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση των Κυθήρων και Αντικυθήρων (1207/1208 – 1864)», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Β', Ιστορία – Πολιτισμός – Περιβάλλον, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 21 – 44, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Λιάβας Γ., 2010, *Ζητήματα Πολιτιστικής Διαχείρισης*, Μέλισσα, Αθήνα.
- Λιάκος Α., 2007, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα.
- Λιάκος Α., 2011, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία*, Πόλις, Αθήνα.
- Λιάκος Α., 2015, «Γιατί προφορική ιστορία;», στο: *Ει. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, 35 – 42.

- Λιάκος Α., 2017, «Τι είναι “μνήμη”», στο: Ν. Παπαδημητρίου – Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 32 – 44.
- Λιβιεράτος Ε. – Μπούτουρα Χ., 2003, «Κύθηρα, Η εκ Δυσμών πύλη του Αιγαίου στους αναγεννησιακούς χάρτες», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α΄, Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 205 – 216, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Λουράντος Γ., 2003, «Ναοί της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στα Κύθηρα», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Δ΄, Εκκλησία – Εκπαίδευση – Φιλοσοφία, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 233 – 238, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Λυδάκη Α., 2016, «Λόγος, Τεχνολογία, Τέχνη. Το παράδειγμα της εικονοποίησης του λαϊκού λόγου στην κινηματογραφική ταινία *Γράμματα από την Αμερική*», στο: Μ. Βαρβούνης – Μ. Σέργης κ.ά. (επιμ.), *Η Διαχείριση της Παράδοσης: Ο λαϊκός πολιτισμός ανάμεσα στον φολκλορισμό, στην πολιτιστική βιομηχανία και τις τεχνολογίες αιχμής*, 379 – 393, Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.
- Leontsinis G., 1987, *The Island of Kythera, A Social History (1700 – 1863)*, PsD, National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, S. Saripopoulos' Library, Athens.
- Μακρής Μ., 1991, «Το ναυάγιο και ο “θησαυρός” των Αντικυθήρων: η εντόπιση και η ανέλκυσή του από Συμιακούς σπογγαλιείς», *Δωδεκανησιακά χρονικά, Περιοδική έκδοση ΙΔ΄*, 253 – 260.
- Μαλτέζου Χ., 1972 – 1973, «Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα: άγνωστες πληροφορίες από το αρχείο Κυθήρων», *Επερηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Περιοδική Έκδοση 39 – 40*, 518 – 526.
- Μαλτέζου Χ., 1991, *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές μαρτυρίες*, Αθήνα (χ.ε.).
- Μαλτέζου Α., 1997, «Από τα Βυζαντινά στα Βενετικά Κύθηρα», στο: Μ. Χατζιδάκης – Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 305 – 314.
- Μαλτέζου Χ., 1998, «Βυζάντιο και Ενετοκρατία, Οι στενές σχέσεις με Σπάρτη – Μονεμβασία και η ελληνοβενετική συνύπαρξη», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Κύθηρα, Τόπος και μνημεία (Κυριακή, 5/7/1998), 6 – 8.
- Μαλτέζου Χ., 2009, «Παναγία Μυρτιδιώτισσα Κυθήρων, Ο χαμένος θησαυρός της μονής (17^{ος} αι.)», στο: *Η΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21 – 25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, Τόμος ΙΙΙ, Ιστορία*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 278 – 286.

- Μαντόγλου Α., 2011, «Αυτοβιογραφική μνήμη και “λήθη” σε προσωπικό, οικογενειακό και κοινωνικό πλαίσιο, *Hellenic Journal of Psychology, Περιοδική Έκδοση* 8, 193 – 228, ανακτήθηκε από: https://pseve.org/wp-content/uploads/2018/03/Volume_08_Issue_Mantoglou.pdf [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Μαρκάτου Δ., 2003, «Οι πίνακες του Antoine Watteau με θέμα «Ταξίδι στα Κύθηρα». Ένα κείμενο του Ζ. Παπαιωάννου», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα, 175 – 190.
- Μαστορόπουλος Γ., 2005, «Ναοί και Μονύδρια της Χώρας Νάξου κατά την εποχή του Αγίου Νικοδήμιου του Αγιορείτη», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Περιοδική Έκδοση* 19, 345 – 402.
- Μάσχα Ε., 2015, «Πολιτισμική Ταυτότητα, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη», στο: Κ. Φαναρά (επιμ.), *Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 21 – 31, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/2394> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Μητούλα Ρ. – Καλδής Π., 2018, *City Branding και Βιώσιμη ανάπτυξη, Η Περίπτωση των Πολιτιστικών Διαδρομών*, Παπαζήση, Αθήνα.
- Μουζάκης Σ., 2003, «Νερόμυλοι, Κυθήρων και Αντικυθήρων», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Γ΄, Κοινωνία - Οικονομία, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 301 – 336, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Μούλιου Μ., 2016, «Η δική μου / μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων πόλεων», στο: Ρ. Μπούσχοτεν – Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη, Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, 51 – 70, Πλέθρον, Αθήνα.
- Μουστάκας Κ. – Παλιόκας Ι. κ.ά., 2015, *Γραφικά και εικονική πραγματικότητα*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/4491> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Μπάνου Αι., 2003, «Τα Κύθηρα ανάμεσα στη Μινωική Κρήτη και τη Μυκηναϊκή Πελοπόννησο: Τα μικροαντικείμενα από το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Αη-Γιώργη στο Βουνό», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α΄, Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα, 69 – 75.
- Μπάνου Αι. (2018), «Επανάραξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011 – 2012», στο: *Το αρχαιολογικό έργο*

- στην Πελοπόννησο, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη, 7 – 11 Νοεμβρίου 2012*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα, 47 – 57.
- Μπαντιμαρούδης Φ., 2011, *Πολιτιστική Επικοινωνία: Οργανισμοί – Θεωρίες – Μέσα*, Κριτική, Αθήνα.
  - Μπενβενίστε Ρ., 1999, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο: Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης, Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστήμιου Αιγαίου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 11 – 26.
  - Μπίθα Ι., 2009, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στα βυζαντινά Κύθηρα», στο: *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21 – 25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, Τόμος Ι, Αρχαιολογία – Αρχιτεκτονική – Φυσικό Περιβάλλον*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα, 270 – 296.
  - Μπιτσάνη Ευ., 2004, *Πολιτισμική Διαχείριση και Περιφερειακή Ανάπτυξη*, Διόνικος, Αθήνα.
  - Μπανάρου Χ., 2012, *Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ*, Παπαζήσης, Αθήνα.
  - Μπούνια Α., 2004, «Τα πολυμέσα ως ερμηνευτικά εργαλεία στα ελληνικά μουσεία: γενικές αρχές και προβληματισμοί», στο: Σ. Δασκαλοπούλου, Α. Μπούνια, Ν. Νικονάνου, Σ. Μπακογιάννη (επιμ.), *Μουσείο, επικοινωνία και νέες τεχνολογίες, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Μουσειολογίας ΤΠΤΕ, Μυτιλήνη, 31 Μαΐου – 26 Ιουνίου 2002*, 17 – 26, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.
  - Μπούρας Χ., 1994, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής: Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Μέλισσα, Αθήνα.
  - Μπούρας Χ., 2001, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα.
  - Malamut E., 2003, «Το πέρασμα από τα Κύθηρα, από την αρχαιότητα ως το τέλος του 16^{ου} αιώνα», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση* 2, 39 – 66.
  - Mason J., 2011, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου, επιμ. Ν. Κυριαζή), Πεδίο, Αθήνα.
  - McKean R., 2017, “Heritage Perth and Mixed Reality Makeover”, *Education Technology Solutions* 78, 44 - 46, ανακτήθηκε από: https://issue.com/interactivemediasolutions/docs/ets_78-digitmag [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
  - Merriman N., 1999, «Ανοίγοντας τα μουσεία στο κοινό», *Αρχαιολογία και Τέχνες, Περιοδική Έκδοση* 72, 43 – 36, ανακτήθηκε από: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/72-14.pdf> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
  - Νάκου Ει., 2002, «Το επιστημολογικό υπόβαθρο της σχέσης μουσείου, εκπαίδευσης και ιστορίας», στο: Γ. Κόκκινος – Ε. Αλεξάκη (επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 115 – 128.

- Νάκου Ει., 2013, «Η προφορική ιστορία στην εκπαίδευση ως ριζοσπαστική μαθησιακή δυσκολία» στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Βόλος, 25 – 27 Μαΐου 2012*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 339 – 351.
- Νάκου Ει. – Γκαζή Α., 2015, *Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα.
- Νικολαΐδης Δ., 2003, «Επαυξημένη Πραγματικότητα: Πολλαπλασιάζοντας τις δυνατότητες των αισθήσεων», *Περισκόπιο της Επιστήμης, Περιοδική Έκδοση 270*, 50 – 61.
- Nora P., 1989, “Between Memory and History: les lieux de mémoire”, *Representations 26*, 7 – 24, ανακτήθηκε από: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Οικονομίδης Ν., 1967, *Ο Βίος του Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10^{ος} αι.)*, στο: Γ' Πανιώνιο Συνέδριο, *Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, 23 – 29 Σεπτεμβρίου 1965*, Πρακτικά, Τόμος Α', Ένωση Επτανήσου, Αθήνα, 264 – 291.
- Πανοπούλου Α., 2003, «Πειρατικά επεισόδια στο θαλάσσιο χώρο των Κυθήρων (13^{ος} – 18^{ος} αι.)», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση 2*, 201 – 224.
- Παπαδιά-Λάλα Α., 2008, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13^{ος} – 18^{ος} αι.): Μία συνθετική προσέγγιση, Β' έκδοση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία.
- Παπασημακοπούλου Θ., 2007, *Ο οπτικός πολιτισμός μέσα από τη σημειολογία της έντυπης διαφήμισης*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Παραδέλλης Θ., 1999, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: Ρ. Μπενβενίτσε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 27 – 58.
- Πατραμάνη Μ., 2009, «Πειρατεία και κούρσος στα Κύθηρα και η θέση των βενετικών αρχών (17^{ος} – 18^{ος} αι.)», στο: *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21 – 25 Μαΐου 2006*, Πρακτικά, Τόμος III, *Ιστορία*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα, 477 – 452.
- Παυλίδης Μ., 2010, *Πολιτισμική Επικοινωνία: Απόψεις και θέσεις*, Εξάντας, Αθήνα.
- Πέννα Β., 2013, «Η μαρτυρία των νομισμάτων και των σφραγίδων», στο: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα, Το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, 3: Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ΑΡ. 282, Αθήνα, 419 – 462.
- Πέρρα Φ., 2009, *Ο Λέων εναντίον της ημισελήνου: ο πρώτος βενετο-οθωμανικός πόλεμος και η κατάληψη του ελλαδικού χώρου (1463 – 1479)*, Παπαζήσης, Αθήνα.

- Πετρόχειλος Ι., 1984, *Τα Κύθηρα: Από την προϊστορική εποχή ως τη ρωμαιοκρατία*, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Πετρόχειλος Ι., 2003, «Αρχαίο ιερό στο Παλιόκαστρο», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Α΄, Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου, Από την Προϊστορία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα, 77 – 89.
- Πετρόχειλος Ι., 2004, «Παλιόκαστρο Κυθήρων: γεωμετρικά και αρχαϊκά», στο: Ν. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΥΠ.ΠΟ., Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, Αθήνα, 453 – 460.
- Πετρόχειλος Ι., 2007, «Αναθήματα του Ιερού στο Παλιόκαστρο Κυθήρων», στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον: αρχαιολογικό συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Τόμος Α΄, Πόρος, 7 – 9 Ιουνίου 2002*, Δήμος Πόρου, Αθήνα, 295 – 306.
- Πετρόχειλος Ι., 2009, «Παλιόκαστρο Κυθήρων: νέες αρχαιολογικές μαρτυρίες», στο: Β. Βασιλοπούλου – Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό: Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μίας δεκαετίας, 1994 – 2003, Πρακτικά, Αθήνα, 18 – 20 Δεκεμβρίου 2003*, Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, Μαρκόπουλο, 537 – 747.
- Πούλιος Ι., 2012, «Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς: Ορολογία, Έννοια και Μοντέλα διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία, Περιοδική Έκδοση 16, Τεύχη 1-3*, 321 – 340.
- Πούλιος Ι., 2015, «Διαχείριση Υλικής Πολιτισμικής Κληρονομιάς, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη», στο: Κ. Φαναρά (επιμ.), *Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 32 – 54, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/2394> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Πούλιος Ι. – Τουλούπα Σ., 2015, «Τουρισμός, πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη», στο: Κ. Φαναρά (επιμ.), *Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 103 – 115, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/2394> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
- Πούλου-Παπαδημητρίου Ν., 2013, «Η Βυζαντινή και πρώιμη Ενετική περίοδος», στο: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα, Το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, 3: Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ΑΡ. 282, Αθήνα, 25 – 265.

- Προσκηνητοπούλου Ρ., 2012, «Η ιστορία της μελέτης του Μηχανισμού των Αντικυθήρων», στο: Ν. Καλτσάς – Ε. Βλαχογιάννη – Π. Μπούγια (επιμ.), *Το ναυάγιο των Αντικυθήρων: το πλοίο, οι θησαυροί, ο μηχανισμός*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Καπόν, Αθήνα, 228 – 231.
- Portelli A., 2011, *“They Say in Harlan County: An Oral History”*, Oxford University Press, New York.
- Ricoeur P., 2013, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη* (μτφρ. Ξ. Κομνηνός), Ίνδικτος, Αθήνα.
- Σακελλαράκης Γ., 2003, «Τα Κύθηρα στην τρίτη και δεύτερη χιλιετία π.Χ.», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση* 2, 23 – 38.
- Σακελλαράκης Γ. (2013), *Κύθηρα, Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό: Μινωική λατρεία και νεότεροι χρόνοι*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, ΑΡ. 287, Αθήνα.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., 2012, «Χάλκινα ειδώλια», στο: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα, Το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, 2: Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ΑΡ. 267, Αθήνα, 1 – 212.
- Σίνος Σ., 2009, Τα σπίτια του Μυστρά, στο: Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά, Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 243 – 335.
- Σιώμκος Γ., 2004, *Στρατηγικό Μάρκετινγκ*, Σταμούλης, Αθήνα.
- Σκαρπέλος Γ., 2012, *Εικόνα και κοινωνία: Από την κοινωνική φωτογραφία στην οπτική κοινωνιολογία*, Τόπος, Αθήνα.
- Σολομών Ε., 2013, «Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Τ. Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Βόλος, 25 – 27 Μαΐου 2012, 59 – 80, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος.
- Σουέρεφ Κ., 2003, «Τα Κύθηρα μέσα στο νου», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 343 – 345, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
- Σπηλιοπούλου Ι. – Κουρή Μ., 2014, «Σχεδιασμός και προώθηση Διαδρομών Πολιτισμικού Τουρισμού στη Μεσσηνία με τη σύμπραξη του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου», *Περιοδικό Βιώσιμη Ανάπτυξη, Πολιτισμός, Παραδόσεις* 1α, 2α , 116 – 141 (ηλεκτρονική έκδοση σε cd).
- Σπηλιοπούλου Ι. – Ξέστερνου, 2011 – 2012 – 2013, «Συνεργασία του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (ΙΝ.Ε.ΒΥ.Π.) με Εταιρεία Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών για τη διοργάνωση εκπαιδευτικών επισκέψεων στον Μυστρά:

- Μία περιπτώσιολογική μελέτη (case study) στον τομέα της Εκπαίδευσης και του Πολιτισμού», *Βυζαντινός Δόμος* 19-20-21, 343 – 378.
- Στέφος Α., 2003, «Η μορφή της Κυθέρειας Αφροδίτης στους ομηρικούς ύμνους», στο: *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Τόμος Ε΄, Συμβολικά Κύθηρα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 20 – 24 Σεπτεμβρίου 2000*, 347 – 353, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κυθήρων, Αθήνα.
  - Στογιαννίδης Γ., 2015, «Βιομηχανικά μνημεία και δημόσια μνήμη, Το βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου “αφηγείται”», στο: Ει. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, 111 – 120.
  - Scherman W. – Craig A., 2002, “*Understanding Virtual Reality*”, Morgan Kaufmann Publishers, San Francisco.
  - Schnapp A., 2017, *Η κατάκτηση του παρελθόντος, οι απαρχές της αρχαιολογίας* (μτφρ. Κ. Δελούκα), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη.
  - Smith A., 2000, *Εθνική ταυτότητα* (μτφρ. Ε. Πέππα), Οδυσσέας, Αθήνα.
  - Smith A., 2006, *Πολιτισμική θεωρία*, (μτφρ. Α. Κατσίκερος), Κριτική, Αθήνα.
  - Τούρτα Α., 2017, «Εκθέτοντας “δύσκολες” ιστορικές περιόδους – Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού», στο: Ν. Παπαδημητρίου – Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 187 – 202.
  - Τούρτας Α. – Θεοδούλου Θ. κ.ά., 2016, «Τεχνολογικές καινοτομίες στην υποβρύχια έρευνα του ναυαγίου των Αντικυθήρων», στο: *Στοά των Επιστημών – Επιστημονική Επιθεώρηση. Τόμος 1, Β΄, Ο Μηχανισμός των Αντικυθήρων, Corpus operae I*, Ακαδημία Θεσμών και Πολιτισμών, Αριστοτέλειο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 64 – 90, ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/35811555/Τεχνολογικές_καινοτομίες_στην_υποβρύχια_έρευνα_του_ναυαγίου_των_Αντικυθήρων [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
  - Τσαραβόπουλος Α. – Φράγκου Γ., 2017, «Ιερό Ποσειδώνος στη Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων», στο: Ν. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Helike: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία: Ποσειδών, Ο θεός των σεισμών και των υδάτων: λατρεία και ιερά, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αίγιον, 4 – 6 Οκτωβρίου 2013*, Εταιρεία Φίλων Αρχαίας Ελίκης, Αθήνα, 127 – 142.
  - Τσιγκνάκης Κ., 2003, «Unalantnadell’ Arcipelago, Ιστορική σκιαγράφιση των Κυθήρων κατά τη διάρκεια της Βενετικής περιόδου», *Νόστος, Περιοδική Έκδοση* 2, 97 – 118.
  - Τσιποπούλου Μ. – Αντωνίου Μ. – Μασουρίδης Σ., 2012, «Οι έρευνες των ετών 1900 – 1901, Η συναρπαστική ιστορία της ανακάλυψης, της ανέλκυσης και της συντήρησης των ευρημάτων μέσα από τα τεκμήρια του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», στο: Ν. Καλτσάς – Ε. Βλαχογιάννη – Π. Μπούγια (επιμ.), *Το*

- ναβάγιο των Αντικυθήρων: το πλοίο, οι θησαυροί, ο μηχανισμός, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Καπόν, Αθήνα, 18 – 31.
- Τσιτσιλίας Π., 1999, *Η Ιστορία των Κυθήρων, Τόμος Α΄*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα.
  - Thompson P., 2008, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική ιστορία* (μτφρ. Ρ. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, επιμ. Κ. Μπάδα), Πλέθρον, Αθήνα.
  - Φανταουτσάκη Χ. – Δασκαλή Ν., 2017, «Πρόταση διαχείρισης ενός ιδιαίτερου συνόλου αμφορέων: Εμπορικοί αμφορείς από το βρεφικό νεκροταφείο της Αστυπάλαιας», στο: Χ. Φανταουτσάκη (επιμ.), *Προστασία και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς, Η περίπτωση των εμπορικών αμφορέων, Πρακτικά, Ρόδος, 30 Σεπτεμβρίου 2017*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Ρόδος, 85 – 95.
  - Φωναϊδης Π. – Χρονάκη Α., 2016, *Θέσεις μνήμης*, Νήσος, Αθήνα.
  - Vlahakis V. – Ioannidis N. et al., 2002, “Archeoguide: An Augmented Reality Guide for Archaeological Sites”, *IEEE Computer Graphics and Applications* 22, 52 – 60, ανακτήθηκε από: <https://www.computer.org/csdl/magazine/cg/2002/05/mcg2002050052/13rRUxBJhoQ> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
  - Χιώτη Α., 2013, «Ιστορίες των Μυκηνών. Ο σχεδιασμός ψηφιακής αφηγηματικής εμπειρίας με θέμα τους Ταφικούς Κύκλους Α΄ και Β΄ των Μυκηνών», *Μουσείο, Κέντρο Μουσειακών Ερευνών Πανεπιστημίου Αθηνών, Περιοδική έκδοση 8 & 9*, 102 – 108.
  - Χάρου-Κορωναίου Ε., 2006, *Ληξιαρχικό Αρχείο Ενοριών, Ενορία Παντοκράτορος στο Κάστρο (1687 – 1850)*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γ.Α.Κ., Κύθηρα.
  - Χάρου-Κορωναίου Ε. – Δρακάκης Ε., 2010, *Δημήτριος Φάναρης, Νοτάριος Κυθήρων 1568 – 1619, Κατάστιχο 1, Τόμος Α΄*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα.
  - Χατζιδάκης Μ. – Μπίθα Ι., 1997, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων*, Κέντρο Ερεύνης της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
  - Χουρμουζιάδη Α., 2015, «Η παιδαγωγική του μουσειακού χώρου», στο: Ν. Νικονάνου (επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*, 175 – 201, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, ανακτήθηκε από: <https://www.repository.kallipos.gr/handle/11419/712> [Ημερομηνία Πρόσβασης 28/05/2019].
  - Χουρμουζιάδη Α., 2017, *1+5 Μουσειακές εικόνες και εικονικότητες*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
  - Yurita M., 2015, «Ιστορική γνώση και ιστορική εκπαίδευση, Διδάσκοντας ιστορία μέσω μουσειακών εκθέσεων», στο: Ει. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, 155 – 166.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Χάρτης της Ευρώπης

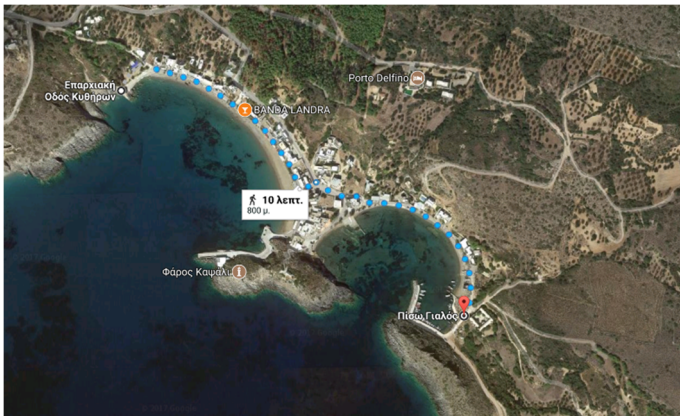
Εικόνα 2: Χάρτης των Κυθήρων

Εικόνα 3: Διαδρομή - Αρχαιολογικό Μουσείο, Κάστρο (Χώρα)

Εικόνα 4: Διαδρομή - Δημοτικό Πάρκινγκ, Όρμος Καψαλιού (Χώρα)

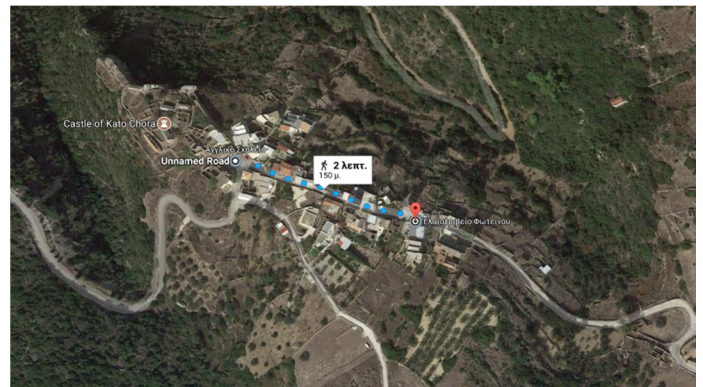
Εικόνα 5: Διαδρομή - Αγγλικό υδραγωγείο, φάρος, λοιμοκαθαρτήριο (Καψάλι)

Εικόνα 6: Διαδρομή - Όρμος Καψαλιού, Αη Γιάννης στον Εγκρεμό (Χώρα)

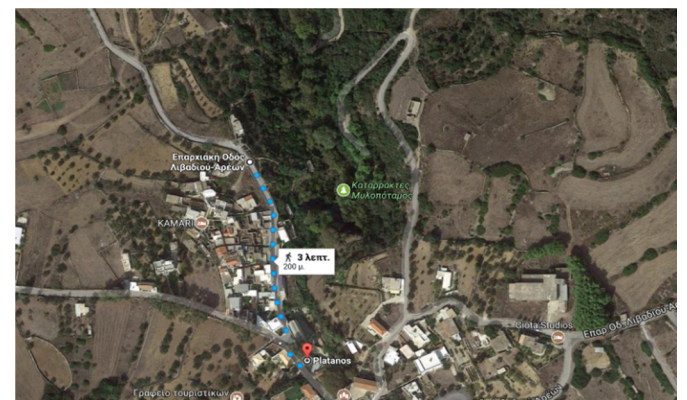
Εικόνα 7: Διαδρομή - Μυλοπόταμος, Κάστρο (Μυλοπόταμος)

Εικόνα 8: Διαδρομή - Ελαιτριβείο Φωτεινού, Κάστρο (Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου)

Εικόνα 9: Διαδρομή - Ελαιτριβείο Φωτεινού, σπήλαιο Αγίας Σοφίας (Μυλοπόταμος)

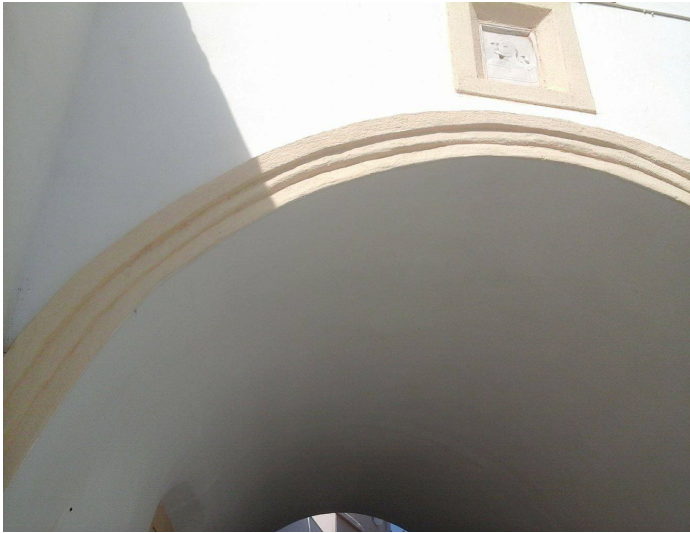
Εικόνα 10: Διαδρομή - Πλατεία Μυλοποτάμου, κοιλάδα νερόμυλων (Μυλοπόταμος)

Εικόνα 11: Διαδρομή - Κάστρο, βαρδιόλα, οικία Καβαλίνι (Αυλέμονας)

Εικόνα 12: Διαδρομή – Άγιος Νικόλαος, φανός (Αυλέμονας)

Εικόνα 13: Τοξωτό διαβατικό με οικόσημο

Εικόνα 14: Ημιπαϊθρία αγορά (Μαρκάτο)

Εικόνα 15: Παλαιά είσοδος κάστρου

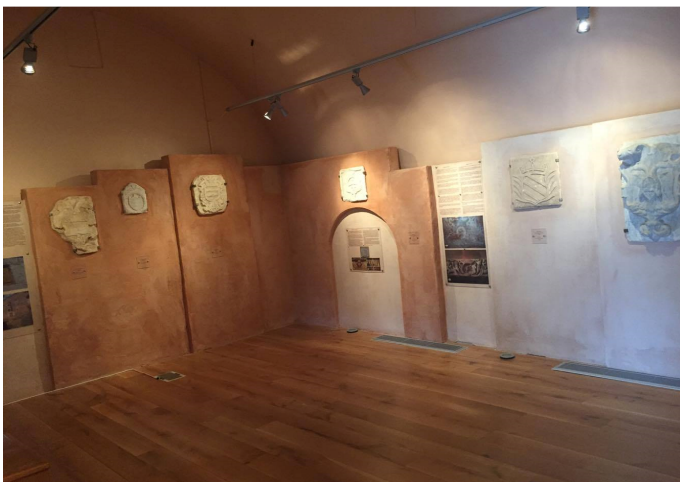
Εικόνα 16: Κάστρο Χώρας

Εικόνα 17: Οίκημα στρατιωτικής φρουράς

Εικόνα 18: Πυριτιδαποθήκη

Εικόνα 19: Συλλογή Οικοσήμων

Εικόνα 20: Οικόσημο επισκόπου Νικηφόρου Μόρμορη 1761

Εικόνα 21: Οικόσημο οικογένειας Καλλέργη

Εικόνα 22: Οικόσημο οικογένειας Καλούτση

Εικόνα 23: Οικόσημο κλάδου Βενιέρ

Εικόνα 24: Ο Ναός του Παντοκράτορα

Εικόνα 25: Διώροφη οχυρή κατοικία του Προνοητή

Εικόνα 26: Πύργος

Εικόνα 27: Ναός Παναγίας Μυρτιδιώτισσας του κάστρου

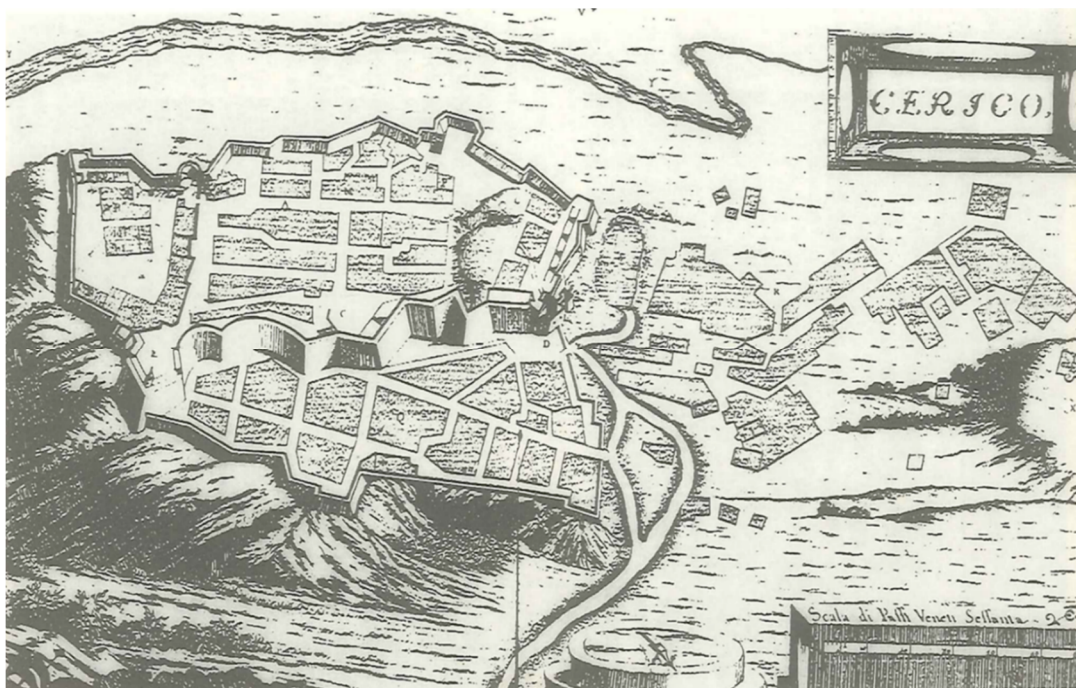
Εικόνα 28: Ναός Παναγίας Ορφανής

Εικόνα 29: Οικισμός Μέσα Βούργου και Χώρας

Εικόνα 30: Ναός Αγίου Δημητρίου, Αγίας Τριάδος, Αγίου Γεωργίου (Μέσα Βούργο)

Εικόνα 31: Σχεδιάγραμμα του Κάστρου, του Βούργου και της επέκτασης της πόλης - Χαρακτικό του Coronelli, 17^{ος} αι.

Εικόνα 32: Μέσο χωραϊτικο σπίτι

Εικόνα 33: Ο Ναός του Εσταυρωμένου

Εικόνα 34: Οικόσημο Φιλότητος Δαρμάρου, Ναός του Εσταυρωμένου

Εικόνα 35: Ξύλινο τέμπλο, Ναός του Εσταυρωμένου

Εικόνα 36: Όσιος Θεόδωρος των Κυθήρων και Άγιος Ρόκος, Ναός του Εσταυρωμένου

Εικόνα 37: Μεσαικό στενό

Εικόνα 38: Οικισμός Χώρας

Εικόνα 39: Καψάλι

Εικόνα 40: Χώρα, Καψάλι

Εικόνα 41: : Γέφυρα στο φαράγγι - ρεματιά Σπαραγαρίου

Εικόνα 42: Αγγλικό Υδραγωγείο

Εικόνα 43: Φάρος στο Καψάλι

Εικόνα 44: Λοιμοκαθακτήριο

Εικόνα 45: Προαύλιος χώρος λοιμοκαθακτηρίου

Εικόνα 46: Αη Γιάννης στον Εγκρεμό (1)

Εικόνα 47: Αη Γιάννης στον Εγκρεμό (2)

Εικόνα 48: Ελαιοτριβείο Φωτεινού

Εικόνα 49: Ζωκίνητο Ελαιοτριβείο Φωτεινού

Εικόνα 50: Οικισμός Κάτω Χώρας

Εικόνα 51: Αγγλικό σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου

Εικόνα 52: Κάστρο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου

Εικόνα 53: Έμβλημα Βενετικής Δημοκρατίας, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 54: Διώροφες Κατοικίες, Είσοδος Κάστρου

Εικόνα 55: Φούρνος, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 56: Λανό, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 57: Εξωτερική κλίμακα οικίας, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 58: Περιβολίστρες, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 59: Άγιος Κοσμάς, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 60: Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 61: Ναός του Σωτήρος, Άγιος Κοσμάς, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 62: Αη Γιάννης ο Πρόδρομος, Κάστρο Μυλοποτάμου

Εικόνα 63: Τοιχογραφίες του ναού, Αη Γιάννης ο Πρόδρομος

Εικόνα 64: Ιδιωτικά Κτήρια Κάστρου Μυλοποτάμου

Εικόνα 65: Σπήλαιο Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου

Εικόνα 66: Καταρράκτης Νεράιδα, Μυλοπόταμος

Εικόνα 67: Νερόμυλος Φιλιππή

Εικόνα 68: Νερόμυλοι

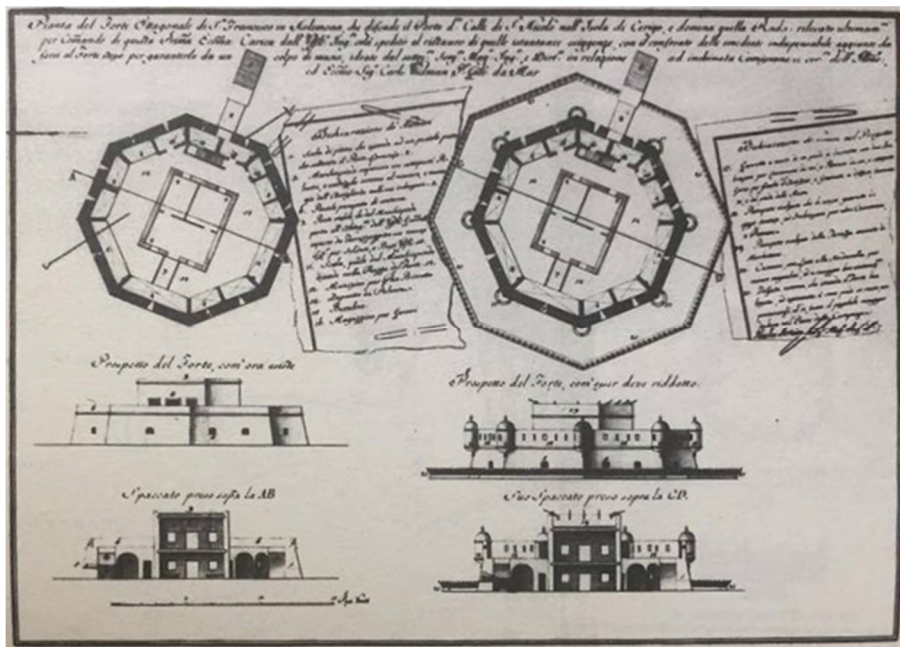
Εικόνα 69: Ρεματιά (1)

Εικόνα 70: Ρεματιά (2)

Εικόνα 71: Καστέλο Αυλέμονα

Εικόνα 72: Σχέδιο υφιστάμενης κατάστασης και προτάσεων εργασιών βελτίωσης των αμυντικών έργων στο Καστέλι Αυλέμονα του επιλοχία μηχανικού Paulo Artico. Prov. Vicenzo Corner

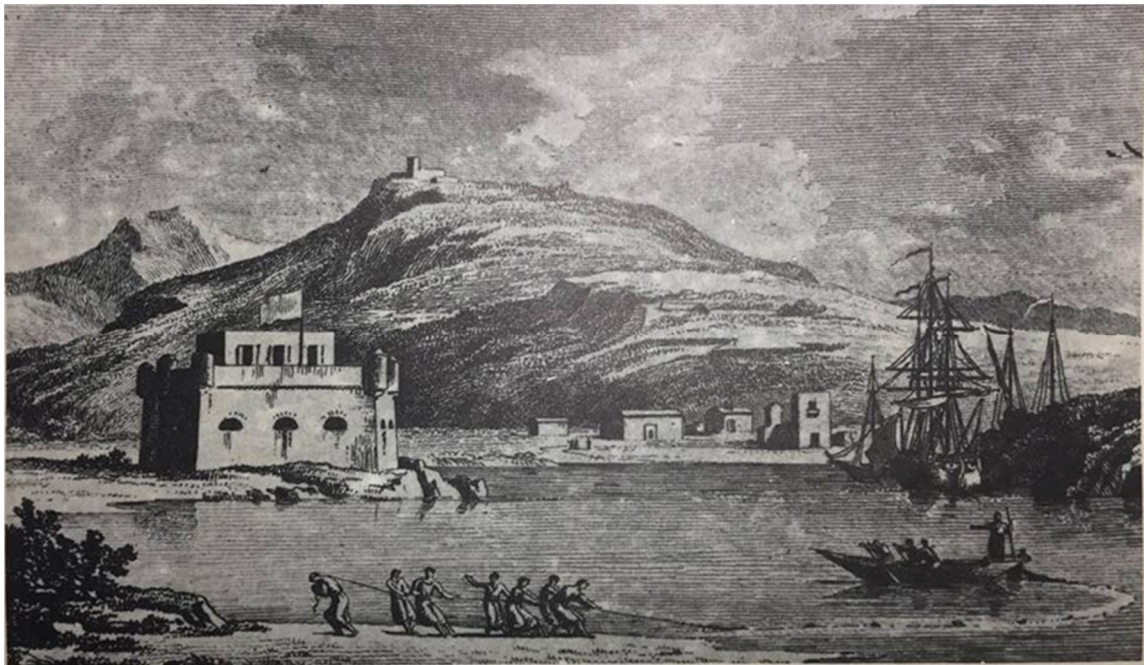
Εικόνα 73: Πυροβόλα όπλα, Καστέλο Αυλέμονα

Εικόνα 74: Έμβλημα Βενετικής Δημοκρατίας, Καστέλο Αυλέμονα

Εικόνα 75: Βαρδιόλα

Εικόνα 76: A. L. Castellan, *Lettres sur la Moree etc.*, 1808 (The port of Saint Nicolas Avlaimon)

Εικόνα 77: Τα πρώτα κτήρια του Αυλέμονα

Εικόνα 78: Οικιά Καβαλίνι

Εικόνα 79: Ηλιακό Ωρολόγιο, Οικία Καβαλίνι

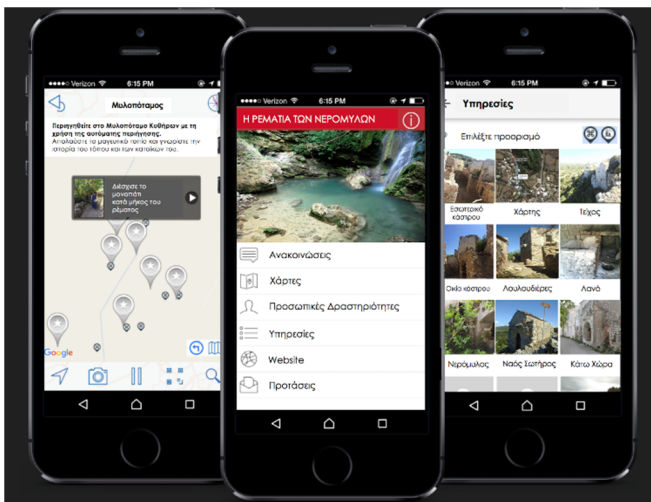
Εικόνα 80: Ναός Αγίου Νικολάου, Αυλέμονας

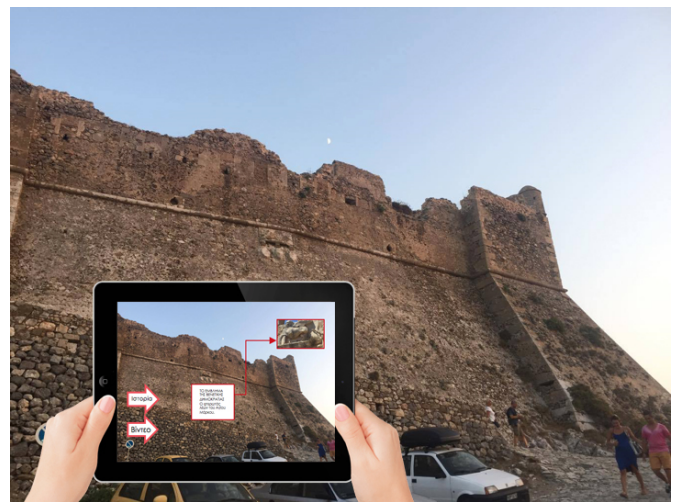
Εικόνα 81: Φανός Αυλέμονα

Εικόνα 82: Πολυμεσικές Εφαρμογές (1)

Εικόνα 83: Πολυμεσικές Εφαρμογές (2)

Εικόνα 84: Πολυμεσικές Εφαρμογές (3)

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Εικόνα 1: <https://www.pinterest.com/pin/361765782553135775/>

Εικόνα 2: <http://ontheworldmap.com/greece/islands/kythira/kythira-sightseeing-map.html/>

Εικόνες 3 – 12: Προσωπική επεξεργασία στο: <https://www.google.com/maps/place/Κύθηρα/>

Εικόνα 31: Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 148.

Εικόνα 72: Λαμπρινού 2003, 284.

Εικόνα 76: Κύρου 2003, 121.

Εικόνα 82 – 84: Προσωπική επεξεργασία στο Photoshop

Λοιπές Εικόνες: Προσωπικό αρχείο της γράφουσας

Εικόνα εξωφύλλου: Χάρτης των Κυθήρων του F. Ferretti το 1579, στο: <https://www.maremagnum.com/stampe/ragionevole-forma-et-vera-postura-del-isola-di-cerigo/130296542/>